

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

BOLŞEVİK İHTİLALİ ÖNCESİ KAZAKİSTAN'DA DİNİ DURUM
(1850-1917)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Hayri ERTEN

Hazırlayan

Berik KUDAİBERGENOV

108102061012

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Berik KUDAIBERGENOV		
	Numarası	108102061012		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe Ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan'da Dini Durum (1850-1917)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Berik KUDAIBERGENOV

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Berik KUDAIBERGENOV
	Numarası	108102061012
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hayri ERTEN
	Tezin Adı	Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan'da Dini Durum (1850-1917)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan'da Dini Durum (1850-1917) başlıklı bu çalışma 08/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Hayri ERTEN	
2	Dr. Öğrt. Üyesi	Arif KORKMAZ	
3	Dr. Öğrt. Üyesi	Ali BAYER	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Berik KUDAIBERGENOV		
	Numarası	108102061012		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe Ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hayri ERTEN		
Tezin Adı	Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan'da Dini Durum (1850-1917)			

Kazak toprakları XVIII. Yüzyıldan itibaren Rus işgaline uğramış ve sömürge siyaseti sonucu baskı ve acılar uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Geniş Kazak topraklarına olan Rus Çarlığının iştahı bu stratejik toprakların sadece Rus hâkimiyeti altına girmesi ve siyasal değişim haricinde ekonomik, sosyal-kültürel ve dini açıdan önemli sonuçlara zemin hazırlamıştır.

Bu araştırmada, XIX. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın ilk başlarında Rus imparatorluğu Kazak topraklarındaki Müslüman halkına, İslam ve kurumlarıyla ilgili siyasetini sürdürmüştür. Orta Asya'daki Müslümanları ve Kazak toplumunun dini yapısını derinden etkilenmesi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte, Rusya'nın Kazak halkına karşı yürüttüğü politikaları ele alarak, iki yüzyıl Kazaklara karşı Rus sömürge siyasetinde dine yönelik politika izlenimleri tezimizin temel konusudur.

Birinci bölümde; Kazaklar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Kazakların tarihi, kazak kelimesinin anlamı, Kazakistan coğrafyası ve demografik durumu, Kazakların İslamlaşma süreci ve Rus hâkimiyeti altına girme hakkında kısa bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki Kazaklara yönelik politikalar anlatılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise, XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın başında Kazak aydınlarının din eğitimi ve sosyal görüşleri ve faaliyetleri incelenmelerine yer verilmiştir. Sonuç kısmında, Kazak toplumunun dini

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

yapısı kısaca değerlendirerek konumuzla ilgili ulaşılan genel bilgi neticesinde ek olarak tezin içerisinde tekliflere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kazak, Din, Çarlık, Rus, İşgal, Eğitim, Sosyal, Kültür.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Berik KUDAIBERGENOV		
	Student Number	108102061012		
	Department	Philosophy And Religious Studies / Sociology Of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Hayri ERTEN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Religious Situation In Kazakhstan Before Bolshevik Revolution (1850-1917)			

Kazakh lands XVIII. It was under Russian occupation since the 18th century and the pressure and suffering of colonial politics continued for many years. The Russian Tsarist appetite for the vast Kazakh territory has laid the ground for the economic, social-cultural and religious important results, except for the political change that these strategic lands have under Russian rule.

In this study, XIX. century and XX. In the early days of the 18th century, the Russian empire maintained its policy regarding the Muslim people in the territory of the Kazakh nation, Islam and its institutions. Information on the deeply influenced religious structure of Muslims in Central Asia and the religious structure of the Kazakh society. However, by addressing the policies of Russia towards the Kazakh people, the two-century policy impressions of Russian colonial politics against the Kazakhs are the main subject of our thesis.

In the first chapter; General information about the Kazakhs is given. The history of the Kazakhs, the meaning of the word kısa Kazakh, the geography of Kazakhstan and its demographic status, the Islamization process of the Kazakhs and the introduction of Russian domination were briefly given. In the second part, the policies towards the Kazakhs under the control of the Tsarist Russia were explained. In the third and last part, XIX. The second half of the 20th century. At the beginning of the century, the students of Kazakh intellectuals and their social views and

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

activities were examined. In the conclusion part, in the context of general information about the subject, the proposals are included in the thesis.

Key Words: Kazakh, Religion, Tsarist, Russian, Occupation, Education, Social, Culture.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu	1
2. Çalışmanın Amacı ve Önemi	1
3. Araştırmanın Yöntemi	2
4. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları	2
BİRİNCİ BÖLÜM	3
KAZAKİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER ve	3
TARİHİ ARKA PLAN	3
1. Kazakistan Hakkında Genel Bilgiler	3
1.1. "Kazak" Kelimesinin ve Kazakların Menşei Üzerine	3
1.2. Günümüz Kazakistan'ının Topraklarında Yaşayan Eski Türk Devletleri	5
1.3. Kazakistan'ın Coğrafyası ve Fiziki Özellikleri	10
2. Tarihi Arka Plan	12
2.1. Anahatlarıyla Kazakistan Devleti'nin Oluşum Süreci	12
2.2. Kazakların İslamlaşma Süreci	15
2.3. Kazaklar Üzerinde Çarlık Rusya Hakimiyeti	19
İKİNCİ BÖLÜM	25
RUS HAKİMİYETİNDEKİ KAZAKLARIN DİNİ DURUMU	25
1. Çarlık Rusyasının Kazak Toplumuna Uyguladığı Politikalar	25
1.1. Dini Eğitim Politikası	25
1.2. Hıristiyanlaştırma Çabası	39
1.3. Misyonerlik Faaliyetleri	47
1.4. Dini İdare	56
2. Kazak Bozkırındaki Dini Durum	68
2.1. Çarlık Rusyası Hakimiyeti Altında Kazaklarda Sosyo-Kültürel Hayat	68
2.2. Kazaklarda Geleneksel Din Eğitimi	72
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	82

KAZAKLARIN DİNİ ve SOSYAL DÜŞÜNCESİNE YÖN VEREN AYDINLAR.82

1. Eğitimci Aydınlar.....	82
1.1. Çokan Velihanov (Muhammed Hanafiya) (1835- 1865).....	82
1.2. İbray (İbrahim) Altınсарin (1841-1889).....	86
1.3. Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904).....	92
1.4. Şekerim Kudayberdiulı (1858-1931)	99
2. Siyasi Aydınlar Sınıfı (1905-1922)	103
2.1. Alihan Bökeyhanov (1866-1837).....	103
2.2. Ahmet Baytursinov (1872-1937)	107
SONUÇ	114
KAYNAKÇA.....	117

ÖNSÖZ

Türklerin Kıpçak kolundan olan Kazaklar Orta Asya'nın bozkırları ile Altaylara kadar Türklerin anayurdu sayılan topraklarda yaşamışlardır. Kazak Hanlığı XV. yüzyılda kurulmuştur. XVIII. yüzyılda Kazak bozkırlarına doğru başlayan Rus istilası sonucunda Kazaklar, sadece bağımsızlıklarını kaybetmeyip din, dil ve kültürlerini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Kazak toprakları XVIII. yüzyıldan itibaren Rus işgaline uğramış ve sömürge siyaseti sonucu baskı ve acılar uzun yıllar devam etmiştir. Geniş Kazak toprakları ve coğrafyasına olan Rus Çarlığının iştahı bu stratejik toprakların sadece rus hakimiyeti altına girmesi ve siyasal değişim haricinde ekonomik, sosyo-kültürel ve dini açıdan önemli sonuçlara zemin hazırlamıştı. Kazakların kültürel ve dini hayatının kendisine özgü nitelikleri vardı. Kazaklar Rus hakimiyeti ve sömürge siyaseti sonucu kültürel hayatı dış etkilere maruz kaldı.

Kazakların ve Orta Asya'daki birçok Türk halklarının ortak dini İslam'dır. İslamiyet'in bölgedeki etkinliğini anlamak için dinin geliş kanallarını incelemek gerekir. İslamiyet'i Orta Asya'ya Araplar getirmiştir. Daha sonra Tatarların Kazak bozkırlarına gelmeleriyle birlikte başlayan Tatar-Kazak münasebetleri etkisini öncelikle dini alanda göstermiş, daha sonraki dönemlerde kuzey batı bölgelerindeki medreselerde Kazak öğrencilerin eğitim almaya başlamaları ile birlikte bu etki kendisini kültürel hayatın bütün alanlarında hissettirmiştir. Özellikle kuzey batı bölgesindeki gelişen Ceditçilik akımı hızla Kazak bozkırlarında da etkili olmaya başlamıştır.

Rusya devleti hükmettiği Müslüman halklarına, İslam ve kurumlarıyla ilgili siyasetini geliştirerek sürdürmüştür. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk başlarında Orenburg Müftülüğü Kazak toplumunun dini yapısını derinden etkileyerek, Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında uzun süre kalmasına imkan sağlamıştır. XVIII. yüzyılın ortasından başlayan fakat başarısızlıkla sonuçlanan zorlama ve kuvvet kullanma yöntemlerinin yerine Çarlık hakimiyeti zamana uygun yeni yönetsel uygulamaya geçerek Müslüman halklarının ve Kazakların önderlerine hediye verme,

aldatma gibi sinsi siyaset kullanarak sömürge işgalini gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu siyasetin sonucunda ortaya çıkan kurumlardan biri, Rusya İmparatorluğu bölgesindeki Müslüman din görevlileri (müftü) işlerini kontrol etmek için Din İdaresi Başkanlığı kuruldu. Din İdaresi ilk defa Ufa şehrinde 1789'da açıldı. Bu kurumun resmi olarak ilan edilmesiyle Kazak Devletinin dini de İslam oldu. Dini alandaki bu yaklaşım Müslüman halkının Rusya'ya tepkisini zayıflattı. Bu siyasi yaklaşımın gerçekleştirilmesinde önemli roller üstlendiler. Bu tutum ve uygulamalarda Ahunt, İmam ve Müezzinler büyük çaba sarf ederek devletin toplumsal işlerde güvenilir memuru haline geldiler. Rusya, oluşturduğu müftülükler vasıtasıyla Orta Asya Müslümanlarına siyasi propaganda yapma imkanı sağlamıştır.

XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başı konulu bu çalışma Rusya'nın Kazak halkına karşı yürüttüğü politikaları ele alarak, iki yüzyıl Kazaklara karşı Rus sömürge siyasetinde dine yönelik politika izlenimlerini tespit etmeye çalışmaktadır. Çalışmanın kaynakları genelde Rus ve Kazak literatüre dayalı bir araştırmadır.

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu araştırma genel itibariyle girişten sonra üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı ve araştırma yöntemine yer verilmiştir.

Birinci bölümde; Kazaklar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Kazakların tarihi, kazak kelimesinin anlamı, Kazakistan coğrafyası ve demografik durumu, Kazakların İslamlaşma süreci ve Rus hakimiyeti altına girme hakkında kısa bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Çarlık Rusya'sı hakimiyetindeki Kazaklara yönelik politikalar anlatılmıştır. Rusların Kazaklar üzerindeki siyasi ve sosyo kültürel politikaları konu edinilmiştir. Bununla birlikte Rusların uyguladığı dini eğitim siyaseti, hıristiyanlaştırma çabası ve misyonerlik faaliyetleri ayrıca araştırmanın konusu başlığı altında Kazakların genel olarak dini müesseseleri, müftülükler, medreseler, camiler ve Kazak toplumunun genel dini konumundan söz edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın başında Kazak aydınlarının din eğitimi ve sosyal görüşleri ve faaliyetleri incelenmelerine yer verilmiştir. Araştırmanın sonucunda Kazak toplumunun

dini yapısı kısaca değerlendirilmekte ve araştırmayla ilgili ulaşılan netice ve teklifler yer almaktadır.

Bu alışmamızda Kazakça, Rusça, Türkçe ve İngilizce yayın ve internet kaynaklarından yararlandık. Umarız ki çalışmamız, Kazak dini yapısının anlaşılması ve Rusların Kazaklara yönelik dini politikalarının arka planını öğrenmek açısından Türkçe literatürde mevcut olan boşluğu bir parça da olsa dolduracağını umut ediyoruz. Bu çalışmada yardımlarını esirgemeyen tüm arkadaşlarıma ve fikirleriyle beni yönlendiren danışmanım Prof. Dr. Hayri ERTEN hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Berik KUDAIBERGENOV

KONYA 2019

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
b.	:	İbn (oğul)
BDT	:	Bağımsız Devletler Topluluğu
bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
ev.	:	Çeviren
DİA	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.z.	:	Hazreti
Km	:	Kilometre
KMDİB	:	Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı
KSSC	:	Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
md	:	Maddesi
No	:	Numara
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
s.a.v.	:	Sallallahu Aleyhi ve Selem
SSC	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİKA	:	Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
Üniv.	:	Üniversitesi
v.b.	:	ve benzeri
Yay.	:	Yayınları

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu

Bu çalışmada Bolşevik ihtilali öncesi Kazakistandaki Dini Durumu olarak belirledik. XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarında Kazaklar üzerinde etkili olan Çarlık Rusyası'nın Kazak Türklerinin üzerinde gerçekleştirilen dini politikaları, Kazakları Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için uyguladığı siyasi politikaları etkisini göstermiştir. Tatar mollalarının etkisinde gelişen Kazakların sosyo-kültürel hayatında XIX. yüzyıl ortasından itibaren Kazak aydınları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Çokan Velihanov, İbray Altınсарın, Abay Kunanbayev ve Şekerim Kudayberdiyev gibi aydınlar din, eğitim alanlarında çaba sarfetmiştir. Kazaklar Rus hâkimiyetinde kaldıkları zamanlarda dini inançlarından alıkonulmaya çalışıldı. Bu yüzden vatan tarihinde kendine has yeri olan önemli mesele – Çarlık Rusya muhtevasında olan dönemdeki Kazak halkının manevi hayatı şimdi de önemini kaybetmedi. İlmi-araştırma çalışması dini tarihimizin birçok ayrıntılarını aydınlatacağına inanıyoruz.

2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Kazakistandaki İslami gelişmeler XVII yüzyıllardan itibaren üç döneme ayrılabiliriz. Birinci dönem, XVII. yüzyıllardan XIX. yüzyılın birinci yarısında kadar, yani Çar Hükümetinin İslam açısından yürüttüğü “ılımlı” siyaset dönemidir. İkincisi XIX. yüzyılın birinci yarısından XX. asrın başına kadar süren İslam'a saldırma ve onu ortadan kaldırmayı amaçlayan dönem. Üçüncüsü ise, Sovyet Rusya'nın dinsizleştirme dönemidir.

Zikredilen bu üç dönemin etkisi 200 yılı geçen sürede yozlaşma ve dinsizleştirme ve Ruslaştırma politikalarına maruz kaldı. Kazak halkı ılımlı dönemlerde Orenburg müftülüğünün ve tatar mollalarının dini ve etnik açıdan yönetim ve kontrolünde bir dönemin geçtiğini gözlemliyoruz.

Kazak halkını dizginde tutmak zalimce hareketleri tarihçilerin dikkatinden kaçmakta. Sömürgeci yönetim asırlık tarihi vatana has tarihnamede önemli ilmi araştırmalar sonucu ortaya çıkan birçok çalışmaları oluştursa da, dini idarenin Kazak halkının siyasi hayatına etkisi büyüktü. Esas anlamda dini maske yaparak hedeflenen amaca ulaşmak – tecavüzcülerin seçtiği ana yol oldu. Onu kullanarak Müslümanların kendi aralarından sömürgeci idareye kukla yöneticiler seçip, kazak halkını dini duyguları yozlaştırılmaya çalışıldı.

Bu çalışmanın amacı Kazak halkının 1850-1917 döneminde Rus baskısı ve istilası dönemlerinde dini durumu ve faaliyetleri ortaya koymak adına önem taşımaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada literatür taraması yapılmış olup; konu ile ilgili çalışmaya başlamadan önce makaleler ve çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmada genel itibariyle takip edilen yöntem deskriptif ve analitik bir yöntemdir.

4. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları

Araştırma 1850-1917 yıllar arasında Kazak topraklarında dini durumu incelenmiştir. Bu araştırmamız literatür taramasına dayanmaktadır. Ulaştığımız literatürler ile değerlendirmeye çalışılmıştır. Kazakistan Cumhuriyetinin bağımsızlık sonrasındaki ülkedeki yayın ve örgün din eğitimi ve öğretimiyle ilgili literatür taraması yapılmıştır. Konu ile ilgili elde ettiğimiz Kazakça, Türkçe, Rusça, İngilizce çalışmalardan imkan nispetinde istifade edilmiştir. Ayrıca resmi yayınlar, çeşitli dergiler, makaleler ve ansiklopedi maddeleri taranmıştır. İnternet ve medya imkânlarından faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER ve

TARİHİ ARKA PLAN

1. Kazakistan Hakkında Genel Bilgiler

1.1. "Kazak" Kelimesinin ve Kazakların Menşei Üzerine

Kazak kelimesini tanımlarsak mert, derbeder, hür, serbest, başıboş, göçebe, cengaver, sert erkek anlamına gelmekle beraber Orta Asyada otoriteye boyun eğmeyen kendi başına buyruk, bağlı olduğu toplumu terk eden kişi ve topluluk olarak tanımlanmıştır.

Ayrıca Asa, Kasa, Kosok, Gasag, Hasık, Hasa, Haysak, Kasok, Kazak, Kazsak gibi söylenmiştir. Kumuk lehçesinde "asker, silahşör, kızan," gibi manalara gelmekle birlikte Orta Asya'daki iç mücadelelerle birlikte "haydut, derbeder," gibi anlamları da kapsamıştır.¹ V.V.Bartold, "Devletinden ayrılan ve ona karşı savaşı Kazak adını vermişlerdi" diye açıklamıştır.² Çohan Velihanov ise "Kazak" terimini "yürekli, cesur" anlamında tanımlıyor.³ Bir diğer Kazak tarihçisi, Abdurahmanov'ın tanımı ise, Kazak kelimesinin "kaz" ve "og" sözlerinden oluştuğu yönündedir "Ok" kelimesinin öz Türkçede uruğ, boy anlamında "kazog" Kaz boyunu tarif etmiştir.⁴

Kazaklar hakkında veya Kazak isimlendirmesi hakkında ilim adamları arasında büyük tartışmalar vardır. Efsanelerde Kazak ve Alaş kelimeleri eş anlamlı kullanılmıştır. Kazak kelimesi 1456 yılında Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi Han'ın torunları tarafından kurulan devletin ismidir. Yani Kazak isimlendirmesi o zamana

¹ R. Sızdıkova, M. Koygeldiyev, *Kadırgali Kosımulu jane Onıng "Cılnamalar Jinagi"*, Almatı, 1991, s. 159.

² V. V. Bartold, *Rabotı Po İstoriyi Filologiyi Türskih İ Mongolskih Narodov*, Moskva, 2002, s. 189.

³ T. Canuzakov, *"Kazak Degen Söz Kaydan Şıkkan"*, Culdız, sayı 3, 1983, s. 193.

⁴ A. Abdildabekova, *İsroriya Kazahstana*, Almatı, 1994, s. 20.

kadar yoktu ve Türk kabileleri olarak geçiyordu. Kavram olarak XIV. Yüzyılda çıkan Kazak ismi günümüz Kazakistan topraklarında yaşayan halkın genel ismi haline gelmiştir. Kazakistan dışında İran, Afganistan, Özbekistan, Kırgızistan, Çin, Rusya ve Moğolistan'da Kazaklar yaşamaktadırlar.

Kazakların dini İslamdır. Hanefi mezhebine mensuplardır Kazaklarda Tasavvuf kültürünün derin izleri görülür. Akidede ise Maturidi mezhebinin inanç esaslarını benimsemişlerdir. Kazakistanın güney kentlerinde İslam dini çok yaygındır. İlk fethedilen yıllardan itibaren bu bölgede sosyal, kültürel, mimari yönden tamamen İslam kültürü yerleşmiştir.

Türk halklarının bir boyu olan ve günümüzde Kazakistan'da yaşayan halk için kullanılan "Kazak" teriminin ilmi bakımdan ele alınması çok eski dönemlere gitmemektedir.⁵

Bu konuda araştırma yapan tarihçiler "Kazak" terimini bir boy ismi olarak XV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığını iddia etmektedirler. Türkçe tarihi kayıtlarda ise "Kazak" sözüne ilk olarak XI. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. "Hür, yiğit, mert, cesur serbest" gibi anlamları ifade etmektedir.⁶ Şekerim Kudayberdiyev "Kazak" terimini hür olarak dolaşan halk diye tarif etmiştir.⁷

Ruslar Kazaklar için Kırgız-Kazak tabirini kullanmıştır.⁸ Türkiye'de ise sınır boylarındaki yarı Ortodoks gruplar için de Kazak adı kullanılmaktadır. Bu Türk halklarından olan Kazaklarla, Rus Kazaklarının birbirine karıştırılmasına sebep olmaktadır. Halbuki bunlar (Rus Kazakları) Kazak değil Kozak veya Kossaklardır.⁹

⁵ Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul, 2006, s. 49.

⁶ Feyzullah Budak, *Kazakistan, Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara, 1999, s. 16.

⁷ Şekerim Kudayberdiyev, "Kazaktın Kaydan Sıkkanı", *Kazak Tarihi*, Nu. 1 (1993), 34-35.

⁸ N. Mincan, *Kazaktın Kısaça Tarihi*, Jalın Yay., Almatı 1994, s. 29.

⁹ Hasan Oraltay, *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, 1. Baskı, İzmir, 1961, s. 17.

Mesela İbn Ruzbihan XVI. yüzyılın başında şöyle demektedir: “*Cengiz Han’ın yönetimindeki üç kabile Özbeklerdendir. onlardan bir kolu Şeybanilerdir, İkinci kabile bütün dünyada güçleri ve cesaretleriyle tanınmış Kazaklardır. Üçüncü kabile ise hanları Astrahanda olan Mangıtlardır.*”¹⁰

Anlaşıldığı üzere XIV. yüzyılda Kazakistan coğrafyasında Kerey ile Canibek hanların öncülüğünde Yedusu’ya göç eden halka “Özbek-Kazak” diye daha sonra Kerey ile Canibek hanların kurduğu halk topluluğuna “Kazak” isimi verildi.

1.2. Günümüz Kazakistan’ının Topraklarında Yaşayan Eski Türk Devletleri

Çağatay Devleti’nin yıkılması ile beraber XIV. yüzyılın yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yıllarında Güneydoğu Kazakistan, Orta Asya’nın Kuzeydoğusu, Doğu Türkistan ve Yedisu’da kurulan Moğolistan Devleti ile birleşti.¹¹

Taşkent ve Türkistan vilayetleri ile doğuda Barkol ve Hami şehri, kuzeyde Balkaş, Tarbagatay ve Kara İrtiş, güneyde Fergana ve Kaşgar bölgelerine kadar “7-8 aylık bir alanı” ve Kırgızistan’ın güney kesimini içine alarak Moğolistan sınırları olarak tanımlayabiliriz. Kereyler, Dulatlar, Kanglılar, Üsünler, Barlaslar, Arlatlar, Arkenutlar, Baarinler gibi Türk ve Türklerle akraba olmuş kabileleri Moğol halkını teşekkül etmekteydi. Yedisu’da yaşayan kabile topluluklarından Kazak halkının arasına karışanlar yoğunlukta idi. Bunların Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan’da yaşayan diğer bölümleri Uygurlar ve Kırgızlar’a karıştığı söylenir.¹²

Timur’un Tanrı Dağı eteklerine düzenlediği saldırılar halkı bezdirmişti. Moğolistan tarihi iç çatışmalar, komşu devletlerden gelen saldırılara karşı savunma mücadeleleri ve feodal savaşlarla doludur. Çağatay hanedanının otoritesini güçlendirmek için Tuğluk Temir ve İlyas Hoca çaba sarfetmişlerdir.¹³ Hızır Hoca, Emir Kamarüddin, Enge Töre Timur saldırılarına uzun süre dayandılar. Timur saldırılarından

¹⁰ Fazlallah, İbn Ruzbihan İsfahani, *Mikhman-name-yi Buhara*, Moskova, 1976, s. 62.

¹¹ A. Abdakimov, *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney)*, Almatı, 1994, s. 52-53.

¹² S. Tolbasiyeva, “*Altın Ordanın İdirauı jane Kazak Handıǵının Kurlıuı*”, Kazak Tarihi Dergisi, Almatı, 2003, sy: 6, s. 18-19.

¹³ K. Rıspayev, *İstoriya Respubliki Kazahstan*, Almatı, 2002, s. 66.

dağılmakta olan Ak Orda güçleri birleştirilmeye çalışıldı. Ortak hareket eden Doğu Deşt-i Kıpçak ve Yedisu halkları her alanda ilişki kurmayı sağladı. Bu mücadelelerin sonunda Moğolistan'ın parçalanması söz konusu oldu.

1450'li yılların sonlarına doğru Kazak Canibek ve Kerey'e bağlı gruplar Doğu Deşt-i Kıpçak'dan Yedisu'ya göç ettiler. Kırgız halkının oluşması ile Tanrı Dağları bölgesindeki toplulukların Kazakistan ve Kırgızistandaki yönetimlerin parçalanması Moğolistan'ın çökme sebeplerinden biridir. Bu durumlar geniş bir bölgede homojen devletlerin temelini atarak gelişmelerini tamamlayan ve kendilerini koruyup güçlendiren etnik toplulukların büyümesine yol açmıştır.¹⁴ 1560 yılı itibarı ile Kazak hanlığına tabi olan Yedisu'daki Kazak kabile ve boyları Kazak Hanlığı'nı güçlendirdiler.¹⁵

Cuçi Hanedanı'nın kendi içindeki kavgaları sonucu 1420'li yıllarda Ak Orda'nın dağılması ve hanedan üyelerinden Şeybani neslinden Özbek Hanlığı olarak Ebul-Hayr Han devleti ortaya çıktı. Göçebe Özbek Devleti diye de adlandırılabilir.

Hanlığın etnik yapısı, Ak Orda Hanlığı'nda olduğu gibi karışıktı. Ahali, genel olarak Ak Orda'daki kabilelerden oluşuyordu. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın ilk yarısında bu kabileler siyasî yönden ortak "Özbek" adıyla tanınmaktaydı. Özbek Hanlığı Ak Orda kabilelerinden oluşmaktaydı. Kıpçaklar, Konuratlar, Kanglılar, Mangıtlar, Naymanlar, Uygurlar, Karluklar, Üysünler, Kenegesler, Kırlavıtlar, Dürmenler, Kuşçular, Otarşılar, Bürkitler, Kıyatlar gibi etnik gruplardan oluşmaktaydı. Deşt-i Kıpçak ve Güney-Doğu Kazakistan'ın Kanglı, Karluk ve Üysün gibi topluluklar kökü Kıpçaklar ile Karluklara dayanan Türkleşmiş Moğol kabilelerinin soyundandır. Bu etnik gruplar sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan birbirlerine daha yakın Kazakların Orta Cüz kabilelerini teşkil ettiler.¹⁶

Ebu'l-Hayr Han, Orta Asya ve Kazakistan'ın güney ve güneydoğusuna seferler düzenledi. Ebu'l-Hayr Han zamanında halk savaşıardan iyice bıkmıştı. 1430 yılında Harezmi'yi ele geçirdi. 1446'da Sırdarya boylarıyla Sozak, Sığanak, Akkorgan, Aruk ve

¹⁴ D. İbrahimov, *XV-XVII. Gasırlarda Kazak Handığına Katıstı Materalдар*, Almatı, 1962, s. 229-230.

¹⁵ B. Karibaev, "Kazak Handığımnı Sayası Jağdayı", *Kazak Tarihi Jurnalı*, Almatı, 1991, sy: 3, s. 16.

¹⁶ Muhammed Haydar Duglatı, *Tarihi Raşidi*, s. 237-328.

Özgent gibi birkaç kentleri ele geçirdi. Mangıtlar'a ganimet olarak verilen bu topraklar Ebu'l-Hayr Han'ın otoritesini artırırken tebasa arasındaki dengeyi kaybetti.¹⁷

Ebu'l-Hayr Han Semerkand ve Buharaya Timur oğullarının taht mücadelelerine müdahale için yağma seferleri düzenledi. 1457'de Oyratlar Güney Kazakistan topraklarına saldırdı. Oyratlar karşısında Ebu'l-Hayr Han'ın yenilgiye uğraması otoritesini sarstı. Canibek ve Kerey Sultanları Ebu'l-Hayr Han'a bağlı kabilelerdendi. Ebu'l-Hayr Han'ın baskılarından dolayı 1450-1460 yılları arasında kitleler halinde Moğolistan'ın batı tarafına göç ettiler. Ebu'l-Hayr Han Canibek ile Kerey'e karşı saldırılar düzenledi. Ebu'l-Hayr Han'ın Hanlığının dağılması 1468'de Canibek ve Kerey'e karşı büyük bir ordu ile savaş için yola çıktığında yolda ölme sebebidir.

Hanlık üyeleri arasındaki oluşan toprak kavgalarından dolayı, halktan alınan vergilerin ağırlığı ve çeşitli haksızlıkların oluşmasıyla halk tarafından çıkan isyanlar sonucu başka bölgelere göç etmek zorunda kaldı. Tüm bu sebeplerden dolayı Ebu'l-Hayr Han'ın Hanlığı, Moğolistan'ın dağılımı gibi zayıflayarak yıkılmıştır. Moğolistan'da olduğu gibi, burada da ayrı bir bağımsız etnik siyasi yapıya sahip olma yolunda mücadele eden kabilelerin birleşerek güçlenme süreci yaşanmaktaydı.

Şeybaniler'in (Ebu'l-Hayr'ın'ın soyundan gelen) Deşt-i Kıpçak'da süren hâkimiyetleri Kazak Hanlığının ortaya çıkmasıyla sona erdi. Şeybanilere tabi Kıpçak, Karluk, Uygur, Konırat gibi Özbeklerden bazı kabileler XVI. Yüzyılda Sirderya ve Amuderya nehirleri arasındaki bölgelere göç ettiler. Kazak Hanları'na tâbi olanlar ise Kazakistan topraklarında kalan kabilelerdir. Şeybaniler, Timur'un zayıflamasıyla, Orta Asya'da yönetimi ellerine geçirdiler.¹⁸

Batı Kazakistan topraklarında XIV-XV. yüzyıllarda hüküm süren Nogay Ordası, Altın Orda'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan devletlerden biridir. Nogay Ordasının bağımsız bir devlet gibi ortaya çıkmasına ve Altın Ordanın fiilen yönetimini elinde tutan, istediğini tahta çıkararak ve bu taht mücadeleleri arasında kendi Nogay ulusunu

¹⁷ M. Magauin, *Kazak Tarihine Kirispe*, Almatı, 1995, s. 18.

¹⁸ Dana Moldabaeva, *Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu*, Türkler, Ankara, 2002, VIII, 641-644.

güçlendiren Ediğe'dir. XV yüzyılın ortasında Ediğe'nin oğlu Nureddin döneminde Nogay Ordası bağımsız bir devlet oldu.¹⁹

Nogaylar XV. yüzyılın ikinci yarısında Özbeklerin otlaklarını ele geçirmesi Ebu'l-Hayr Han'ın Nogayları göçebe nüfusu artıran bir unsur olarak görmesindendi. Nogaylar Kuzey doğuda Sibiryaya, Güney doğuda da Sirderya ve Aral sahillerine kadar yerleştiler. Nogay liderlerinden bazıları Ebu'l-Hayr'ın Sirderya kıyılarındaki şehirleri işgal etmelerine yardım ettiler. Zaman zaman Kazak Hanları ile barış ve savaş içerisinde bulundular. Hak-nazar Han Kazak ve Nogayların Hanı ünvanını almıştır.²⁰

Nogay tebaası beyler, hanlar, mirzalar, sultanlar ve baylar (zenginler) olarak tabakalara ayrılmıştı. Orta Asya toplumlarının geçim ve zenginlik kaynakları büyük ve küçük baş hayvan ile at, deve sürüleri Nogay asilzadelerinin elindeydi. Topraklar toplumun ortak malı idi ama gerçekte av sahaları ve verimli otlaklar da onların kontrolleri altındaydı.

Aynı kabileye ait grupları birleştiren birkaç ulus Orda'yı oluşturmuştur. Mirzalar ulusların başında bulunuyordu. Mirzalar kendi bölgelerinde sınırsız yetkilere sahip ve en verimli, en elverişli meraları kontrol altında tutardı. Göçebe çobanlar mirzalar göç etmek, vergi ödemek ve silahlarıyla savaşa katılmakla sorumluydular. Orda büyükleri savaş ve seferlerden birçok ganimetlerle dönebiliyorlardı. Orda, her sefer hazırlığında, 300 bin civarında asker toplayabiliyordu.²¹

Embi ile Sirderya arasındaki göçebe hayat süren Nogay Ordasının tarihi, Orta Asya, Sibiryaya, İdil Boyu ve Kazakistan'daki devletleri Özbek ve Kazakların tarihiyle iç içe olup sürekli ilişki içindeydiler.

Nogayların taht kavgası sebebiyle, Nogaylar birkaç bağımsız Ordaya bölünerek parçalandı. Kazakistan topraklarındaki kalan kısım Kazakların Küçük Cüz'üne tabi

¹⁹ B. A. Koşekov, *Nogaysko-Ruskiye Otneşeniya B XV-XVIII bb*, Almatı, 1988, s. 24; Mehmet Alpargu, "Nogaylar" DİA, İstanbul, 2007, s. 202-203.

²⁰ K. Baypakov, B. Komekov, K. Puçulina, *Orta Gasırlardağı Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2001, s. 102-103.

²¹ T. Sadıkov, S. Coldasbaev, *Orta Gasırlardağı Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2007, 136-137; B. A. Koşekov, *Nogaysko-Ruskiye Otneşeniya B XV-XVIII bb*, Almatı, 1988, s. 25-26.

oldu. Diğer Nogay Ordalarından bazıları XVI-XVIII. Yüzyıllarındaki çöküş sebebiyle Kırım Hanlığı ve Rusya ile ilişki kurdu. Kuzeydeki Nogay boylarının bir kısmı Sibirya Hanlığı'nın kontrolüne geçti. Orda'nın sınırları İrtiş'e kadar uzanarak Sibirya Hanlığı ile toprakları birleşti.²²

Sibirya Hanlığı'nın kurucusu Hacı-Muhammed'tir. Bu hanlık Özbek Hanlığı'ndan ayrılarak yeni bir devlet olarak ortaya çıktı.²³ Ob, Tobıl ve Esil boylarındaki topraklar ile Batı Sibirya toprakları, Kuzey Doğu Kazakistan ve İrtiş'in sağ tarafındaki toprakların bir kısmı 1460'dan XVI. yüzyılın sonu itibarı ile Sibirya Hanlığının elinde bulunmaktaydı. Bu topraklarda Taybugu adıyla bir topluluk XIV. Yüzyılda Kereylerin hüküm sürdüğü dönemde varlığını sürdürüyordu. Moğolistan Hanlarının toprakları İrtiş ve Altay'a kadar idi Sibirya Hanlığı toprakları güneyinde Ak Orda toprakları bulunuyordu.

Türk ve Ugor kabileleri Sibirya Hanlığı'nın halklarını "Sibirya Tatarları" olarak oluşturuyordu. Sibirya Hanlığının hükümranlık alanı Esilden Yamışev gölü'ne kadar ve Tobıl toprakları olduğu söylenir. Oyrat kabilelerinin birleşmesi, Moğolistan Devletinin Kuzeyindeki Tarbagatay'ın doğusu İrtiş ve İle'nin yukarı kesimindeki bölgelerde gerçekleşti. XV-XVI. yüzyıllarda Oyratlar Kazakistan'ın kuzeyinde devamlı Kazak Hanlığı ile mücadele içindeydi. Kazaklar uzun süre mücadeele ederek Oyratlardan kurtuldular.²⁴

Moğol İmparatorluğunun çok çeşitli etnik grup ve halklardan meydana geldiğinden, bu halkların kendi aralarında bir biriyle kendi etnik kimliğini sağlamlaştırdılar. Moğollar Cengiz Han'ın ölümünden sonra İmparatorluk birkaç bağımsız Hanlığa bölündü. Bu bölünme sonucu Kazakların etnik kökenlerini daha çok netleştirdi. Altın Orda, Ak Orda, Gök Orda gibi devletlerin kurulması halklar arasında akrabalık ilişkilerinin ekonomik ve kültürel kaynaşmanın oluşmasını sağladı.

²² Koşekov, a.g.e., s. 26.

²³ İ. V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı" Genel Türk Tarihi, Ankara, 2002, V, s. 133.

²⁴ S. Coldasbayulı, *Cetisu Tarihi (XVI-XVIII). Tarihi jane Paleoetnologiyalık Zertteu*, Almatı, 1996, s. 59.

Kazak Hanlığı için XIV-XV. yüzyıllar önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemlerde Türk ve Moğol etnik gruplardan Kazak halkının oluşum süreci sona erdi. Daha çok etnik kökenleri ağır basan bir Kazak Hanlığı meydana geldi. Siyasi yapıda birleşmek, yerli halkların devletleşmesinin sağlanması, halkların dış saldırılardan korunarak hayatta kalabilmesi için çabalamaları ve her halkın kendi devletini kurma çabası Kazak Hanlığının kurulmasının ana temelidir.

1.3. Kazakistan'ın Coğrafyası ve Fiziki Özellikleri

Kazakistan'ın toprakları oldukça geniştir. Çok eski zamanlardan beri Kazakistan toprakları, burada yaşayan insanların, kavimlerin kültürel gelişimlerinde silinmez izler bırakarak birçok tarihi olaya sahne olmuştur.²⁵ Kazakistan Cumhuriyeti yüz ölçümü bakımından 2.724.900 km² toprağa sahip olup, dünyada 186 ülke arasında 7. büyük yüzölçümüne sahip ülkedir. Başkent, 1998 yılına kadar Almatı iken aynı yıl içerisinde alınan bir karar gereğince Astana'ya taşınmıştır. Ülkenin para birimi Kazak Tenge'sidir.²⁶ 20 Mart 2019'da Kazakistan'ın başkenti Astana'nın adı eski devlet başkanının onuruna Nursultan olarak değiştirildi. Kuzeyden Rusya Federasyonu, doğudan Çin Halk Cumhuriyeti, güneyden Özbekistan ve Kırgızistan cumhuriyetleri, batıdan Hazar denizi ve güneybatıdan Türkmenistan Cumhuriyeti ile çevrilmiştir.²⁷ XV. yüzyılın yarısından itibaren Ebu'l-Hayr Hanlığının iç ve dış ilişkileri kötü bir durumda olduğundan, Onun Hanlığındaki Kerey ve Canibek Hanlar kendilerine bağlı halklar ile doğuya doğru göç ettiler. Daha sonra Moğolistan liderlerinin desteğiyle Çu nehri boyunca bağımsız Kazak Hanlığını kurdular. O dönemde Kazak kabilelerinin toprakları batıda Noğay Hanlığı ve doğuda Moğolistan ile sınırlı idi. XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında komşu Hanlıklarla savaşarak sınırlarını genişletti. Böylece Kazak

²⁵Aygul Bokayeva, “*Kazak Göçebe Kültürünün Karakteri*”, çev: Özgür Çınarlı, Türkler, Ankara 2002, XIX, s. 429.

²⁶*Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi*, (Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği Türkiye), Artus Basım, Ankara, 2011, s. 13; Öner Kabasakal, Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA), Ülke Profilleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, 24-25 Kasım 2000, Ankara, s. 53.

²⁷ Mehmet Saray, “*Kazakistan*”, DİA, Ankara, 2002, XXV, s. 121.

Hanlığının toprakları XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Sırderya bölgesi ile Yedisu bölgesi, Karatal Nehri ve İle nehri bölgesine kadar genişledi.²⁸

Kazakistan topraklarının doğudan batıya 3000 km, güneyden kuzeye ise 2000 km uzunluktadır. Ülkenin güneydoğusundaki Tien Şien dağlarının, doğu kesimine de Altay ve Tanrı dağlarının uçsarı sokulmuştur. Kazakistan'da bariz bir kara iklimi hüküm sürer; kış ve yaz mevsimleri arasındaki ısı farkı büyüktür. Yağışlar fazla değildir ve kuzeyden güneye doğru azalır. Ortalama yıllık yağış miktarı 200 ile 300 mm. arasında değişir; toprakların onda dokuzu 300 milimetrenin altında yağış alır. Kazakistan'da genellikle bozkırlar hâkimdir ve görünüm kuzeyden güneye doğru gittikçe yarı çöl manzarası alır. Akarsu boyları çok defa çalılıklarla kaplıdır; bunlar yer yer büyükçe adalar halinde ağaçlıklara, yüksek tepelerin yamaçlarında ise sık ormanlara dönüşür. Ülkenin güney tarafları Orta Asya'nın çöl sahasını teşkil eder. Sırderya gibi büyük nehirlerin vadilerinde bazen sık ağaçlık ve çalılıklara rastlanır. Genelde ormanlar azdır ve daha çok yüksek yerlerde çam ağaçlarından oluşur.²⁹

Bol doğal kaynakları bulunan Kazakistan'da birçoğu Hazar, Balkaş, Aral ve Tengiz göllerine akmakta olan yaklaşık 7000 civarında büyük-ufaklı nehirlerle dereler bulunmaktadır. Ayrıca Arktik denizine boşalan Tobol, İrtiş ve İşim gibi önemli nehirler de Kazakistan sınırlarından geçmektedir. İki büyük Cem ve Jayık nehirleri ise Hazar denizine akmaktadır. İle, Yedisu, Tokırav, Bakanas, Karatal, Ayagöz, Aksu ve Lepsi nehirleri Balkaş'ı, Sırderya ise Aral gölünü besleyen nehirlerdir.³⁰

Kazakistan'ın; Eylül 2018 yılı itibariyle nüfusu 18,321,606 olup, köyler ilçelere, ilçeler illere ve iller de eyaletlere bağlı olarak yönetilir. 14 vilayet, 86 şehir, 175 ilçe, 35 kasaba, 2467 köy blunan Kazakistan Cumhuriyeti'nin önemli büyük şehirleri ise Almatı ve Nur-Sultan'dır.³¹

²⁸ Orhan Doğan, “Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları”, Türkler, Ankara, 2002, VIII, s. 670.

²⁹ Saray, a.g.e., s. 122.

³⁰ Kazak SSR Kısaşa Ansiklopediyası, Almatı, 1984, VI, s. 129.

³¹ [http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/perepis?sayfa=28,\(05.04.2019\)](http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/perepis?sayfa=28,(05.04.2019)).

Kazakistan yüzölçümü bakımından büyük fakat nüfusu az olan ülkelerden birisidir. Kazakistan 25 Şubat - 25 Mart 2009 tarihlerinde bağımsızlıktan sonraki ikinci nüfus sayımını gerçekleştirdi. Bu sayımın ilk neticelerine göre, devleti kuran halk, yani Kazaklar kendi ülkelerinde yıllar sonra ilk defa nüfusun %67'sine ulaşarak belirli bir çoğunluğu elde ettikleri görüldü.³²

Kazakistan'da yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu Kazaklar oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra ülkede Ruslar, Özbekler, Ahıska Türkleri, Kürtler, Türkmenler, Dunganlar ve büyük-küçük topluluklar halinde yaşamaktadırlar.

2. Tarihi Arka Plan

2.1. Anahatlarıyla Kazakistan Devleti'nin Oluşum Süreci

XII. Yüzyılda Kıpçak kökenli kabilelerin birleşmesi sonucunda Kazak Hanlığı kuruldu. Altın Orda devletinin “Ong kanat”ı Avrupa tarafında, “sol kanat”ı Asya tarafında olmakla beraber Altay dağlarından Tuna'ya kadar bir alanı kapsıyordu. Batıda ong kanat Ak Orda, doğuda sol kanat Kök Orda olarak adlandırıldı. Kazakistan toprakları Altın Orda'nın Doğusunda kalan Kök Orda'dır. Kazakistan bölgesinde Hanlığın kurulması, Kazak halklarının kaynaşması, etnik kökenden kaynaklanan bütünlüğün korunması ve siyasi bütünlüğü tamamlayan ve koruyan devletleşme sürecindeki önemli bir aşamadır.³³ Sirderya'nın ortasından 600 km kuzeyine doğru Ulıtav, Sarısu ve Sarıarka bölgeleri Kazak Hanlığı'nın topraklarını oluşturmaktadır.³⁴

Kazak Hanlığının kuruluşunun ön şartlarını oluşturan nedenlerden Ak Orda, Ebu'l-Hayr'ın Hanlığı, Moğolistan ve Nogay Ordası, Kazak, Nogay, Kırgız, arada Özbek ve Uygır etnik toplumlarının daha çok kaynaşıp halk haline gelmeleri ve bölgedeki aynı etnik kökenden gelen devletlerin yaratılışı gerekli şartların hazırlanmış

³² Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi*, İstanbul, 2002, s. 90.

³³ Muhtar Mağauin, *Kazak Tarihinin Alppesi*, Almatı, 1995, s. 9-10; Dana Moldabaeva, “Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu”, *Türkler*, Ankara, VIII, 2002, s. 641.

³⁴ B. Karibaev, *Materialı po İstorii Kazakshkikh Khanstv XV-XVIII Vekov*, Almatı, 1969, s. 180; “Kazak Hanlığının Kuruluşu”, *Kazak Tarihi Dergisi*, 1995, sayı. 5, s. 16.

olmasıdır.³⁵ XIV-XV. yüzyıllarda göçebe hayvancılık, yerleşik tarım, ticaret, el sanatları gibi ekonomik faaliyetlerin Kazak bölgesinde yoğunlaşması, uzun zamandır halklaşma sürecinde olan Kazak halkının siyasi bir yapıda birleşmesini sağlamıştır. Bu da Kazak Hanlığının temelini oluşturmuştur. Canibek ve Kerey Hanların, Kazak halkının bazı boylarının diğer hanlıklar bünyesinde dağılıp parçalanmasını engellediği görülmüştür. Canibek ve Kerey'in Cengiz Oğullarına karşı verdiği mücadeleler, hanedanın çıkarı ve boy beylerinin çoban ve çiftçilere kadar tüm grupların menfaatlerini korumuştur.³⁶ Bağımsız bir hanlık kurmaya yönelik çaba sarfeden Canibek ve Kerey hanları kazak toplumunun aksakalları desteklemiştir. 1440-1450'li yılları arasında Karatau etekleri, Sirderyanın aşağı bölümü ile Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan halklar Canibek ve Kerey'e bağlandı. Kazaklar kendi siyasi bütünlüğünü oluştururken Ebu'l-Hayr Handan rahatsız olan diğer kabile, boy ve liderleri Canibek ve Kerey etrafında kenetlendi.

Kazak Hanlığı'nın ne zaman kurulduğuna ve kuruluş tarihine ilgili tarihçiler arasında birçok tartışmalar mevcuttur. M.H. Duğlati Kazak Hanlığı'nın kuruluş tarihi olarak 1456-1457 yıllarını vermektedir. Kazak Hanlığı'nın kuruluş tarihi ile ilgili Kazak tarihçileri farklı görüştedirler. Hasenov A, 1445 yılında, Magauin M; Boranbaev C; Salğaraulu K, 1456 yılında, Karibaev B; Baybatçayev A; Coldasbaev S, 1458 yılında, Sultanov T, 1470 yılı kurulduğunu söylemişlerdir.

Mağauin değerlendirmelerine göre; Canibek ve Kerey Ebul Hayr Hana baş kaldırarak halkıyla beraber Çu nehrinin kıyısına yerleşmiş ve Kazak Ordasını burada kurmuştur. M.H. Dulatinin anlatımına göre bu göç 1456 yılında olmuştur. Bu dönemdeki tarihçiler Kazak Hanlığı'nın kuruluşunu 1465-1470 yılları arasında olabileceğini belirtmişlerdir. Tarihçilerin bu görüşleri Kazak Ordasının devlet olarak kurulmasını Ebul Hayr Han'ın ölümünden sonraki olaylarla ilişkilendirmişlerdir. Bu

³⁵ Budak, a.g.e., s. 22.

³⁶ *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov*, Almatı, 1969, s. 39-42.

dönem Kazak Hanlığının güçlü devlet olarak sayıldığı dönemdir.³⁷ Kıpçak, Kongrat, Nayman gibi kabileler Kazak Hanlığına göç etmişti. Bu süreçte Kazak Hanlığına iyi bir yöneticinin gelmesini halkın istemeleri doğaldır. Bu iç kargaşa döneminde taht mücadelesinde tarih sahnesine Kerey ve Canibek Hanların ortaya çıkışı halkın onlara verdiği destek ve Cengiz sülalesinden gelmeleri atalarından kalan halka liderlik etmeleri tabiidir.

XV. yüzyıl ve daha sonraki yıllarda Kazak Hanlığı ekonomik ve siyasi açıdan kuvvetlendi. Hanlığın sınırları, Kazak etnik grupların yaşadığı mekânların büyük bir bölümünü kapsayarak genişledi. Kazak Hanlığı'nın güçlenmesi ve XV. yüzyıldaki komşu devletler ile savaşlar bölgedeki halkların tekrar tekrar yer değiştirmesiyle sıkıntılı bir hal almıştır. Doğu Deşti Kıpçak'ta Şeybani Ebu'l Hayr'ın Hanlığı tarih sahnesinden silindi. Ebu'l-Hayr Han'ın vefatından sonra, Kazak hanları kendilerini bozkırlardaki hâkimiyet mücadelesinin içinde buldular. Onların baş düşmanları Ebu'l-Hayr Han'ın varisleri olan oğlu Şeyh Haydar ile torunları Muhammed Şeybânî ile Mahmut sultan oldu. Bunlar Kazaklara karşı asker topladı. Fakat taraftarlarının az olmasından dolayı Kerey Han'la olan savaşta yenildi.³⁸ Kazak Hanlığı Özbek ulusunun ve Deşti Kıpçak'ın yegâne hâkimi oldular. Böylece Orta Asya'nın stratejik bölgesi sayılan Sırderya boyundaki şehirler Kazak Hanlığı'nın eline geçti. Batı Yedisu ve Güney Kazakistan'ın yukarıda ifade edilen Sırderya şehirleri, bozkır bölgeleri, Karadağ civarı, Sırderya ile Kuzey Aral bölgeleri ve merkezi Kazakistan'ın büyük bir bölümü hanlığa tabi olmuştu. XVI. yüzyılın başında, Kazak Hanlığı eski Ak Orda'nın topraklarına ve Moğolistan'ın bir kısmına sahip oldu.³⁹ M.H. Duğlati bu olay hakkında *“Kazaklar, hicri 940'a (M.1533-34) kadar Özbekistan'ın (Doğu Deşti Kıpçak) büyük bir bölümüne tamamen hâkim oldu”* demektedir.⁴⁰

³⁷ Mağauin, a.g.e., s. 12.

³⁸ D. Moldabaeva, *“Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu”*, s. 644.

³⁹ Mincan, a.g.e., s. 242-243.

⁴⁰ Duğlati, a.g.e., s. 47.

Tüm Kazak hanları birbirinden farklı dış politikalar yürütmüşlerdir. Hanlara tabi olanlar ise komşu halklar, yani Orta ve Merkezi Asya ve Rusya ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Bu ilişkiler, çoğunlukla küçük çaplı akınlar ve uzun süren savaşlar sebebiyle ani kesintilere de uğramıştır. Sınır boylarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle boylar ve kabilelere ait yerler sık sık el değiştirmiştir. Dolayısıyla bölge halklarının siyasi ve etnik mekânları da değişikliğe uğramıştır. Buna rağmen kazak hanlarının uzun zaman alan etno politik, ekonomik ve kültürel gelişim sürecinde devletleşme ve birlik oluşturmaya istekli bölgeleri bir çatı altında toplamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Böylece 1456 yılından itibaren eski Ak Orda topraklarında Orus Han'ın neslinden gelen Kerey ile Canibek Hanlar'ın başkanlığında ortaya çıkan siyasi birlik, Kazak halkının etnik ve siyasi açıdan ortaya Kazak adıyla yeni bir halk ve yeni bir hanlık ortaya çıkmış oldu. Evet, bu devlet eski Altın Orda ve Ak Orda imparatorluğunun mirasçısı idi. Artık Kazak ismi altında birleşmişti ve kendi dönemindeki Orta Asya'nın en kuvvetli devleti olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Kendi varlığını, her tarafında göz diken devletlerin sürekli saldırılarına rağmen kendini dört asır boyu mücadele etmeleri ve bu güne kadar büyük bir geniş toprakları miras olarak bırakması, Kazak Hanlığı'nın büyük bir devlet olduğunun göstergesidir. Çünkü o dönemlerde nice kuvvetli hanlıklar tarih sahnesinden silinmişlerdir. Tabi ki Kazak Hanlığı tarih sahnesinde yerini aldı.

2.2. Kazakların İslamlaşma Süreci

Bilindiği üzere Türklerin İslam dinine topluca girdiği yıllar IX-X. asırlarda görülmektedir. Abbasilerin seferleri, sosyo-politik çıkarlar ve ticari nedenler sonucu Türkler İslam dinini devletin dini haline getirmişlerdir. Bunun yanı sıra VII. asırlarda yani Hz. Peygamber'in döneminde dahi şahsi olarak Türklerin İslam ile şereflenmesi ihtimalini öne süren veya en azından ihtimal olarak gören araştırmacılarımız bulunmaktadır. Mesela, Peygamber efendimizin belli sahabelerinden olan Ammar'ın babası Yasir Yemenli idi. Yasir Mekke'ye yerleştikten sonra Sümeyye adlı kadınla

evlenir. Bu nikâh sonucu Ammar dünyaya gelir. Sümeyye ile kocası İslam dinine girdikten sonra, Ebu Cehil onları acımasızca öldürür. Onlar İslam'ın ilk şehitleridir. Tanınmış âlim Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Sümeyye'nin soyu hakkında şunları söyler: “Meşhur İslam Tarihçisi el-Belazuri (ö.892) *Ensabu'l Eşraf* adlı eserinde Sümeyye'nin doğduğu yerinin Kesker bölgesinin Zandaverd ilçesi olduğunu söyler. Merhum tarihçi Ahmet Zeki Velidi TOGAN (1890-1970) o yerin İran ve Turan halkının karışık oturduğu yer olduğunu söyleyerek, el-Belazuri'nin Sümeyye'nin gerçek isminin Yamih olduğu yorumuna değinir. Ayrıca Prof.Dr. Abdulkadir Karahan, Pamih olduğunu öne sürerek Yumuşak manasına gelen isim olduğunu öne sürerek Sümeyye'nin bir Türk olabileceğini yorumlar. Eğer bu materyaller doğru ise sahabenin arasında da Türklerin olduğu söylenebilir.”⁴¹ Bu ve benzeri birçok rivayetlere baktığımızda Türklerin şahıs olarak tek tük İslam'la şereflenenleri görebilmemiz mümkündür.

Daha sonraki yıllarda Türkler İslam diniyle ekonomik, siyasi ve ticari gibi birçok nedenlerle çeşitli yollarla muhatap olmuşlardır. Örneğin Kuteybe ibn Müslim Türkistan'ın İslamlaşmasında en büyük imzası olan komutandır. O birçok Maverâünnehir kentlerine seferler düzenlemiş, zaman zaman da zorla olsa dahi İslam'ı yaymıştır.

Talas Savaşı

Maverâünnehir'de Arap otoritesi güçlenmeye devam ederken, henüz Araplara boyun eğmeyen Türk kabileleri Çinlilerle işbirliği yapmaya teşebbüs ediyordu. 750 yılında Emeviler devleti düşer ve Ortaya Abbasi hanedanı çıkar. 710'lu yıllarda Tan imparatorluğuyla işbirliği yapan ve onlardan özerk bir hanlık makamını alan Türgeşler, bu sıralarda kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşıyordu. Çünkü Çinlilerin batıya ilerlemesi için Orta Asya'yı ele geçirme siyasetine bazıları karşıydı.

Taşkent gibi bazı muhtariyetlerin amirleri kendi işbirliği yaptığı Çinliler tarafından öldürülür. Bu sırada İslam'ı kabul eden çok sayıda Türk askerleri vardı. Türkler Çinlilere karşı koyabilmek için Abbasilerden yardım ister. Ebu Müslim, Salih ibn Ziyad komutasındaki ordusunu Çinlilere karşı savaşmaları için gönderir.

⁴¹ Muhammed Hamidullah, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı Ve Türkler*, Konya 1988, s. 15.

İslam ordusu, Talas civarındaki Ahlat denen yerde 751 yılında Türklerle beraber Çinlilere karşı savaşı. Beş gün devam eden bu acımasız savaş Orta Asya'nın kaderini değiştirecekti. Çin ordusu ve işbirlikçileri ağır darbe aldı ve yenilgiye uğradı. Böylece Orta Asya üzerinden batıya ilerleme amacı güden Çinlilerin hayali suya düşmüş oldu. Bu savaştan sonra Türk kabileleri akın akın İslam'a girmeye başladılar.⁴² Türklerle Arapların da arası ısındı. Talas savaşı Türk dini, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihinde çok önemli dönüm noktası yaratmış oldu. Talas savaşının sonunda meydana gelen genel gelişmeler şöyle sıralanabilir:

- 1- *Çin'in Orta Asya'ya medeni ve siyasi etkileri engellenmiş oldu.*
- 2- *Müslüman Araplarla Türklerin arasındaki yarım asra yakın devam eden çekişmeler durdu.*
- 3- *Yerel halkın İslam'a girmesi hızlandı.*
- 4- *Türklerin halifenin gözünde otoriteleri arttı ve Abbasi hanedanının önde gelen silahlı kuvvetlerine dönüştü.*
- 5- *İlk Müslüman Türk devletleri ortaya çıktı. Bunun devamı olarak Kuzey Afrika ve Hindistan'da Türk devletleri kuruldu.*
- 6- *Esirler vasıtasıyla Çinlilerin tekelinde olan matbaa Müslümanların da eline geçti. Semerkand şehrinde kâğıt üretildi ve bunun sayesinde İslam kültürü hızla gelişme imkânına kavuştu.*
- 7- *Doğu ile Batı ilişkileri kuruldu, doğuya matbaacılık Müslümanlarca öğretildi ve sonucunda Avrupa'da aydınlanma devri başladı.*
- 8- *Talas savaşından sonra İslamiyet, Kazakistan topraklarına iyice yerleşti. Güneydeki şehirlere hanlar, kervansaraylar, şifahaneler, camiler ve medreseler kuruldu.⁴³*

Günümüzde İslam'ı Türkler kolaylıkla kabul etti, zaten tek Tanrı'ya inanıyorlardı, baktılar İslam Türklerin ruhuna uygun bir din v.b. gibi değerlendirmelerin

⁴² Muhtar Mağauin, *Kazak Tarihinin Alıppesi*, Kazakistan Yay., Almatı, 1995, s. 131.

⁴³ Mağauin, *a.g.e.*, s. 132.

eksik ve yerinde olmadığını bu tarihi belgeler ispatlamaktadır. Yaklaşık yarım asır kadar süre direnen Türkler, sonunda siyasi, ticari, kültürel amaçlar sonucu İslam'a girdikleri göz ardı edilmemelidir. Çünkü din değiştirmek elbise değiştirmek kadar kolay bir iş değildir. Hemen beğenilip de girilmesi mümkün değildir. Halk olarak Türklerin özelliği, devlet büyüklerinin kabul ettiği dine girmeleri de otoriteye olan bağlılığın kültürel bir göstergesidir. Çünkü milattan önce 3000 yıllara kadar giden Orhon yazıtlarında Hakanları tayin eden, onlara devleti veren Gök Tanrıdır ve Hakana karşı çıkmak Tanrı'nın iradesine karşı çıkmak gibi suç sayılmıştır.⁴⁴

Yakın tarihte Kazakistanlı Müslümanlar Rus rejiminin çeşitli saldırılarına maruz kalmışlardır. 1917 yılında devrim yaparak iktidarı eline alan Rus komünistler başlangıçta Çarlık rejimini yıkmak için desteklerine muhtaç oldukları başka etnik gruplardaki komünistleri önce çok iyi kulllanmışlardır. Sonra siyasi hedeflerini gerçekleştirmede birer engel olarak gördükleri için temizleme operasyonu başlatmışlardır. Sovyet Birliği döneminde, özellikle 1925 yılından sonra bütün dinlere karşı bir hücum başlatılmıştır. Dini müesseselerin iktisadi kaynakları kurutulmuştur.⁴⁵ Bütün dini kurumlar (Türkistan'da yaklaşık 1400 mescit ve medrese kapatılmıştır) kapatılmış, şeriat ve kabile geleneklerine dayanan mahkemeler lağvedilmiştir.⁴⁶ Ayrıca 23 Ocak 1918'de Halk Komiserleri Sovyet'i kiliseyi devletten okulu kiliseden ayırma kararı almıştır. Ve Sovyetler Birliği laikleştirilmiştir.⁴⁷ Bu tabii ki camiler için de geçerliydi. Daha sonra devletin temeli gittikçe katılaştan ateist sisteme dayandırılacaktı.

Hem ideolojik hem de siyasi zafere ulaşmak isteyen komünistler, sürekli ve programlı bir şekilde dinin sosyal buhranların yegâne sebebi olduğunu savunmuşlar ve dini afyon olarak tanıtmışlardır. Ayrıca onun endüstriye dayalı bir disiplin için sadece zararlı değil, gelişip kalkınmaya da düşman bir kurum olduğunu zihinlere yerleştirmeye çalışmışlardır.

⁴⁴ Nıgmet Mınjan, *Kazaktın Kısaşa Tarihi*, Jalın Yay., Almatı, 1994, s. 345.

⁴⁵ Zeyneş İsmail, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye yay, Ankara 2002, s. 331.

⁴⁶ İsmail, *a.g.e.*, s. 331.

⁴⁷ İsmail, *a.g.e.*, s. 332.

Dine karşı açılan bu acımasız savaşta zararı en çok Müslümanlar görmüştür. Eskiden içkinin tadını bile bilmeyen Kazaklar içkiye alıştırıldı. Her türlü kötülöklere bulaştırıldı. Bu baskılara rağmen, Kazak aydınları ve taşra halkı arasında İslamiyet daha çok gelenek görenek haline dönüşerek kendini korudu. Çünkü törelere dayanan Kazak kültüründe gelenek ve göreneklerin kaybolması hemen mümkün olmayan değerlerden biriydi.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte Orta Asya'da Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını almaya başladı. Kazakistan da 1991 yılının 16 Aralık ayında kendini bağımsız devlet olarak ilan etti. Bu sırada yeni sistemler ortaya çıktı ve dinlere de serbestlik tanındı. Bu gelişmelerin sayesinde Müslümanlar bir nebze rahatladı ve dinlerini yaşama, bilgi edinme konusunda ciddi gelişmeler oldu. Başta Türkiye olmak üzere diğer Müslüman ölkelere talebeler gönderildi. Yıkılan veya kapatılıp başka kurumlara çevrilen camilerle medreseler tekrar eski hallerine kavuşturuldu. Dini eğitim müesseseleri açılmakta ve dini kitapların sayısı her geçen gün artmaktadır. 1998 yılında İstanbul'da yaşayan Kazak asıllı Halife Altay Kur'an-ı Kerim'i kazak Türkçesine meallendirdi. Bağımsızlığın alındığı yıl ölkede Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi kuruldu ve baş müftülüğünü Ratbek hacı Nisanbayoğlu üstlendi. 2000 yılında Kazakistan Müslümanları 3. Kongresinde seçim yapılarak yeni baş müftü olarak Derbisaliev Abdsattar seçildi. Günümüzde bu kurumun yanıbaşında Türkiye ve diğer Müslüman ölkelerden gelen çeşitli vakıf, dernek gibi kurumlar din sahasında faaliyet göstermektedirler.

2.3. Kazaklar Üzerinde Çarlık Rusya Hakimiyeti

Kazak tarihinde en önemli Kazak hanları Kasım Han, Esim Han, Haknazar Han, Şıgay Han ve Tavke Hanlar olarak bilinir. Kazak Hanlığının en güçlü ve parlak dönemi idi. XVII. yüzyılın sonlarında Tavke Han Kazak Türklerinin yönetimini yeniden tanzim ederek, kanuni esaslara dayalı ayrı ayrı tayin edilmiş sultanları olan üç Orda teşkil etmişti. Hem Ordaların kendi yaylak ile kışlakları belirlenip, ayrıca damga da

verilmiştir. Tavke Han XVII. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar kazak birliğinin en parlak dönemini sağlamıştır.⁴⁸

XVII. yüzyılın başlarında Tavke Han'ın ölümünden sonra Kazak Hanlığı'nın acı yılları da başlamış oldu. XVIII. yüzyılın başından itibaren, Yüzyıllar boyunca Kazak halkı Cungar ile Çin saldırılarından ve hatta zaman zaman komşu güneydeki kardeşlerden gelen darbelerden dolayı canı ve kanı pahasına özgür yaşam mücadelesini verdiler.

Cungar ordularının Kazak topraklarına yaptığı saldırı ile yağmaları gittikçe sıklaşmıştı. Kazaklar XVI. Yüzyılın ikinci yarısında da çeşitli Cungar saldırıları ile karşılaşmıştı. Ama o saldırıları dönemin güçlü hanları olan Haknazar ve Tevekkel Han durdurabilmiştir. Hanlığın bu güçlü döneminde özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rus tehdidine karşın ısrarla soydaş topraklarına doğru genişleme stratejisi yürütülmüş, dolayısıyla zaman zaman iki cephede süren savaşlardan halk da Hanlık da bitkin düşürülmüştür. Kazak Hanlığı bu yorgunluğuna rağmen durmadan devam eden Moğol seferlerine karşın 200 yıl boyunca direnmiştir.⁴⁹ Ç. Velihanov: *“XVIII. yüzyılın ilk dönemleri, Kazak halkı için çok korkunç bir zamandı. Her taraftan Cungar, Idil Kalmukları, Yayık Kozakları ve Başkırtlar, Kazak Hanlığının malını mülkünü istilâ ederek ailelerini esir olarak götürmüşlerdi”*, diye yazmıştır.⁵⁰

1730 yılında Bolat Han'ın yerine geçen oğlu Ebulmembet Hanla Küçük Orda Han'ı Ebu'l-Hayr Han arasında ihtilaf çıktı. Bütün Orda'nın hanı olma isteğini Kazak beylerine kabul ettiremeyen Ebu'l-Hayr Han, Ebulmembet Han'ın hükümranlığını tanımak istemediğinden 1731'da Küçük Cüz'ün bağımsızlığını ilan etti. Bunun sonucu olarak Kazak Hanlığı tam manasıyla küçük küçük üç hanlığa bölündü.⁵¹ Çin kaynaklarına göre Ruslar, Cungarları Kazaklara karşın kışkırtarak, onlara saldırılarını

⁴⁸ Rıspayev, a.g.e., s. 72.

⁴⁹ Mincan, a.g.e., s. 310.

⁵⁰ Çokan Valihanov, *O Musulmanstve v Stepi*, Sob. Soç., Glav red. Kaz. Sov. Ents., Almatı, 1985, s. 31.

⁵¹ Ferhat Tamir, *“Ahmet Baytursunov ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi”* Bakü, 1926. Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, Ankara, 1999, s. 653.

sağlamıştır. Bunun sonucunda Kazakların Ruslardan yardım istemekten başka çaresi kalmamıştı.

Kazak Ordalarının tehlikede olduğunu ve dış politikanın karmaşıklığa yol açtığını anlayan Kayıp ile Ebu'l-Hayr Hanlar, Rus Çarına elçi göndererek onların himayesine girme teklifinde bulunmuşlardır.⁵²

Rus Çar'ı VI. İvan 1522'de Kazan Hanlığını, 1556'da Astrahan Hanlığını ve 1558'den itibaren de Sibiryayı istila ederek ele geçirmiş ve ele geçirdiği Tatar Başkurt ve Sibiry Türk ülkelerinde sömürgecilik politikası hususunda tecrübe sahibi idi. Kazaklar, Rusların nazarını özellikle XV.-XVI. yüzyıllarda daha çok cezbetmişti. Nitekim Kazaklar 1570'li yıllardan başlayarak Rusların komşusu olmuştur. I. Petro bölgeyi istila etmek maksadıyla yukarı İrtiş ve doğudaki toprakları ele geçirmeye karar vermiştir. Bu amaçla Orta Asya'daki durumu öğrenmek ve ticarî imkânlar sağlamak amacıyla albay İvan Bucholz'u göndermiştir. Heyetin görevi, İrtiş vadisinde kalelerin kurulması idi. 1716'da Omsk, 1717'de Jelezinskaya, 1719'da Semipalatinsk ve 1720'de Ust-Kamenogorsk kaleleri inşa edilmiştir. Ayrıca I. Petro idaresi altında İrtiş, Sibiry ve Kolıvanskiy hatlarının da temeli atılmıştır. Kalelerden oluşan söz konusu hatlara çok sağlam ve iyi eğitilmiş silahlı asker gönderilmiştir. Bu garnizonlar stratejik yönden oldukça önemli yerlerde bulunduğu için Cungarların istilasını müdafaa etme rolünü oynamıştır. Ayrıca Cungar tehditlerinin zayıflamasından sonra kaleler, Kazakların sömürgeleştirilmesinin ilk adımını oluşturan yerler haline gelmiştir.⁵³

Hazar'ın doğu kıyılarını inceleyen Prens Bekoviç-Çerkovski, bölgenin haritasını çizmiş ve I. Petro, Senato başkanı İ. Kirilov ile Dışişleri Kurulu tercümanı ve Çarlık Rusyası'nın en önemli diplomatlarından olan A. Tevkelev'den, Kazakların Rus himayesi altına girme projesinin hazırlanmasını istemiştir. Çar, A. Tevkelev'e: “*Kazak ordaları Rus himayesine girmek istemezse bile, masraflar ne pahasına olursa olsun*

⁵² A. E. Asfendiyarov, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 1993, s. 179-180.

⁵³ Kazak SSR Tarihi, a.g.e., s. 243-244; Feyzullah Budak, *KAZAKİSTAN Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara, 1999, s. 32-33.

bütün ordaları Rus imparatorluğun himayesinde görmek istiyorum”, demiştir. Ancak projenin hayata geçmesi I. Petro’nun ölümü ile bir süreliğine ertelendi.

Kazak Hanları XVIII. yüzyılın başında Rusya’ya elçi grubu göndererek Rus himayesi altında olan Başkurt, Ural Kazakları ve Kalmukların Kazak topraklarına hücum etmelerinin sonlandırılması ile Cungarlara karşı ittifaka varılmasını istemişlerdir.⁵⁴

1726’da Rus elçisi Maksut Yunusov, Ebu’l-Hayr Han’a Cungarlara karşı Rusya yardım edeceğine dair söz vermiştir. Kazak Han’ı, Koybagar Kobyakov’u elçi olarak Rusya’ya göndermiştir. Kazak liderleri ve Küçük Orda’nın soylularının yazdığı raporda *“Biz Kazak halkı, Voljsk Kazakları gibi Rus himayesine girerek, Ural nehri çevresi ve Başkurt eski bozkırlarında göçebe hayatını sürdürmek, Ufa’daki esirleri geri almak, Yayık Kozakları ve Başkurt tehlikesinden kurtulmak ve Rusya’ya serbest geçiş yapmak istiyoruz”*, diye yazmışlardır.

Ebu’l-Hayr Han’ın yemininden sonra Rus Çarıçesi, kılıç, samur kürkü ve tilki derisinden şapka gibi hediyeler göndermiştir. Tevkelev 1731 Ekim ayında Ebu’l-Hayr Han’ın yanına gelmiştir. Rus hâkimiyetini tanıyan ve yemin eden Ebu’l-Hayr Han, ondan sonra Bökenbay, Yeset-Batır ve Hudaymendı-Mırza kendi adlarına antlarını vermişlerdir. Sonradan yirmi dokuz kazak soyunun liderleri de katılmıştır. Küçük Orda topraklarının Rus imparatorluğuna katılmasının ilk adımları böylece atılmış oldu. 1732’de A.Tevkelev Ebu’l-Hayr Han’ın elçileri ve oğlu Eralı Han ile birlikte Rusya’ya dönmüştür. Küçük Orda resmi olarak St. Petersburg’da geçen son toplantı sonrasında Rus himayesi altına girmiştir. Küçük Cüz ise Rus himayesinde olsa bile 1731’den 1820’ye kadar hanlık hayatını devam ettirdi. Küçük Orda’nın Hanlık idaresine son verilmesi Rus Çarlığı 1822 yılından itibaren yönetim sistemi ellerine almasıyla son bulmuştur.⁵⁵

⁵⁴ Kazak SSR Tarihi, a.g.e., s. 252.

⁵⁵ Asfendiyarov, a.g.e., s. 177.

Ebul'Hayr Han'ın Rus himayesine girme anlaşmasını imzalaması ile birlikte Ruslar, Kazakistan'da sömürgeci bir siyaset uygulamaya başlamıştır. Ruslar tarafından kaleler inşa edilerek yavaş yavaş konargöçer Kazak halkının topraklarını işgal etmeye başladılar. Başlarda Kazak boy liderleriyle anlaşarak kale yapan Ruslar, XVIII. Yüzyıldan sonra kendi istedikleri zamanda Kazak bölgelerine kaleler yapmaya başlamış ve o bölgelere Kazakların girişlerini engelleyerek, hatta haksız ve ağır vergiler koymaya başladılar. Bu politika, çok uzun bir zamana yayılarak plânlanmış, tarihte eşine az rastlanan bir işgal yöntemi idi. Rusların kademeli gerçekleştirdiği bu siyaseti döneminde, Kazak Hanları da kendi içlerinde çeşitli gruplara bölünmüş olsa da, Ruslarla iyi ilişkiler içerisinde kalarak kendi hanlık statülerini devam ettirme gayreti içerisindeydiler.⁵⁶

Abılay Han'ın döneminde dış politikasını Çin ve Rusya ile kurduğu diplomatik ilişkiler sayesinde yürütmesi Orta Cüz'ü güçlendirmiştir. Bağımsız bir şekilde dev imparatorlukların ortasında yaşamak kolay olmamıştı. Abılay Han'ın yürüttüğü ileri görüşlü politikası sayesinde Orta Orda hanlığı yeni saldırılardan kurtularak, Sibirya ile Sincanla ticari bağlantılar yapma imkanları elde etmiştir. Çin diplomasisi, Ruslarla savaş durumunda destekleyeceğiz gibi vaatlerde bulunarak kendilerine çekmeye çalışmıştır. Abılay Han Kazakların bağımsızlığını ve birlik beraberliğini muhafaza etmek uğrunda her iki tarafla da ilişkiler sağlamıştır. Abılay Han Üç Cüzü birleştirerek hakimiyetini sürdüren handır.⁵⁷ Abılay Han iktidarlık süresi on yıl sürmüştür ve bu iktidarlık süresinde halkın huzuru için elinden geleni esirgememiştir. Halkın kültürel ve ekonomik hayatında birçok gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Abılay Han'dan sonra Orta Orda'nın başına büyük oğlu Abdullah geçmiştir. Abdullah Han, babası gibi zeki ve akıllı önder değildi. Dolayısıyla Ruslar bu durumu farkederek Orda'ya baskıyı güçlendirdiler. Abdullah Han'ın Çin'e meyilli Rus baskısını önleme çabasında pek başarılı olamamıştır.⁵⁸ Sonraki yıllarda 22 Haziran 1822'de hazırlanan "Sibirya

⁵⁶ Saray, a.g.e., s. 37.

⁵⁷ Rıspayev, a.g.e., s. 100-101.

⁵⁸ C. Kasımbayev, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 2004, s. 40-41.

Kırgızları Statüsü” adlı 319 maddeden oluşan M.Seperansky kanunnamesi 1824 yılında Orta Cüz için uygulandı. Bu kanunnameye göre Rus hükümeti Orta Cüz’de hanlık yönetimini kaldırdı.⁵⁹ “Yeni Nizam” kuralına göre 1868 yılından itibaren 1917 yılına kadar işgal edilmiş olan topraklar devlet hazinesinin yerleri olarak ilan edilmişti (Mirzahmetov, 1993: 73)

Ulu Cüz toprakları Rusya’dan uzak kalmasından dolayı Rusların bu bölgelere el atması sonraki dönemlerde olmuştur. Rusya’nın Ulu Cüz’e de baskı uygulaması, Küçük Cüz ve Orta Cüzde kontrolü sağladıktan sonra başladı. Küçük Cüz ile Orta Cüz’e göre Ruslarla ilişkisi az olan Ulu Cüz Han’ı Süyik Sultan XIX. yüzyılın sonuna doğru sürekli devam eden Rusya baskısı sonucu Rus hâkimiyetine girmeye mecbur oldu. Dolayısıyla Rusya Kazaklar’ın tamamını hâkimiyetine almış oldu.⁶⁰

⁵⁹ Rıspayev, a.g.e., s. 111.

⁶⁰ Kazak SSR Tarihi, a.g.e., s. 259-260.

İKİNCİ BÖLÜM

RUS HAKİMİYETİNDEKİ KAZAKLARIN DİNİ DURUMU

1. Çarlık Rusyasının Kazak Toplumuna Uyguladığı Politikalar

1.1. Dini Eğitim Politikası

XVIII. yüzyılın birinci yarısından itibaren Kazak Hanlığı'nın Küçük Cüz boyları Rusya'ya özerk olarak bağlanmıştı. Çarlık Rusya'sının amacı sıradan ve saf halkın zengin topraklarını fazla güç kullanmadan elde etmek ve sömürge siyasetini geniş şekilde kullanarak din sayesinde milletleri himaye altına alarak Hıristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmaktır.

Çarlık Rusya'sında Kazakların dini eğitimi ve sosyal hayatına yön verebilmek için Tatar din görevlileri devlet ve Müslüman halk arasında köprü rolü üstlenmiştir. Çarlık Rusya'sı tarafından halka bilim ve sanat öğretme sloganları arasında din eğitimi ve bu yöndeki "hayırlı" işlerin karanlık dönemleri anlatılmadı. Çarlık Rusya Devletinin eğitim kurumları sayesinde Kazak halkı arasında eğitim ve bilimin temelini oluşturarak onunla birlikte kendi sömürgecilik sistemine dayalı halkı karanlık ve cahilliğe sürüklemek için çaba harcanmıştır.

Kazakistan'daki XVIII. yüzyılın sonunda başlamış olan sömürgecilik iki şekildedir: Dini ve vatandaşlık. Dini yöndekiler yerli halk tarafından desteklendi. Vatandaşlık okulları ise devletin hesabından yararlandı. Sınır Komisyonu tayin eden mollaların ne okulu ne medresesi vardı. Ş.Velihanov Tatar mollaları öğretmen olduğu köy okullarının kötü durumları hakkında: "Şaşırtıcı şekilde tek taraflı ve hiçbir şekilde gerçek fikirle bağdaşmayan okul" diye sert şekilde eleştirir.⁶¹ Çarlık Rusya kendine bağlı değişik dinlere mensup farklı dilleri konuşan Rus olmayan halkları, Hıristiyanlaştırmak, Ruslaştırmak için yapılan sömürgecilik siyasetini gerçekleştirebilmek için Rus olmayan halkların yaşam şartlarına, din inancına, gelenek

⁶¹ Valihanov, a.g.e., c. 4, s. 501.

göreneğine, dünya bakış açısına göre değişik yollarla hayata geçirmişlerdi.

Dini boyutunu ele aldığımızda Kazakların eğitim yönü, aile ve nikâh işlemleri ile adliye işlerini yürütmek için din başkanlarını Rusya siyasetinde önemli koz olarak kullanarak, Kazak topraklarında kendi hakimiyetini kurma konusunda etkin çabalar sarfedilmiştir. Bu dış siyasetteki gelişmelerin etkisiyle Rus-Türk savaşının neticesinde Kırım'ın Rusya'ya katılması sonucu Orta Asya halkları ile dini, ekonomik ve sosyal ilişkilerin gelişmesi sağlanmış oldu.

Bu dönemlerde Tatar din adamları Kazak topraklarında aktif rol almaya başlamışlar ve XVIII. yüzyılda Kazak soyluları ile Rus devleti arasında arabulucu oldular. Arap alfabesi kullanan Tatarca Çarlık Rusyası'nın Kazak yöneticilerinin ve soylularının direkt diplomasi dili olarak kullanılıyordu. Tatar din adamları Kazak soylularını ve yöneticilerini ikna etmek için Sınır Başkanlığından onlara gönderilen her türlü karar ve yazı işlerinde ve yazılara cevaba ikna ve inandırmak görevi üstlenmişlerdir. O zamanlarda görev yapan din adamları Rus yönetimi için önemli bilgi akışını sağlayan istihbaratçı görevini üstlenmişlerdir. Orenburg Müftüsünün arşivinde bu durumlar göze çarpar. Mollaların dediğine göre “elde edilen bilgilerin lüzumiyeti, başkanlığın gönlünü alma ve başkalarına söz verme”,⁶² kararı vardır.

Kraliçe II. Katerina Müslüman halkı ile ilgili siyasetini yerine getirmede yapılan ilk işlerinden biri – 8 Temmuz 1782'de ve 1784'ün Mayıs ayında alınan cami yapımı konusundaki kararı olmuştur.

Topluma yönelik yapılan ibadethaneler “bizim sınıra yakın göçebe hayatı sürenler veya yerliler, bunun gibi zaman geçtikçe her türlü etkileşimlerden dolayı kendi istekleri ile” din yoluna girmiş olan Kazakların ilgisini çeker diye hesaba katarlar.

Karar alındıktan sonra 4 yıl içerisinde yeniden 4 cami yapıldı, onlardan birincisi yakın oldukları için Küçük Jüz Hanı Nuralın uğramasına kolay olsun diye Orenburga, ikincisi ünlü Aksakalların göç yerleşimine yönelik, yukarı Oral'da, üçüncüsü Kazakların kesintisiz ticaretine karşın Troisk Şehrinde, dördüncüsü ise Orta Jüz Hanı

⁶² KR OMM. 4-k. *Orınborlu Kırgızların il Yönetimi*, 1-c., 5594-dosya., 560-karar.

Veli'yi onurlandırmak için Petropavl şehrinde yapıldı.

1840 Eylül ayındaki oturumda alınan kararda “İmparatorun o sene 19 Eylül’de alınan karar doğrultusunda Orenburg Müftüsü olarak imam Hatip Tarhan Abdulvahit Süleymenov atanmıştır . Sonradan Yabancı Din İşler Başkanlığının yönetim idaresinde Müslümanlar dört’e ayrılır mı? sorusuna ise Abdulvahit Süleymenov: “Din Başkanlığının üyesi olan Müslümanlar, dini gruplara bölünmez ama ehli sünnet olan dört mezhebin birisine mensup olur” diye cevap vermiştir.⁶³

Orenburg’a bağlı Seitov kasabesindeki camiye gelenler ve Din Başkanları sayısının ne kadar olduğunu ortaya çıkarma ile ilgili kararına, Orenburg Müslümanları Din Başkanlığının Ocak 1851’deki cevabında: “adı geçen camide imam ile müezzin ve 529 gelen cemaat var” demişlerdir.

2 Haziran 1844’teki raporunda İmam Malikov Cami’yi taşımaya izin verir. Orenburg Kazak askerlerinin yönetimine birkaç kez Rusya’daki Tatar Bölgesinden Tüccar M.Abdulov ve Tatar Bölgesi yerel halkı ile imam Agiyev’in “onların küçük çocuklarını okutmadığını ve ergenlik yaşına gelmemiş kız Badıgülcemal’i Çinli elçi ile nikâhlarını kıyması” ile ilgili şikâyette bulunur.

Kazanlı Sağlık Başkanlığı Kazan vilayeti ile sınır vilayetlerde ne kadar cami olduğunu malumat verme hakkında teklif verir. Orenburg Müslümanları Din İşleri Başkanlığından 1851 senesinin başında şöyle bilgiler gelmiş: “Kazanda-724, Viyatski’de - 133, Permde - 147, Nijni Novgorod’da - 32, Sibiryada - 166, Saratov’ta - 135 ve Orenburg’da - 1576, toplamda - 2913 beş vakitli” cami, mescitler olduğu hakkında bilgiler gelmiş.⁶⁴

Kraliçe II. Katerina 25 Kasım 1785 ve 21 Nisan 1787’de Sibir ve Ufa Valisi O.A.İgelstroma Kazak boylarına Tatar mollalarını gönderme hakkındaki emir çıkarır. Emri yerine getirmedeki vazife, Müslüman halkların arasından Rusya imparatorluğu idaresine herkesten önce giren, yönetimde büyük tecrübeleri olan, Rusya’ya hizmet etme yolunda kendilerini çok defa “samimiyeti” ile gösteren Tatar ve Başkurt

⁶³ A.İ. Dobromislov, *Turgayskaya Oblast İstoriçeskii Oçerk*, Orenburg, 1898, s. 173.

⁶⁴ Adilcan Pirmanov, Aycan Kapeyeva, “*Kazak İnteligetsiyası*”, Almatı, 1997, s. 69-70.

Müslüman Din işleri Başkanları görevlendirilmişti. Tatar ve Başkurt mollaları Kazak bozkırına Orta Asya mollalarının etkilemesine yol vermemek için çaba harcarlar.

Bununla birlikte, bu işe Kazan Vilayetinin mollalarını da dahil ederek, onlara sınırda gezinen kaçakçıları tutuklama görevi verilmişti. Kararda Rusya'ya gönülden bağlı hizmet yapan mollalara “büyük iltifat gösterilmesi ve hediyeler verilmesi özellikle belirtilmişti”.⁶⁵ Onların önemli hizmetlerinden biri çocuk okutmaktı. Bazı durumları iyi olan zenginler molla tutmuştu.

Rusya'nın dini ve eğitim siyasetini hızlı gerçekleştirmesi için, 15 Aralık 1800'deki karar doğrultusunda Doğu matbaası Petersburg'dan Kazan'a taşınır. 1800'de Müslüman Dini Edebiyat'ları sınırsız çıkartılmasına izin verilir ve bu işle Kazan Üniversitesi yanında kurulan Aziyat Matbaası özellikle ilgilenir.

1716'da I. Petr'in kararıyla Petersburg'da “Muhammed hakkında El-Kuran, ya da Türk kanunları” adlı Kuran'ın Fransız çevirisinden Rusça olarak tam baskısı yayınlanır. Bundan sonra da Kuran'ın birkaç baskısı daha çıkar. 1787'de Petersburg'daki İlim Akademisi'nin matbaasından Kraliçe II. Katerina'nın isteği doğrultusunda Rusya'da ilk defa Kuran'ın Arapça tam baskısı basılır. Özel olarak hazırlanan ve Arapça harflerle basılan bu Kuran'da, ünlü ilahiyatçı Osman İbrahimov'ın tercümesinin eklenmesi ise bu baskının dini terbiye ve eğitimini tanıtmada etkisi çok büyük olmuştur. Ve bu Kuran o zaman için bilinen Müslüman el yazıları içindeki bütün Avrupa genelinde bulunan Arap el yazılarından en iyisi oldu. Bu baskı 1789-1798 seneleri arasında birkaç defa basıldı. Kuran'ın bu baskıları için Silvester de Sam.Hr.Shnurrer gibi ünlü doğu bilimcileri de büyük ilgi gösterdi. 1797'de Petersburg'da, 3000 adet Kuran, 82300 dini kitap ve 77500 iman şart (namaz kitabı) kitapları oldu.

15 Aralık 1800'deki yönergeye göre Rusya sınırındaki İslami kitapların çıkarılmasına koyulmuş olan sınırlama kaldırıldı. 1802'de Kazanda ilk Müslüman matbaası açıldı. 1802-1806 yıllarında ise bu matbaadan çıkan 41200 dini kitabın 3500

⁶⁵ Ö. Bekmahambetov, *Otarlau Sayasatındağı Tatar Moldalarının Kızmeti*, İzdenis-Poyisk Yay., Almatı 1999, s. 8.

tanesi Kuran-ı Kerim idi. Bundan sonraki yıllarda ise Kazan matbaası baskı sayısını yükseltti. 1833'te Kuran-ı Kerim 600, 1843-1852 yıllarında ise 23600 tane olarak basıldı. XIX. yüzyılın sonuna doğru Doğu memleketlerinde Kuran-ı Kerimi baskı yoluyla çoğaltma işi yola konuldu.

Müslüman din işleri başkanları bazı kanun ve yönetmelikleri hazırlama aşamasında yönetim kurumlarının alt birimlerini oluşturdu ve Rusya Devletinin iç ve dış siyasetinde önemli roller aldılar.

Çar hükümeti, seçilen mollaların faaliyetlerini kontrol etme, cami ve okullar inşa etme işini gözetmeye çok çaba sarf ettiler.

Çar hükümeti, imparatorluğun kamu yönetimi işlerine din temsilcilerini görevlendirerek ve özel idare kurumlarını açarak Müslümanları kendi denetimine almak için İslam dinini uzlaşma dini olarak görüp Orta Asyadaki siyasetinde din işleri başkanlığının etkisini kullandı.

Orenburg Din İşleri Başkanlığı sınavlarından başarı gösteren mollalar, Orenburg Valiliği'nden özel emir alan mollalar Kazak topraklarına gönderildi. Bu gruptaki Mollalar, İmparatorlukta önemli yere sahipti. Onların fonksiyonları İslam Dini'ni anlatmayla kalmadı. Kazak müslümanları Rus Hükümetinin lehine ajanlık faaliyeti yaparak sindirmek ve kanuni çerçeveye sokma görevini üstlendiler.

1780 yılından itibaren Rusya hükümeti Tatar ve Başkurt mollalarını Kazak topraklarına sabit olarak görevlendirdiler. Aslında bunlar Kazan Vilayeti ile Orenburg Vilayeti Seyitov Kasabası'nın Tatarları, Başkurtları idi. Onlar Kazak boyları tabın, tama, jagalbaylı, jappasların yaşadığı yerlere gönderildi. 1800-1820 yıllarında Orenburg Vilayeti'nin Kazak topraklarına gönderdiği mollalar listesi Orenburg Vilayeti milli müzesinde muhafaza edilmiştir.⁶⁶ Müze arşivlerini araştırırken şunlara dikkat etmemiz gerekir. Tatar ve Başkurt mollalarını Kazak Hanlarının, Sultanlarının, Aksakallarının özel istekleri üzerine gönderilmiştir. Kazak soyluları “özel ilişkileri olan, kendileri ile aynı derecedeki Müslüman din adamları” ile ilişkide olup, onlara kendi çocuklarını

⁶⁶ Nurcan Rısgali, “Avezov cane Alaş”, Almatı, 1997, s. 37.

eğitmeye emanet etmişlerdi.⁶⁷ Kazaklar arasında otoriter olan mollalardan birisi ise Oral'ın öbür tarafındaki camide hizmet yapan İmam Abdülsattar Süleymanov idi. Şergazi Han iyi hizmetlerinden dolayı Orenburg Valiliği ona gümüş madalya verilmesi konusunda teklifte bulunur. Kazak topraklarına Tatarlar ile Başkırtların gelmeye başlaması ile ilgili Orta Jüz Han'ı Veli'nin 1809'da yazdığı mektubunda çok bilgiler verilmiştir. Orenburg Genel Valisi G.S.Volkonskinin dediği gibi: “Küçük Jüz Kazaklarında Rusya tarafından gelen mollalar, dinciler yeterince var ama Orta Jüz Kazaklarında ise hiç yok denecek kadar azdır”. 1830 başlarına kadar Kazak bozkırında cami yapma işi elehrinin yakasında 200 kişilik cami yapılması hakkında Orman Nuraliyevin 1809'daki beyannamesinde geçmiştir. Cami yapımıyla ilgili isteklerin çoğalmasına ise Rusya hükümeti bu inşaatların çok masraflı olduğunu söyleyerek, bahane yapmaya başlamışlardı. Orenburg Valiliği'nin projesine göre cami yapımı işi XIX. yüzyılın birinci yarısında ele alınmaya başladı. Camiler aslında sınıra yakın yerlerde yapıldı ve bu işlerde özellikle Tatar mollaları ayrıca göze çarptı. 1838 yılında İletski'deki ticaret merkezlerinde cami yapımı için para toplama işini Kazaklar ile Tatarların beraber hareket ettikleri hakkında bilgiler var. Sultan Tauke Aışuakov “Kazak çocuklarına Tatar eğitimini vermek, Müslüman kanunlarını öğretmek için cami yanında okul açılması için kendisine istekte bulunmuştu. Küçük Jüz'ün Batı bölümünde Yönetici Sultan Baymuhammed Aışuakov kendi tarafından cami inşaatına 20 altın akçe (400 ruble), göçebe Kazaklar ise 9 koyun vermişlerdi. Cami inşaatı 1833 yılında tamamlanır. Cami'ye molla olarak zamanında Kazan Vilayetinde görev yapan Tatar Gainolla Gadilşin atandı.⁶⁸

Ne yazık ki, o zamanlarda Kazak toprağında yaşayan mollaların tam sayısı belli değildir. Kraliçe II. Katerina'nın kararına rağmen, yönetim bu süreci iyi yürütemedi, Tatar ve Başkırt mollaları uzaktaki Kazak köylerine gitmediler bile. Jantöre Han ile İç Ordu Hanı Bökey Nuraliyev'in bölgesinde Tatar mollaları tahminen 35 seneye yakın yaşamışlardır.

⁶⁷ Alihan Konratbayev, “Kazak Edebiyetinin Tarihi”, Almatı, 1994, s. 123.

⁶⁸ G. Ceksensbayeva, “Oris-Kazak cene Otarlav Sayasatı”, Kazak Tarihi, I. 1996, s. 53.

1820’de Orenburg Valisi P.K.Essen, molla atama işinin kâğıt üzerinde olmadığını fark eder Sınır İşleri Başkanlığından bu mesele ile ilgili ayrıntılı bilgi ister.

Sınır İşleri Başkanlığının araştırmasına göre 1851 yılına doğru Küçük Jüz bölgesine 17-20 molla gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

Kazak halkının hayatında Tatar mollalarının hizmeti belli derecede etki yapması XIX. yüzyılın birinci yarısında Kazak Ülkesi’nin başka ilçelerinden - İç Ordu bölünerek ayrıldı. Jangir Han’ın teklifi ile Orenburg valiliği izin vererek, İç Orduya Tatar mollalarını gönderme işi ele alınır. Han’ın teklifine göre İç Orduya Ahun atanır. Kazan Vilayeti’nden gelen molla Zabir Hametov İç Orduda 20 sene görev yapar. Görevine başlamadan önce Z.Hametov Jangir Han’ın çocuklarına Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini öğretti.

Mollalar bir zamanlar takip işlerini de beraber yürüttüler. Örneğin, Orenburg Valisi G.S.Volkonski Karatay Sultan’a Başkurt Mollası Abdibakir Kungurbayevi gizli talimat işleriyle göndereceğini yazar.

Bölgelerde mollalar kendi bilgi ve kabiliyetleri ile belli oluyorlardı. Onlar halk arasında sadece dinciler olarak kalmadı, aynı zamanda Kazak toplumunun iç meselesi olan boylar arasındaki sorunları, Kazak ve Rus milletleri arasındaki bozuk ilişkileri düzeltmede arabulucu olmuştur. Mesela, Başkurt molla Jamalatdin Gismatulin, Algazi Aişuakov Sultan yönetimi döneminde Küçük Jüz’ün Bayulu ve Jetiru boylarının arasındaki “iç kargaşa ve anlaşmazlıkları durdurarak, saygıdeğer imparatorun kanunlarına uymasını başardı”.⁶⁹

Şıgay Nuraliyev Sultan zamanında Molla İshak İsbulatov da “Ruslar ile Kazakların arasındaki anlaşmazlıkları adil olarak çözüyordu. Tatar ve Başkurt mollalarının bu hizmetleri için Kazak soyluları valiliğe bu kişilere ödüller verilmesini sürekli olarak dile getirdiler. 1807’de Sultan Seydalı Nuralin, Kazan vilayetinden gelen molla Seyfolla Fayzulin’i “Ruslar ile Kazaklar arasındaki meseleleri” halletmede gösteren hizmetlerinden dolayı ödüllendirmesini istedi.

Molla Asfandiyar Aduhaniyev “Orduda Başkurtlardan çalınan atları bularak,

⁶⁹ Egamberdiyeva, a.g.e., s. 27-28.

sahiplerine verilmesi için gösteren gayretlerinden ötürü yüzbaşı olarak atandı. Şergazi Han zamanında Molla Gabdulsamat Bulakov ise Kazaklara tutsak düşen “Rusya mahkûmlarını geri göndermeye yardım ettiği için” polis memurluğu görevine atanır. Bunlar bir taraftan, Mollaların Kazak komşularının gelenek göreneklerini iyi bildikleri için ve ikinciden mollalara Kazakların saygı göstermesinden olsa gerek.⁷⁰

Mollalar ülkede Tatar eğitimini öğretmek için de belli görevlerde bulunur. Seyitov Köyü’ndeki cami yanından Kazak çocukları için okullar açar. Mollası olan köylerde kanun gereği Müslüman okulları da vardı ve orada 25-50 arasında Kazak çocukları eğitim aldı. Bununla birlikte Kazak çocukları Seyitov Kasaba’sının, Sterlitamak’ın, Ufa’nın, Kazan’ın belli medreselerinde eğitim alırlar. İç Hanlıkta açılan Tatar medresesinin şanı yükselir. 1842’de açılmış olan bu medresede derslere girmek için Kazandan, Simbirden, Nijegorodskiden, Tomski Vilayetlerinden Tatar mollaları davet edilmişti. Han himayesinde bir zamanlarda Kazak çocuklar için kolejlere hazırlayan okullar açılır. Tatar dili öğretmenlik görevine Seyitov köyünde kendini sevdirebilen ve sabırlı olan Safredtin Aminev getirildi.

Kazakistan’ın Rusya’ya yakın olması sömürgecilik siyasetini istedikleri gibi uygulamaya kolaylık oldu. Kazak gençleri Rusça eğitim almak için ilk zamanlarda Kazak topraklarından uzak, Rusya şehirlerinde okudu. 1840’tan itibaren İç Bökey Ordusu’ndan varlıklı Kazak aileler çocuklarını Astrahan şehrindeki Rus okullarına vermeye başladılar. Astrahan’da her çocuk ayrı-ayrı molla tutmaya mecbur kaldıkları için, okul masraflı oluyordu. Dolayısıyla “Jangir Han ordululara eğitim vermeyi memlekette ele almayı düşünerek eğitimin, bilimin asıl kaynağı olan Orenburg şehrinde okul açmayı düşündüler.⁷¹ Böylece Kazak topraklarındaki ilk Rus-Kazak okulu Jangir başkanlığında 6 Aralık 1841’de açıldı. Önceleri orada 14, sonra ise 60’a yakın öğrenci eğitim aldılar. Onların çoğu Han yakınlarının çocukları idi. Okulun ilk öğretmenleri Aminov ile K.Oldekan idiler. 1843’te Jangir Han’ın izni ile Orenburg’un Neplyuev Yerleşkesi’nin ikinci filosuna, yani Asya bölümüne ordudan 10 çocuk okumaya

⁷⁰ Nazira Nurtazina, “*Reseydin Köpultti Turkistanda Curgizgen Syasatı*”, Kazak Tarihi, 1994, s. 6.

⁷¹ Kazakistan Tarihi, “*Oçerker*”, Almatı, 1994, s. 248.

gönderilecekti.⁷² Okulu başarıyla bitiren 8 çocuk 1845'te Neplyuev askeri öğrenci filosuna okumaya hak kazandılar. Jangir okulu sert denetleniyordu ve 1847'den itibaren Eğitim Bakanlığına tabi olarak yıllık 1404 akçe ruble ayrıldı. Bu okulların başka dini okullardan farkı ise bu okulda öğrenciler ilk defa Kazak toprağında eğitim ve fen derslerini öğrenmeye başladılar.

Bökey Ordusunda sonradan yetişkinler okulu kurulmaya başlar. Orada verilen dersler yetişkinleri eğitmeye yönelik değildi, aslında sadece İslam esasları ve tercümanlığa hazırlıyordu. Sadece iki sınıflık kursu bitirenler yarım yamalak öğretmen şeklinde halk arasına gönderildi.

Rus-Kazak okullarına öğretmenler hazırlayan ilk pedagoji okulu I.Altınсарın öncülüğünde 10 Nisan 1883'te Or Şehrinde hizmete açıldı. Oraya alınacak gençlerin sayısı ilk etapta 60 demesine rağmen sadece 20 kişi eğitim almıştı. Orada da derslerin Rusça yürütülmesi sıkı takip edildi. Dini okullardaki öğretmenlerle kıyasladığımızda Rus okulundaki öğretmenlerin sosyal aktifliği yüksek olduğu bir gerçektir. Bu öğretmenler Kazaklar arasında Rus-Kazak okullarını açmak ve halkın eğitimini yükseltmek için direkt ilgilendiler. Bu okullarda aslında, Kazak medeniyeti değil Rus medeniyeti öğretildi.

Kazak gençlerine Rusça eğitim ve terbiye vermede 1850–1869 yıllarında Orenburg Kazak okulunun ayrıca rolü vardı. Sınır İşleri Başkanlığı Küçük Jüz'deki Sultan ve başkanlar yanında iş yapabilen ve sadece Kazaklar arasında atanacak başka da hizmet yerlerinde iş yapmaya yeteneği olan memurlar hazırlamak için 14 Haziran 1844'te özel kanun tasarısı kabul edilir. Ama bir sürü nedenlerle okul 22 Ağustos 1850'de açılır. Okulda eğitim 7 sene olarak belirlendi. Oraya 20 öğrenci kabul edilir. O zaman Orenburg bölgesine bağlı Kazak bozkırı, Doğu Orda (Torgay), Orta Orda (Oral ili), Batı Orda (Bökey Ordusu) olarak üçe ayrılır. Buna karşılık Orenburg Kazak Okuluna Torgay'dan 10 öğrenci, Oral'dan 3 öğrenci ve Bökey Ordusundan 7 öğrenci kabul edilir. Okulun baş belletmeni olarak Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri

⁷² S. Babajanov, *Etnografyalık Makalalar*, Almatı, 1993, s. 80.

Fakültesi'nden mezun Tatar Salıkjan Kulyashev tayin ediliir. O başkanlık ettiği 6 sene içinde Kazak öğrencilerine Tatar eğitim seviyesinde terbiye verir. Yurtlardaki belletmenler küçük subaylar idi. Onların çocuk terbiyesinden haberleri olmadı.

Orenburg Kazak Okulunda Kazakça dersinin hali müşküldü. Okulun ders planında gösterildiği gibi ders Kazak-Tatar dili olarak geçmesine rağmen gerçekte o Tatarca dersi idi. Okul öğrencileri namaz kılıyor, saçlarını tıraş ediyorlar, takke giyip sofraya düzeni İslami olmasına rağmen Rusça terbiye aldılar. Onları 19 sene boyu Neptyuev askeri öğrenci filosunun Arapça ve Farsça dillerinin hocası Mirsalık Bekçurin okutmuştu. M.Bekçurin'in Rus Dilinde "Arap, Fars ve Tatar dillerine rehberlik" kitabı yayınlandı. Kitapta Kazak, Başkurt dilleri dilbilgilerine yer verilmedi. Orenburg Kazak Okulu yaklaşık 19 sene ayakta kalabildi. Oraya öğrenci senede bir kere kabul edildi. İlk zamanlarda yani 1850'de 20 öğrenci eğitim alıp 3 öğretmen derse girdi ise, bu sayı 1859 yılında 40 öğrenci 9 öğretmene kadar yükseldi. Bu okulun sayısal olarak en verimli olduğu zaman idi. 1862'de okulun eğitim senesi 6 sene olarak kısaltıldı. 1869'da ise tamamen kapatıldı. O sene okullarını devam ettirmek için Kazak okulunun 31 öğrencisi Orenburg Erkek Koleji'ne gönderildi. Ama koleje onarın içinden sadece dokuzu kabul edilir. Orenburg Kazak okulundan 19 yılda 48 Kazak genci mezun olurlar. Onlardan bazıları Sınır İşleri İdaresine işe yerleştirilir. Bazıları ise kendi memleketlerine dönerek, yerli valilik yönetiminde işe başlarlar. Kalanları 1860 yılında Kazakistan'da yeniden açılan Rus okullarında öğretmenlik yaparlar. Mesela, Orenburg Kazak Okulunun ilk mezunlarından Troyski'de açılan Kazak okulunda Nurım Munsızbayev, Irgız Okulunda Şahmurat Kulıbekov, Torgay Okulunda İbray Altınсарın öğretmenlik hizmetinde bulunurlar. Orenburg Okulundan sonradan mezun olan gençlerden Baykadam Orınbayev, İztileu Jaksıbayev, S.Nurmuhanbetov okulda öğretmenlik yaptılar. Bununla birlikte 1857'de mezun olup, görevini Sınır İşler İdaresinde başlatmış olan Mırgali Bahtiyarov Kazak halkının manevi değerlerini araştıran Rus araştırmacılarına çok yardımı dokunur ve önemli işler yapar. Bunun gibi işe sonradan B.Samatov, M.Bekişovlar katılır. Rus bilim adamları Kazak halkının dil zenginliği, edebiyatı ve tarihi hakkında topladığı, yazdığı araştırmalarını onlara kontrol ettiriyordu. 8 Ekim

1858'de Orenburg özel askeri birimi tarafından verilen kararda Ş.Kulıbekov, I.Altınсарın, T.Kosuakov, Ş.Köçerbayev ve M.Bahtiyarov'lara askeri unvan verilir. Orenburg Kazak okulundan mezun olan B.Naurızbayev, B.Orazbayev ve S.Nurmaganbetov'lara da bu unvanlar verilir. Böylece Orenburg Kazak okulu öğrencileri devlet yönetimi, hukuk işleri, eğitim ve kültür sahasında kendi yerlerini alırlar.

1865'te Orenburg Kazak okulu örneğinde Ombı şehrinde de Kazak okulu açıldı. Orenburg'daki Sınır İşleri Komisyonu, 17 Kasım 1861'de, Kazak çocuklarını Rusça okutan ilkokullar sayısını arttırmak hakkında ikinci defa karar aldılar. Bu okullarda Orenburg Kazak okulu ile Nepliyuev Harp Okulu'ndan mezun olan Kazak gençleri ders verecek diye kararlaştırıldı. Bu okullarda Kazak ve Rus çocukları birlikte okumasından dolayı bu okullar Rus-Kazak okulları olarak adlandırıldı. Rus ilkokullarının Kazaklar arasında açılmasını bekleyenler az olmadı. Ama bu okulların nitelik açısından çok düşük olması ve sadece Çarlık Rusya'nın çıkarı için çalışması çoğunluğun beklediği gibi olmadı. Bu 1897'de genel nüfus sayımı sırasında belli oldu. Ana dilde okuma yazma seviyesini, sorulan soruya okuma yazmayı bilmediğini Rusça cevapladığı zaman belli idi.

Rus-Kazak okulları temelinde Ruslaştırma politikasını uygulama çıkarına hizmet ettiği halde bu okullar Kazak çocuklarının okuma yazma öğrenmesi, fen bilimleri doğrultusundaki ilerici rolünü inkar edemeyiz.

N.İ.İlminskii 1858 yılından itibaren üç yıl boyunca Orenburg Sınır İşleri Komisyonunda çalıştığı gibi hem gizlice misyonerlik de yaptı. O Orenburg Bölgesindeki Kazakların yaşam ve geleneklerini iyi bilen birisiydi. Özellikle, onların İslam dinine olan ilgisini inceleyerek, ayrıntılarını iyice öğrendi. Çünkü Kazaklar İslam dinin hızlı benimseyen halk diye tanımlama getirmişti.⁷³

19. yüzyılın ortalarına doğru İç Orda'da 38 Müslüman okulları inşa edilerek, bu okullarda 400 öğrenci bilim aldı, bunların 350'sini kazaklar, 50'sini Tatarlar

⁷³ Mekemtas Mirzahmetov, *Kazak Kalai Orıstandırıldı?*, Almatı, 1993, s. 38.

oluşturdu.⁷⁴

1850 yılları Müslüman okullarının sayıları büyük ölçüde azaldı. Arşiv dokümanlarında halkın gönüllü olarak yani kendi isteğiyle Rus okullarından vazgeçtiklerine, kendi imkanlarıyla izinsiz medreseler açarak, mescitler yaptıklarına dair bilgi ve belgeler çoktur. Kazakların arasında mescit yapmak için, medreseler açmak için resmi olarak izin isteyen dilekçeleri de vardır. Örneğin, arşiv’de Torğay Bölgesinin Aktöbe İlindeki Terekti ilçesinden Gatulla Basbekov’un Keş Nehrinin kenarına kendi imkanıyla inşa ettiği mescidi resmileştirerek, yeniden medrese açmak hakkındaki dilekçesi kayıt altına alınmıştır. Tastöbe İlçesine bağlı Karatorğay Köyünde mescit izinsiz yapılmış. Bununla birlikte Torğay Şehrinde Baytu Mollanın inşa ettirdiği medrese açılmış. Bu medresede uzun yıllar boyunca İslami eğitim kesilmemiş. Baytu Mollanın oğlu Salih’ten her sene 100 öğrenci ders almışlar. Sırdarya Bölgesi Hodcent İlının başkanının 12 Nisan 1878’deki raporunda “bu ilde sadece 15 Rus çocuğu için Rus okulu açılmazsa, yerli halk için okul açmak faydasızdır. Bunlar yerli mollaların etkisiyle Yüzbaşı Putinçev’in Rus okulu açma hakkındaki dileğine de karşı çıkmışlar. Dolayısıyla onlar Rus okulun açmak için maddi destek verecek diye umutlanmanın gereği yok”.⁷⁵ - diye beyan edilmiştir.

Bunun gibi okulların Jetisu Bölgesinde de açılması hakkında araştırmacı M.Koygeldiyev böyle demiş: “Merkezi yönetim organlarının Ruslaştırma politikaları halka okuma yazmayı öğretmek yoluyla da devam etti. Rus İmparatorluğu baskınlığının Jetisu Bölgesine ulaştığı zaman burada Ruslar için okullar inşa edilerek faaliyete geçmişti. Jetisu Bölgesinde ilk Rus Okulu 1852’de Kazakların yoğun olarak yaşadığı Sergiropol İstasyonunda açılmıştı. Sömürgeci yönetim sisteminin desteklemesiyle Jetisu’da açılan Rus okulları; Prihod meslek lisesi, altı istasyon okulları (Küçük Almaty, Sergiropol, Ürcar, Lepsi, Sofiya, Kapal istansyonlarında) ve bir köy okulu idi”.

⁷⁴ T. Tacibaev, *Şkolny Vnutrenney ordy vo vtoroy polovine XIX v.- Voprosy İstoryi Kazahstana XIX – naç. XX vv*, Almaty, 1973, s. 127.

⁷⁵ Gulmira Muhtarova, *Duhovnoe Upravlenie Kazahstana: İstoriya Stanovleniya i Sovremennoe Sostoyanie // Materialy Mecdunarodnoi Naučno-teoreticheskoı Konferentsyi «Fundamentalnye i İnnovatsionnye Problemy Vostokovednogo Obrazovanie i Nauki»*, Posvyaşennoe 75 – letyu KazNU im. Al-Farabi, Almaty, 2009, s. 404.

Orenburg Müftüsü, Orenburg bölgesindeki tüm mescitlerde Arap ve Tatar dilinde eğitilmesi lazım diye 12 fetva çıkarttı.⁷⁶

Bunun gibi dokümanların çıkartılmasının nedeni, göçebe halkları, daha doğrusu Kazaklar ile Başkurtları yerleşik hale getirmek hakkındaki yerel yönetimin politikasını uygulamaktı. Tatar mollaları Kazakların başka bir gelenekleri ve yerleşik hale gelerek tarım ve çiftçiliği öğrenmesine, bununla birlikte medenileşmesine büyük katkıda bulunabildi. N.İ.İlminski fikrine göre, “eğer Kazaklar göçebe yaşamdaki zorlukları hissedip kabul ettiyse ve yerleşik yaşamın kolay, elverişli olduğunu öğrenmeye karar verdi ise, sadece Rusların değil Tatarların da daha doğrusu Orta Asyalıların yaşamını öğrenecek”.

Müslüman Din İşleri Başkanlığı ile ilgili meseleler her zaman çar hükümetinin gündeminde oldu. Tatar ve Başkurt mollalarının Kazak halkını etkileyerek onların arasına Müslüman kültürü ile yaşamın yaymasını yetkili devlet kurumları “Tatar eziyeti” diye adlandırdı. Dini müesseseler, dini okullar, dini kitaplar “Tatar etkisinin” temel araçları olarak sayıldı dolayısıyla devletin gündemindeki ana problem, bir yandan Tatar kültürünün yaygınlaşmasını önlemek, diğer yandan da İslamiyeti zayıflatmak idi.

1860 yıllarından itibaren Orenburg valiliği, İç İşleri Bakanlığına Müslümanlık Din İşleri Bakanlığı faaliyetleri ile ilgili raporları sık-sık gönderiyordu. Orenburg Valisi N.A.Krıcanovski 1805'teki raporunda Müslüman Din İşleri Başkanlığının faaliyetlerini Müslüman Kazak halkının düşüncesine tesir edenler deyip Rusya Devletine engel olacak dedi.⁷⁷

Neticede, Çarlık hükümet 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Tatar dindarları vasıtasıyla Kazak halkını İslami yaşama alıştırmamanın ve İslami eğitim vermenin geleceğinden şüphelenerek bu konudaki politikasının yönünü değiştirmeye başlamıştır.

21 Ekim 1868'de “Orenburg Vilayetinin yönetimi hakkındaki kural” yürürlüğe girmesi valiliğin, Kazaklara eğitim verme amacıyla yönetim kurulunu yeniden yapılandırmaya zikredilen kurallar epey tesirli oldu. Bu kurala göre, Kazakların dini

⁷⁶ Mambet Koygeldiyev, *Jetisudağı Resey Biligi*, Almatı, 2004, s. 155-200.

⁷⁷ N. İlminski, *Sbornik Statiei*, Kazan, 1916, s. 45.

faaliyetleri Orenburg Din İşleri Başkanlığından alınıp İç İşleri Bakanlığına verildi. Cami ve medreselerin inşaatı ve açılması denetim altına alındı. Mollalığa daha önce hükümlü olmayan ve idari ceza almayan Kazaklar arasından seçildi. Mollayı atamak, ona unvan vermek ve onu işten çıkartmak işleri sadece askeri valinin elinde idi. Kurala göre, Torğay ilinin 50 Kazak zenginlerine 15 tane cami yapmasına izin verildi yani bu her 5-10 kişiye bir cami düşüyordu. 23 Ağustos 1763'teki yasaya göre ise, 500 kişiye bir cami yapılmasına izin verilmişti.⁷⁸

Çar Hükümeti, Rus hakimiyetinin iyice oturtulduğunu hissettiği zaman imparatorluğu güçlendirmek için diğer halkları Ruslaştırmanın lazım diye hedef üstlendi. Bu Ruslaştırma işi gitgide devlet politikasına dönüştü.⁷⁹

“Orenburg Vilayetinin yönetimi hakkındaki geçici kurala” göre, başlangıçta her kazada birer okul açılması amaçlandı. Kazak çocukları için açılan devlet okulları üzerinden bu amaçları gerçekleştirme görevi Ortodoks kiliselerine yüklendi.

1842'de Kazan Şehrinde açılan Din Akademisi çarlık hükümetin en güvenli direğine dönüştü. 1854'te Din Akademisi yanından özel misyonerlik bölümü organize edildi. Kazan şehrinin başpapazı Grigori (Postnikov) bölüm başkanlığına, Kazan Üniversitesinin Profesörleri A.Kazanbek ve N.İ.İlminskiler ise bölüm üyeliğine atandı. Onların hepsi de Arap, Fars ve Türk dillerini çok iyi bilen bilinen misyonerlerdi.⁸⁰

Misyonerlik toplumun yerel şubeleri de inşa edildi. Onlar “ston” diye adlandırıldı. Bu gibi “stonlar” Torğay ilinde, Aktöbe şehrinde, Aleksandrovskeye ve Mihaylovskoye Semtlerinde açıldı.⁸¹

Kazak topraklarında Müslüman okullarıyla birlikte Rus okullarının da çoklukla açılması bilime çok istekli, arzulu Kazak gençlerinin hayati amaç, hedeflerini belirleyerek gelecekteki mesleklerini seçmek gibi önemli meselelerini çözmesine alternatif kolaylık, koşullar yarattı. Ama halkın manevi geleneklerini yüzyıllar boyunca

⁷⁸ M.G. Maseeviç, *O Şkolah v Stepi. Materialy Po İstoriy Politiçeskogo Stroya Kazahstana*, Almatı, 1960, c. 1, s. 274.

⁷⁹ K. Esmaganbetov, *Kazaktar Şet El Adebietinde*, Almatı, 1994, s. 83.

⁸⁰ A.N. Rojdestvina, *İlminskiy i Ego Sistema İnorodçeskogo Obrazovaniya v Kazanskom Krae*, Kazan, 1900, s. 25.

⁸¹ C. Abişeva, *XIX g. Patşalık Reseidin Kazakstandağı Missionerlik Sayasatı*, İzdenis-Poisk 1999, s. 47.

değişen gelen miras olarak tanımlayacak olursak, çok dikkatli, önceden planlanarak yürütülen çirkin, hileli manevi sömürgecilik politikasının ağır sonuçlarını da inkar etmememiz gerekir.

Çarlık hükümetin asıl amacı, halkın zihin-şuurunu cahil tutarak, Kazak gençlerini Ruslaştırarak kendilerinin çirkin sömürgecilik politikalarını gerçekleştirmek idi.

1.2. Hıristiyanlaştırma Çabası

Çar Hükümetinin Kazak bozkırına İslam dinine yönelik resmi politikasını iki döneme ayırabiliriz: birinci dönem – XIX. asrın ortasına kadar, yani medreselerle camilerin açılıp, dini kitapların basılmasına hazine para ayrılıp, İslam dininin hızla gelişme dönemi. Bu dönemde iktidar yönetimi bu meseleye son derece önem verdi ki, açılan okulların her birine 500 ruble para ayırdı.⁸² İkinci dönem ise Çar hükümetinin, İslamiyeti yayma siyasetinden vazgeçip, 1862'den sonra yerli halkı Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasına geçme dönemi idi.

Böylece, çar hükümeti XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak diyarındaki İslamiyete yönelik siyasetinde değişiklikler yapmaya başladı.

Asya ve Afrika ülkelerinde İslam dininin hızlı gelişmesi Rusya imparatorluğuna ciddi heyecan yarattı. Cezayir, Fransa, Mısır, Hindistan, Çin, Türkiye topraklarındaki Müslüman kurumları meselesi sık-sık gündeme gelmesi Çar hükümetini rahatsız etmeye başladı. Müslüman ve Hıristiyan meseleleri dünyanın önemli ve büyük meselelerinden birine dönüştü. İslam alemindeki siyasi sorunlar Rusya'ya da ulaştı. Dünya Müslümanları hareketlerinin büyümesinden korkan Rus misyonerleri İslam dinini yaymaktan vazgeçti. Bu politika “Kazakları İslam dininin esaretinden kurtarmak ve halkın gelişmesine yol açmak” adıyla devam etti.⁸³

Fakat bunu gerçekleştirmek kolay olmadı. Bunun sebeplerinden: İslam dini

⁸² Gulmira Muhtarova, *Kazakstandağı İslam Dini: Kacılık (XIX-XX gg.)*, Kaynaklar Toplamı, Almatı, Yay., 2009, s. 252.

⁸³ *Prava Pozemelnoi Sobstvennosti v Turkestanskom Krae*, Turkestanskije Vedomosti, 1891, s. 70.

Kazak diyarında etkisini göstermiş ve yerini almıştı, bir taraftan da Çar hükümetinin zikredilen politikasını sadece Kazak aydınları değil, Rus ilim adamları da onaylamadı. Onlar bu siyasetin Kazaklar için zararlı olduğunu söyledi sömürgecilerin halka karşı hareketleri açığa çıktı. Buna rağmen Çar hükümeti Orenburg Müftülüğünün yolunu açmak istemedi, aksine, onun ilerlemesine engel olmaya çalıştı. Çar hükümetinin bu çabası Türkistan bölgesini ele geçirdikten sonra açık anlaşıldı. 1867-1868 yılları arasındaki idari-siyasi reformlarına uygun olarak Kazaklar ve Türkistan bölgesindeki Din İşleri Başkanlığı yerli merkez idaresine geçti. Böylelikle, Kazakların Din İşleri Başkanlığı Orenburg müftülüğünün eline geçti. 1871’de dini eğitim yerleri Halk Eğitim Bakanlığı idaresine verildi. 25 Mart 1891’de kabul edilen Akmola, Semey, Oral ve Torgay vilayetlerini idare etme kuralında Müslümanların Dini faaliyetleri hakkında şöyle söylenmiştir. “Göçebe ve yerliler mollaı kendi içinden seçer, seçilen adama molla unvanını vermeyi ve o unvanı almayı genel vali yapardı”.⁸⁴

Orenburg Müftülüğü Kazakların Din İşleri Başkanlığını askeri idareye vermek haksızlık, Müslümanların dini inançlarını ayakaltı etmek diye itirazlarını bildirdiler. Bunun üzerine, 1872’de misyonerlerin önerisiyle Ufa valisi Uşakov İç İşleri Bakanlığına derhal Orenburg Müftülüğünün kapanması yönünde teklif gönderir. Ona göre, Edil-Oral boyundaki Tatar - Başkurtların, Kazak bozkırı ile Türkistan bölgesindeki yerli halkın dindaş ve akrabalığını kullanan Orenburg Müftülüğü onları sömürge politikasına birlikte baş kaldırmaya çağırıp, destek olduğu beyan edilmiş.

Uşakov’un bu önerisi Müslümanlıkla mücadelede aktif rol alan Sinod’un savcısı K.P. Pobedanosev tarafından destek gördü. Fakat Çar hükümeti Orenburg Müftülüğünün kapanması imparatorlukta tüm Müslümanların ayaklanmasına sebep olur kuşkusıyla bu adımı atmadı.

Halk Eğitim Bakanlığı misyoner alimlerinin bizzat katılımıyla 26 Mart 1780 kuralına uygun eğitim işini Müslüman halkını manevi esarete düşürmek yöntemine çevirdi. Bu uygulamanın hazırlık aşamasında yerli idari kurumların teklifleri göz önünde bulundurularak, N.İ.İlminski’nin sistemi ağırlıkla ele alındı. İşte bu devirden

⁸⁴ F. M. Kerenskiy, “*Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)*”, Kasım 1892, s. 29.

itibaren A.Tsalihov'un belirttiği gibi: "Müslüman halkına ve onun gelişmesine karşı eğitim işinde gizli mücadele başladı. Bu mücadele iki yönde yapıldı. Birincisi, Müslüman eğitim sitemine darbe verip gelişmesini engellemek, ikincisi Müslümanları Ruslaştırıp, sindirmek amacıyla Rus okullarını açmak" idi.

Bozkırda İslam dininin güçlenmesinden korkan Ruslar Kazaklar arasında Ortodoks dinini nasihat etmeyle uğraştı. Onunla yetinmeyip, Kazakları kökten bağımlı edip, Ruslaştırıp, Hıristiyanlaştırmaya başladı. Bu işe 1865 yılında Sinod'un organizasyonu ile kurulan "Ortodoks misyoner vakfı" kapsamlı yönlendirmede bulunmuş ve 1869'da Kazan şehrinde adı geçen vakfın ilk kongresi yapıp tüzüğü kabul edilmiştir.⁸⁵

Kabul edilen yasa da "Ortodoks misyoner vakfının" amacı Rusya imparatorluğunda yaşayan Hıristiyan olmayan halkı Ortodoks yapmak" olduğu açık belirtildi. "Ortodoks misyoner vakfının" kurulduğundan itibaren amaçlarına ulaşmaya ciddi çalıştı. Vakıf 15 yılda imparatorluk çapında 86 bin, 1881-1894 yıllar arasında ise 129 bin insanı güçle Ortodoks yaptı.⁸⁶

Kazaklar içinde Hıristiyanlığı yayma, vakfın şubelerinin açıldığı yıllarda genişlemeye başladı. Kazakları Hıristiyanlaştırmayı görev edinen misyoner birlikler, bölgede XIX. yüzyılın sonuna doğru çokça kurulmaya başladı. 1882'de Tomsk piskoposluk bölgesinin sınırları içinde oluşturulup 1895'te bağımsızlığını alan "Kırgız Ortodoks misyonunun" XX. yüzyılın başında Semey Vilayetinde 5, Akmola Vilayetinde 3 yerli şubesi oldu.⁸⁷

Yerleşik topraklarda ise bu işe genel vali, askeri-eyalet valisi ve kaza başkanları destek çıktı. Kazan Din Akademisinin Müslümanlığa karşı bölümünden mezun olanlar misyonerler olarak Hıristiyanlığı propaganda etmeleri için ve Kazakları

⁸⁵ A. Tsalikov, *K Sovremennomu Poloceniyu Magometanskikh Duhovnyh Pravleniyi*, Slovo Yay., 1909, s. 180-181.

⁸⁶ B.S. Abenova, *1868 Jılǵı Akımşilik Baskaru Reformasının Orınbor Ölkesine Engizilu jane Zardaptarı*, Almatı, 2000, s. 30.

⁸⁷ Muhtar Kul-Muhamed, *Orıs Ensiklopediasındaǵı Kazak Şeciresi*, Atamura Yay., Almatı, 1994, s. 49.

Hıristiyanlaştırmaya gönderildi. Onların en önemli vekilleri: H.İ. İlminsky, İ.P. Ostraumov, A.E. Alektrov, F.D.Sokolov idi.

28 Mayıs 1899'da Moskova Metropolitanı Vladimirin teklifiyle Türkistan bölgesinin piskoposu "Ortodoks misyonerlik vakfının" şubelerini açmayı ele aldı.⁸⁸ Bunun sonucunda 11 Kasım 1901'de Vernıyda piskoposluk komite oluşturulup, oraya şehrin otoriter idarecileri, askerileri ve tüccarları üye oldu.⁸⁹

28 Ekim 1871'de Çar'ın emri üzerine Kazan eğitim bölümünde Kazak, Nogay medreselerine özel müfettiş bölümü açıldı. 1875'de Orenburg eğitim bölümü Kazan eğitim bölümünden ayrılmasıyla bu görevliler oraya geçirildi. Oral ve Torgay vilayetleri Orenburg eğitim bölümünün, Akmola ve Semey vilayetleri Batı Sibir eğitim bölümünün, Sırdarya ve Cetisu vilayetleri ise Türkistan bölümünün yetki alanine geçti. O anda Orenburg Bölümünün eğitim seviyesi başkalarına nazaran yüksek idi. 1879'da Orenburg eğitim bölümünün talebi üzerine Torgay, Oral, Bökey Vilayetlerinde eğitim müfettişi kadrosu açıldı. 1882'de Orenburg'da öğretmen yetiştiren özel medrese açıldı.

Uluslararası hayattaki değişiklikler, İslam dünyasındaki Müslümanların birleşmesi ve toparlanması ile ilgili fikirlerin ortaya çıkması hükümeti korkuttu. Tatar mollaları da Rus idaresinin beklediği işi tam yapamadı. Onlar yerli sakinleri kâfirlere karşı koydu. Bunun üzerine hükümet Kazaklar arasında İslam dininin zararlı tesirini sınırlandırmaya yönelik çareler kullanmaya mecbur kaldı.

Bunların en önemlisi Kazakları komşu halkın etiksinden korumak, dini kurumları hükümet idaresine almak, Kazaklar arasında Rus-Kazak okullarını açmak, mollaların hizmetini sınırlamak, hükümetten müsaadesiz mescit - medreseler yapmamak, yerli yönetim kurumlarında tercüman, sekreterlik yapan Tatar, Başkurtları Kazaklarla değiştirmek gibi işler idi. Ş.Valihanovun: "Kırgızlar Rusların idaresine geçmeden önce Müslümanlığı şartlı bir şekilde tutundu. Onlar Müslümanlığın Sünni mezhebini oluşturdu. Kırgızlar şeriata tabi olmadılar. Sibir diyarında bölüm talimatıyla mollaları tayin ederek, mescitler ve Tatar meslek okullar yapmayı öne süren Speranski

⁸⁸ N.P. Ostroumov, *Sposobny li Koçevye Narody Aziy k Usloviyu Hristiyanskoi Very i Hristiyanskoi Kultury*, Moskova, 1864, s. 15-16.

⁸⁹ Mekemtas Mirzahmetov, *Kazak Kalai Orıstandırıldı?*, Almatı, 1993, s. 38.

Hz. Muhammed'in elçisi gibiydi" demesi Çarlık Rusya'nın Kazak topraklarında İslam dininin yayılmasına tesirini göstermektedir.⁹⁰

Bu okullar açıldığı zamanda da "kendi soydaşlarını aramayan ve okuldan aldığı terbiyesini aşağı derece nasihatlayacak kadar terbiyeleme" işi ön sıralarda olması gerekti. "Bunları yukarı derecede terbiyelemek faydasızlaştı. Hatta bizim orta dereceli okullara Kırgızları yaklaştırmak çok tehlikeli"⁹¹ - diyen N. İ. İlminski'nin fikrini esas alarak Tatar mütercimlerin yerine Rusça bilen Kazak uzmanlar hazırlamayı maksat edindi. Yeni camiler, okullar ve medreseler açmayı kontrol altına almayı yukarıdaki N.İ. İlminski'nin tuttuğu yolun çarlık rejiminin Kazak ülkesinde eğitim-öğretim siyasetinin en birinci prensibini oluşturduğunu ispat etti.

VIII. yüzyıldan başlayarak Kazak topraklarında kök salmaya başlayan Kazak halkının görüşünde yerini alan İslam dinine karşı Çar rejiminin yürüttüğü mücadeleyi Kazak halkı kendi hayatına burnunu sokmak diye anlayarak, karşılık vermeye başladı. Bu karşılık, devletin yasaklamasına rağmen kendi bütçeleriyle Müslüman okullarını açarak, çocuklarını Rus okullarına vermeyerek, Rus-Kazak okullarına bütçe ayırmama gibi hareketlerle ispatlandı. Bu tip karşılıklar özellikle İslam dininin tesiri güçlü olan güney bölgelerinde sık rastlandı. Bundan dolayı XIX. Asrın sonuna doğru Müslüman okulları kuzeye göre güney bölgelerde ağırlıklı oldu.

Devlet, Müslüman okullarına göre Rus-Kazak okullarının hayata lazım olduğunu ispatlayarak, etkisini arttırmaya çalıştı.

Çar hükümeti Kazakistan'ın çiftçilik-zirai bölgelerini, halkın adetlerini, geleneksel idare merkezi halini incelenmesi talimatı verdi. Sömürülen bölgedeki azınlık halkın tarihiyle, siyasi-sosyal durumuyla ve medeniyetiyle tanışmak maksadındaki inceleme işlerini Rus bilim adamları yürütmeye başladı. Kazak çölüne ilmi-inceleme gezileri tertip edildi. Sömürülen bölgelerin tarihini medeniyetini araştıran araştırmacıları, misyonerler ve onlardan oluşan topluluklar oldu. Sömürülen halkların hayatıyla diniyle ilgili edebi eserler ve sözlükler de oluşturuldu.

⁹⁰ Velihanov, a.g.e., s. 503.

⁹¹ A.N. Rojdestvina, *İlminsky i Ego Sistema İnородçeskogo Obrazovaniya v Kazanskom Krae*, Kazan, 1900, s. 25.

Müslüman din başkanları imamlar ve mollalar Rus sistemli okullarını Hıristiyanlaştırmanın aracısı olarak görüp, Müslüman çocuklarını bu tip okullara göndermemeğe çağırdı.⁹² İmamların tesirinde kalan, hem birkaç asırdan beri İslami adetleri benimseyen halk Rus sistemli okullara çocuklarını göndermeği reddetmeğe başladı. Bunun neticesinde 1902 yılında Kapal ilçesinde üç Rus sistem okulunda 57, Jarkent ilçesinde 4 Rus sistemli okulunda 158, Verniy ilçesindeki 4 Rus sistemli okulunda sadece 270 öğrenci okuyordu.

Böylelikle çar hükümeti Ruslaştırmak için açtıkları Rus sistemli okullarının açılış maksadının yerine gelmediğini anlamış oldu. Jetisu vilayeti askeri valisine 1889 tarihinde gelen dokümanlara göre, vilayette 2409 çocuk (657 erkek, 1752 kız) İslami okullarda okuyordu. Bu çocuklara İslami ders vermek için 361 molla görev yapıyordu.

Türkistan bölgesinin genel valisi Müslüman eğitim kurumlarına “ilişmeme siyasetini” tutundu. Onun fikrine göre, yerli Müslümanların eğitim işine karışmamak, yani onların kontrolsüz olması seviyesinin düşmesine vesile olur ve Rus sistemli okullar Müslüman okullarını etkisiz bırakır. Ancak Rus okulları Jetisu vilayetindeki Müslüman okullarını etkisizleştiremedi. M.K.Koygeldiyev’in belirttiği gibi, Kazak köylerinde Müslümanlığı yayanlar Tatar mollalar idi. Yerli idare kurumları bunun gibi mollalara “göçebe mollalar” dedi. 1882’de kesin olmayan bilgilere göre, Jetisu Vilayetinde 281 “göçebe molla” vardı, onlardan 4608 Kazak ve Kırgız çocukları eğitim aldı. Çar hükümeti Kazakları Tatarların manevi etkisinden uzak tutmaya çalıştı. Bu yüzden Müslüman çocuklarının aynı okulda okumasına karşı gelip, onların ayrı okumalarını kontrol altında tuttu. Böylece, 1876’da Jetisu Vilayet Eğitim Başkanı Verniy’da Tatar Okulunda eğitim gören Kazak çocuklarını uzaklaştırarak onların bu okullara geri dönmeleri yasaklandı. Bunun gibi olaylar vilayetin etraf köylerinde de görüldü. Mesela Kapal Köyü Müdürünün 14 Mayıs 1879’da Jetisu vilayetinin askeri valisine gönderdiği raporunda: “Kapal şehrinde iki Müslüman okulundan biri 30 yıl önce açılmış. Bu okullardaki eğitim yöntemini öğrenmek amacıyla bu okullarda bulundum. Bu tanışma

⁹² S.K. Jakıppek, *Kazak Kalay Şokındırıldı?*, Akikat Yay., Almatı, 1997, № 3, s. 46-49; *Haziretter Karsılığ*, Akikat Almatı, 1997, № 11, s. 22-24.

sırasında komşu Kırgız çocuklarının da bu okullarda okuduğunu gördüm. Bu Kırgız çocuklarının okumaya olan gayretini gösterir. Fakat Müslüman okullarında Ruslara empati veren Kuran okuduğu için Kırgız çocuklarını okuldan çıkardım ve onların burada okumasını yasakladım. Sizin huzurunuzda bu davranışımı haberdar ederek, bunun üst makamların çıkarlarına uygun olduğundan emin olmak için köy müdürlerinin Müslüman okullarına ne derece karışabileceklerini bildiren belge göndermenizi rica ediyorum” demiştir. Çok geçmeden 30 Mayıs 1879’da Jetisu askeri valisi köy idarecilerine gizli bir şekilde talimat gönderir. Talimatta: “Bütün Müslüman okullarında Kuran okutuluyor. Kuran ilmiyle öğrencilerde Ruslara karşı empati oluşur. Hz. Muhammed peygamberin ilmi Rus Hükümetinin siyaset çıkarlarına aykırıdır. Böyle okullarda eğitim alan Kırgız çocukları yakın zamanda Müslüman misyonerlerine dönüşebilir. Bundan dolayı köy ve vilayet idarecilerine Kırgız çocuklarının Müslüman okullarını sık denetlemenizi öneririm”⁹³ demiştir.

Yerli idare kurumları Müslüman okullarına Türkistan halklarını dini birleşimi sağlayan manevi güç bilip, onların hizmetine çomak sokmaya çalıştı. Çar hükümeti, özellikle vilayetlerin askeri idarecileri ile halk meslek liselerinin müfettişleri Müslüman okullarını sık-sık teftiş ederek, onların ideolojisine karşı gelmek için Kazak-Rus karışık okullarını çokça açmaya çaba gösterdi.

1886’da Jetisu Vilayetinde faaliyette 144 okul vardı. Orada 3340 erkek, 1504 kız öğrenci okumaktaydı. Ayrıca Kazak köylerinde 4179 erkek ve 491 kız öğrenci eğitim almaktaydı. Kazakistan’da medeniyet ve cemiyet şuurunun değişmesine, bilimsel cemiyetler ve medeni aydınlatma müesseseleri katkıda bulundu. Onlardan biri 1868’de kurulan İmparatorluk Coğrafi kurumudur. Kurum üyelerinden olan aydın pedagog I.Altinsarin coğrafi kurumun Orenburg şubesinin 1870’de çıkardığı ilk dergisinde “Orenburg Başkanlığı Kırgızlarının kız isteme ve düğün gelenekleri hakkında” çalışmasını kamuoyuna ilan etti. Coğrafi cemiyet kurumlarının şubeleri Kazakistan’ın çeşitli yerlerinde de açıldı.

⁹³ Kazak SSR Tarihi, “Köne Zamannan Bu Güнге Deyin”, c.III, Almatı, 1982, s. 208-209.

Hıristiyan dinini daha da güçlendirmek amacıyla hükümet ibadethane, kilise yapımına yer ve para ayırmaktan kaçınmadı. Hıristiyanlığı kabul edenlere her türlü ayrıcalık gösterildi. Çar hükümeti yardım parasının ölçüsünü belirtmeyi yerli idare kurumlarına bıraktı.

Hıristiyanlığın ve çar iktidarının sarsılmazlığını Rus-Kazak okulları propaganda etti. Rus-Kazak okullarındaki eğitim ve terbiye işlerini Hıristiyanlığa iman, çar'a itaat inancını öğrencilerin şuuruna yerleştirme amacına uygun yapmaya çalıştı. Okullarda dini bayramlar ve çar ailesinin şerefine yönelik kutlamalar yapmaya önem verildi. Orenburg eğitim başkanlığının talimatıyla Rus-Kazak okullarında çar'ın doğum günü 26 Şubat, tahta oturduğu gün 6 Mayıs, kraliçenin doğum günü gibi günler kutlanmaya başlandı. Bununla beraber, Rus-Kazak okullarında Paskalya bayramı, kutsal Teslis günü gibi bayramlar da kutlanmak zorundaydı.⁹⁴ Sömürgeci idare Kazak yerini ele geçirip, vergiyi artırıp, dili ve dinine ilişti. Misyonerler Kazakları Hıristiyanlaştırıp onları Rusça düşünmeyi ve hissetmeyi öğretti. Mesela Kostanay Köyündeki Nikolayev Kilisesinin görevlisi F.Sokolov, Orenburg ile Oral Başpapazı Makari'ye yazdığı raporunda: "iki yılda 26 Kazak'ı Hıristiyanlaştırdım" demesine bakarsak, bu sürecin Kazak halkı için büyük tehlike olduğunu görürüz.

Böylece Orenburg piskopos bölgesinde ve vilayet idaresi Hıristiyanlığı yaymak ve Rus milleti mensuplarını Kazak bozkırına yerleştirmekle Kazakları Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma yönünde ittifakla çalıştı.

M.Tınışbaev'in dediğine göre: "cami ve ibadet yerlerini kapatmak, Kuranı ve bizim dinimizi aşağılamak, bizim çocuklarımızın okuduğu okullarda dinimizi öğrenmesini yasaklamak, Hıristiyan dinini propaganda etmesi için misyonerlere hükümet tarafından yardım gösterilmesi, hapse kapatmak ve bunun gibi adalet ve kanun tarafından delil talep eden cezalar bizim topraklarımızda boy gösteren kanunsuzluk ve

⁹⁴ Tacibaev, a.g.e., s. 39-40.

gaddarlığın bir özeti böyle”.⁹⁵ Ancak Kazakları Ruslaştırmayı ana amaç edinen din vekilleri için bu çabalar da yetersiz geldi, onlar: “Rus sömürgecilerinin yerleşmesiyle bizim ülkeyi Rus yönetimine boyun eğmesini elde etse bile ve Rus vatandaşlarına, Hıristiyanlaştırmak için çok imkân sağlamasına rağmen amaçlarında hala bir neticeye varamadılar”.⁹⁶ XIX. asrın ikinci yarısı - XX asrın başında Orenburg Vilayetinin bütün sakinleri dini inançları gereği Ortodokslar, Katolikler, Yahudiler olarak bölündü. Orenburg Vilayetinde Ortodokslar çoğunluktu. Ortodokslar yüzde 73,5 oluştursa, Müslümanlar yüzde 22,8 idi. Başka dine inanan topluluk biraz Kazaklardan, Başkurtlardan, Tatarlardan vb milletlerden oluşuyordu.

1.3. Misyonerlik Faaliyetleri

İslam geniş bir şekilde yaygın olan büyük dini merkezler-Hive ve Buhara'nın etkisinde olan Güney Kazakistan bölgeleri hariç, genel Kazak halkının tümü Müslüman olmadığı herkese belli idi. Kazakların dini inanca gamsız olduğunu bilen Rus hükümeti onları Hıristiyanlaştırmak için her dönemde çeşitli taraflara yönelip, çeşitli metotlar kullandı.

Böylece Kazak bozkırına ardardına misyonerler gelmeye başladı. Bunların hepsi Hıristiyan misyonerleri olduğundan “sahtekâr aydınlar” görevini yaptı. Onlar Kazaklara Hıristiyan dinini zorla kabul ettirmeyi çabaladı. Fakat onların bu hareketi Kazakların karşı gelmesine sebep oldu. Kazakları Hıristiyanlaşmaya zorlamak hükümetin itibarını sarsacağını ve büyük bir davaya dönüştüğünü gören Senato 23 Temmuz 1744'te “Halkı din değiştirmeye zorlamak” yarasını çıkarmaya mecbur kaldı.⁹⁷ Çar hükümeti Kazakları dinle büyüleyerek boyun eğdirmenin bir yolunu buldu. Kazak halkı inandığı Şamanizm ile benzerliği olan Müslümanlığı, halkı dizginlemenin en uygun yolu olarak bildi.⁹⁸ Bu

⁹⁵ *Ukazi Orenburgskim Voennim Gubernatorom İmperatrısı Ekaterini, II-y (1764 g), i İmperatora Pavla I (1797-1800), Orenburgskoy Uçennoy Arhivnoy Komissii.*

⁹⁶ M. Tınışbaev, *İstoriya Kazahskogo Naroda*, Almatı, 1993, s. 23.

⁹⁷ L. Klimoviç, *İslam v Tsarskoy Rossii*, Moskva, 1936, s. 85-92.

⁹⁸ A.E. Alektorov, *Çem i kak Sposobstvuyem Ukrepleniye Musulmanstve v Kirgizah*, İstori i Bıta Kirgizov: Materiyalıy Dlya İzuçeniya Stranıy, Orenburg, 1892, vıp. 2, s. 2.

sömürgecilerin halkı sömürmesi için iyi bir fırsat idi. Bu sebepten hükümet Kazakların arasında Müslümanlığı geniş yaymayı canı gönülden destekleyerek yardımda bulundu.

Fakat Çar Hükümeti Kazak halkını zorla Hıristiyanlaştırmanın şanssız bir şekilde sonlanmasını düşünerek, onları Müslümanlaştırma sürecini programsız yürütmek istemedi. Çünkü o zamanlarda Büyük Müslüman merkezleri Hive ve Buhara, Kazaklara tesirini arttırmaya başladı. 19. Yüzyıldaki bağımlı halkları sömürmekteki en güvenilir ve neticeli usul, Rus çiftçilerini Kazaklarla beraber karışık yerleştirme yolunu tuttu. Bu usul Hıristiyanlaştırma için de faydalıydı. Kendilerini Müslüman saymakla birlikte dini, vatandaşlık ve vicdani meselelerde şeriat kanunlarına değil, atalarının adetlerine dayanan Kazak halkının farklılıklarını inceleyen Rus yöneticileri, misyonerleri ve bilim adamları onu kendi maksatları yolunda faydalanmaya çalıştı. Çünkü o zaman Çarlık Rusya'sına bağlı Türk dilini konuşan halkların arasında sayıca çok ve geniş topraklara sahip Kazaklardı. Bununla birlikte sömürgeciler menfaat gözetmeden duramadı. Onlar geniş ülkeyi ekonomik ve ideolojik olarak tamamıyla işgal etmenin büyük siyasi önemi olduğunu anladı. Onun için misyonerler ilk önce Kazakları Tatarlarının manevi tesirinden ayrı tutmayı, onlarla bir araya getirmemeyi maksat etti.

Kazakların etnik tarihini, medeniyetini ve dilini incelemeye özel mesai sarf edildi. Rus Yöneticisi N. Tornau'ın: "Yıllardır doğuda bulunmam, özellikle Hazar bölgesinin idaresinde beş sene çalışmam benim yerli halkın adetlerini, dilini öğrenip, incelememe imkan sağladı. Kazakların Rusya kanunlarına itaati için İslam dinini öğrenmeğe değer bir vazife diye düşündüm. Devletin idarecileri ve özel görevli adamlar bu milli hususiyetlere ciddi dikkat etmeleri gerekmektedir"⁹⁹ dedi. Ruslaştırma yolundaki Çar hükümetinin hilelerinden biri Müslüman halklarının asırlardır kullandığı Arap yazısını kaldırmak idi. Rus idaresi altındaki Müslüman halklarının kullandığı Arap harflerini kaldırıp, onun yerine Kiril harflerini getirme meselesinde N.İ. İlminski, N.P. Ostroumov gibi misyoner bilim adamları çok gayret sarf etti. N.İ. İlminski alfabenin dinle birlikte kabul edildiğini yöneticilere anlatmaya çalıştı. Mesela, Batı Avrupa Latin

⁹⁹ Alektorov, a.g.e., s. 5.

alfabesini Latin Kilisesi, Ruslar Yunan alfabesini Ortodoks kilisesi vasıtası ile kabul etmiş, Kazaklar da Arap harflerini diğer Müslüman halkları gibi İslam dininin yayılmasından dolayı almıştır. Bundan dolayı, N.İ. İlminski'nin fikrine göre, Müslüman halklarının hayatına Rus yazısını yerleştirmek vasıtasıyla onları İslam dininden uzaklaştırılarak, tek-tek Ortodoks dinine kaydırılabilir.¹⁰⁰ demiştir.

Ruslaştırmanın en kolay yolu, yerli halkı Rusçaya muhtaç etme siyaseti oldu. Halkın ihtiyaçlarından dolayı Rusçayı öğrenmek zorunda kaldı. Kazakların sanata yatkınlığını anlayan Rus yöneticileri yerli halkın bilim seviyesini Ruslardan aşağı tutmaya çalıştı. Maksadına ulaşmak için devlet, Müslüman okullarını elden geldiği kadar kapatıp, Rus-Kazak okullarını açmaya çalıştı. Müslüman din işleri başkanlarının hukuk ve ayrıcalıkları sınırlandırıldı.

Hükümet Kazak çocuklarını Rusça okumaya teşvik için idari işlere Rus-Kazak okulu mezunlarının işe alınacağı yönünde karar çıkarıldı. Bundan böyle Kazak toprağında Müslüman okullarının açılmasını yasakladı. Fakat hükümetin yasaklarını aldırmadan Kazakların Müslüman okullarıyla camilerinin açılması yönünde dilekçeler çokça yazıldı. Çar hükümetinin “kanun kurallarında” cami yapmak meselesi özellikle belirtildi. Mesela, 99. madde sayısında cami sadece genel valinin izniyle yapılır. Cami yapımına izin verilmesi için şu şartlar koşuldu: cemaatin 200 - den az olmaması, Cami inşaatına harcanacak kaynağın gösterilmesi, arsanın olması, yerli halkın müsaadesinin olması. Rus okullarının çokça açılması her yerde aynı desteği görmedi. Hükümetin bu hareketi Müslümanlığa hakaret sayıldı. Halk Aydınlatma Bakanı İ.Tolstoy'ın dediği gibi okulların: “ülkedeki yabancıların hepsini Ruslaştırma” sorumluluğu vardı. Çar hükümeti Kazak halkını uygarlığa, medeni ilerlemeye kabiliyeti olmayan, ikinci dereceli topluluk mensupları saydı. Rus idarecilerinin birinin raporunda Kazaklar “geri kalmış ve Rus toplum hayatına eğimli olmayan, dini inancı ve soyu yönüyle Rus halkına aykırı nesil olduklarından, daha güçlü halkın sömürmesine boyun eğmek zorunda” - diye

¹⁰⁰ N. İlminski, *Sbornik Statiei*, Kazan, 1916, s. 45.

yazılmıştır. Sömürgeciler Kazakları geri zekalı ve yabani olarak saydı. Bunun hakkında Rus seyyahı N.M.Prejevalski: “Nomadlar uygar hayata geçemezler, hatta bu değişikliği yapamayacakları söylenebilir. Eğitilemeyen çoban itleri gibi tembel Kazaklar uygar güçlü insana dönüşemezler”¹⁰¹- diye kendi niyetini belirtmiştir. Sömürgeciler Kazakların özelliğini, dilini ve dinini hor görerek manevi iğneleyerek, medeniyetlerini aşağılayarak Ruslaştırmayı önerdi. Çar hükümeti okulları Kazakların bilim öğrenmesi için değil aksine kendi siyasetlerini uygulamaya gerekli alt dereceli işçileri, yani siyasetin topuzlarını yetiştirmek için açmıştır.

Rus devletinin Kazaklara yönelik siyasetinin özetini danışman D.V. Volkov kendisinin “Orenburg diyarı hakkındaki yazılarında”: “Biz Kırgızların Rusya’yı sevmelerini ve birer birer Ruslaşmalarını elde etmemiz lazım”, - diye açık belirtmiştir.¹⁰²

Rusya’nın bağımlı halkı zorla Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma ile sömürme siyasetinin çıkar yolu halkın aydınlanma sistemine bağlı idi. Kazakistan’ı tamamen işgal ettikten sonra oluşan imparatorluğun aydınlanma sistemi sömürge ideolojisinin bir parçasına dönüştü ve onun ana amacı Kazakları Ruslaştırma oldu. Kazak diyarındaki Rus okullarını çoğaltma çalışmaları tamamen bu siyasetin amacına uyuldu. Genel vali N.A.Krijanovski “Geçici kural” hazırlama komisyonuna gönderdiği bölgelerdeki okulların durumu hakkındaki bildirisinde “... Kırgızların okuma şevki çok güzel, onların bu kabiliyetini kendi aralarında Rus dilini yaymak için kullanmak lazım, buna ise halkın ihtiyacı ve hükümetin uygun gördüğü kadar halk okullarını açarak ulaşılabilir. Bunun için eğitime ayrılan bütçesi artırılmalıdır. Bu masraftan kaçınarak bu işi durdurmamalıyız” diye yazdı.

N.İ. İliminski Halk Eğitim Bakanlığına yolladığı mektubunda “Geçici kuralın” 259. maddesinde yazıldığı gibi mollaları cami yanından açılan okullar ile medreseleri

¹⁰¹ *Sovremennoe Upravlenie Aziy*, Russkiy Vestnik, 1886, s. 478.

¹⁰² D.V. Volkov, *Zapiski Ob Orenburgskom Kraye*, Orenburgskiye Guberniskiye Vedomosti, 1839, s. 50.

idari kontrole almak ve adı geçen yerlerde Rusça öğretmek amacıyla aşağıda çözümleri uygulama yollarını göstermiştir.

- Yeni okul veya medrese açmak için okulda Rus dili öğretmenin Müslümanlar vakfından finanse edilmesi.
- Okuldaki Rus sınıflarını denetlemek İlk Öğretim Meslek Okullarının müfettişlerine verilmesi.

Orenburg valiliğinin talimatıyla Orenburg müftüsü zikredilen şartların uygulanmasında “Rusçanın yayılmasına mollalardan itiraz çıkmasından” şüphelenerek, amaçlanan çarelerin aynen yerine getirilmesi için özel rapor gönderdi.¹⁰³

Çar Hükümeti döneminde Kazakistan’da hiç bir Kazak okulu olmadı. 1878’de Orenburg şehrinde açılan Öğretmen Enstitüsüne basit halktan kabul edilmezdi. Orneburg Eğitim Müdürlüğü Müdürü P.Lavrovski 4 Kasım 1878’de Enstitü Direktörüne “Halk Eğitim Bakanlığı Öğretmenler Enstitülerinde öğrenim görmeye Müslümanlar, Yahudiler ve Putperestler layık değil” diye ilan eder.

Çar hükümeti “İslam, Rus iktidarına ve herhangi Hıristiyan hükümetine yardım edemez. Hele satılmış Tatar din adamlarına hiç güvenilmez”, sözünü unutup yine İslam dini aracılığıyla Müslüman halkını kendi avucuna almak istedi. Hakikaten Tatar din adamları Kazakları bağımlı etmede Çar Hükümetine güvenilir aracı olamadı. Tatar din adamlarının çoğu makamlarını kullanarak sırf kendilerini düşündü. Bu davranış Müslümanlığın itibarını sarstı. Kazaklar Tatar din adamlarının yaptıklarını gördükten sonra onların dini davetlerine de şüpheyile baktı. Dindarlara karşı itibarlarının sarsıldığını gören Tatar din adamları kendi eksikliklerini anlayarak Müslüman halklarına eski tesirini yerine getirme yollarını aradı. Çar Hükümeti amaçladığı

¹⁰³ *Sovremennoe Upravlenie Aziy*, a.g.m., s.356.

Müslüman halklarını Ruslaştırma siyasetine iştiyakla giriştiğinde, Tatar din adamları da bu siyaseti canı gönülden onayladı.¹⁰⁴

Çar Hükümeti din adamlarını kendi tarafına çekmek için Tatar mollalarına bazı kolaylıklar sağladı. Memur sayıldıklarından dolayı mollalara işlerini görebilmelerine yol masrafları için hazineden yüklü miktar ayrıldı.

Müslüman din adamlarına sağlanan özelliklerden biri - postane işlemlerinin ücretsiz olması idi.¹⁰⁵ Çar Hükümeti cami yapımına da önemle baktı. Orenburg vilayetindeki camiler taştan ve tahtadan yapıldı.

Tablo 1 - Orenburg Vilayetindeki taştan ve tahtadan yapılan camiler.

Şehirler ve köyler	1895		1901	
	Taştan	tahtadan	taş an	Tahtadan
Orenburg şehri	5	2	7	152
Orenburg köyü	6	140	9	153
Or köyü	2	154	5	3
Or şehri	-	4	1	2
Oral şehri	-	2	-	103
Oral köyü	-	95	1	-
Troitsk şehri	-	6	6	34
Troitsk köyü	-	23	-	-
Çelyabinsk şehri	-	1	1	81
Çelyabinsk köyü	-	83	-	2
Elek kalesi	-	1	-	2
Toplam	13	511	30	530

¹⁰⁴ *İstoriya Tatarskoi ASSR s Drevneișih Vremen Do Nașih Dnei*, Kazan, 1968, s. 97.

¹⁰⁵ Klimoviç, a.g.e., s. 19.

Arşiv kaynaklarına göre 6 yıl içerisinde Orenburg Vilayetinde taştan yapılan camiler sayısı 13'ten 30'a kadar artmış, eğer 1895'te taştan camiler sadece Orenburg ve Orsk Kasabasında olmuşsa 6 sene içinde Orenburg Vilayetinin birçok kasabasında taştan camiler yapıp ibadete açılmıştır.

Orenburg Vilayetindeki Kazakların çoğu bu camilere gelerek ibadetlerini yapmış. 1868-1870 yıllarında Orenburg Vilayetinde yapılan nüfus sayımının istatistik hesabındaki kaynaklara bakarsak, 2851 Kazak'ın (kadın, erkek birlikte) Müslüman olanları 2823 olup, vilayetin bütün Kazaklarının 99% nu oluşturmuştur. XIX. asrın sonuna doğru bu sayı erkek için 4971, kadın için 1704 olarak sayılmıştır.

Yukarda bahsettiğimiz gibi, bu süreç bir taraftan Çar hükümetinin ana gayesi İslam dinine inandırmakla göçebe Kazakları Rus imparatorluğunun egemenliği altına almak olsa da, bir taraftan Kazakların Ortodoks'tan uzaklaşmasına vesile olmuştur. Kazakların bir kısmının Hıristiyanlığa yönelmesi, Rusya'nın Kazak halkını Ruslaştırma siyasetinin bir parçası idi. Kazakların bir kısmının Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamaları önceden alınmış dini yapıyı koruyucu bazı önlemlerin kaldırılmasını gündeme getirdi. Piskoposun isteği ile kilise görevlilerine Kazakları Hıristiyanlaştırmaya izin verildi. Fakat kazakları Hıristiyanlaştırma sürecini öğütleyerek değil, direkt uygulanması talimatı verildi. Çünkü, din değiştirmeye niyet eden Kazakların bazıları kiliseye gidip din adamları ve Ortodoks kurallarıyla tanışır, ama bir süre sonra Müslüman akrabalarının nasihati üzerine tereddütle önceki niyetinden vazgeçerdi. Bununla beraber XIX. asrın ilk yarısında Müslümanların Hıristiyanlarla nikahlanmasına engel olma çabası korunmuş ise de, asrın ikinci yarısında bu çaba gücünü yitirir. Her türlü din mensuplarıyla nikahlanmak Kazakların hıristiyan dinini kabul etmesinin sebebi oldu. Orenburg diyarındaki Kazakların Hıristiyanlaşmasının bir sebebi de maddi durumların zayıflaması idi. Özellikle yokluk yıllarında fakirleşen Kazakların çoğunluğu Ortodoks'u kabul etmeye başladı. Sonra Kazaklar mahsulün bol olduğu yıllarda İslam dinine geri dönerek, köylerden kendi bozkırlarına kaçarlar.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Klimoviç, a.g.e., s. 25-26.

Böylece XIX. asın ikinci yarısı - XX asrın başında Ortodoks misyonerlerinin Kazakları Hıristiyanlaştırma amaçları stratejilerinde bir hayli muvaffak oldu.

Orenburg vilayetinin Kazakları Ortodoks inancını bakışı ve benimsemesi konusunu şöyle gözlemleyebiliriz; 1868-1870 yıllarında Orenburg vilayetinin sakinlerinin nüfus sayımına bakarsak, Hıristiyanlaşmış kazakların sayısı ancak 28 kişi olmuş. 1872'de Ortodoks inancına Kazaklar arasından 4 erkek 2 bayan, 1875-1876 yıllar arasında ise yine 4 erkek 1 bayan girmiş. 1868-1870 yıllarındaki istatistiklere göre, Hıristiyanlaşmış Kazaklar hayvancılığı bırakıp, tarımcılıkla uğraşmaya başlamışlardır.

1897'de Rusya İmparatorluğunda yapıldığı ilk genel nüfus sayım esnasında Hıristiyanlaşmış Kazak sayısı 80 ne ulaşmış, onlardan 33ü erkek 47si bayan olmuştur.

Bu siyasi oyunun neticesinde Orenburg Vilayeti Kazaklarının dini inancı zayıf düşüp, Ortodoks tarafına geçenler çoğalarak Müslümanların sayısı azalmaya başlar. Bazı Kazakların din değiştirmesinin bir sebebi daha ekonomik çıkar idi. İmparatorluk Bağımsız Ekonomik kurum döneminde Petersburglu Bilim Komitesi 1896'da ilgili kurumlardan bilgiler alır. Bu bilgilere göre, Kırgız Halkının karıştığı 7 vilayetten sadece Torgay Vilayetinde halkı aydınlatma projesi tatmin edici derecede ilerlemekte, diğer yerlerde ise yetersiz kalmakta diye değerlendirilir Torgay Vilayetinde eğitim ocakları Jetisu Vilayetinden iki kat, Bökey Vilayetinden üç kat, Akmola Vilayetinden iki kat, Semerkand Vilayetinden beş kat, Fergana Vilayetinden ise altı kat fazla idi.¹⁰⁷

Torgay Vilayeti müfettişinin 1894'te vilayet askeri komutanına gönderdiği raporunda adı geçen vilayette Halk Aydınlatma Bakanlığının iki yıllık 5 Rus-Kazak medresesi, bir sınıflık 11 ve 708 erkek, 127 kız öğrenci okutan 22 köy okulu olmuştur. Ayrıca 8 Rus okulu, bir sınıflık 5 ve 3 köy okulu kursları faaliyet göstermiştir. Vilayet müfettişi Torgay Vilayetinin eğitim seviyesini diğer vilayetlerle karşılaştırarak Rus-Kazak okullarının açılmasına karşı olmadığını belirtir.

¹⁰⁷ Z.A. İşmuhametov, *Sotsialnaya Rol i Evolyutsiya İslama v Tatarii*, Kazan, 1979, s. 43.

Torgay vilayetinde 95 öğretmen vardı, onlardan 47si Hıristiyan, 48i Müslüman. Onların 45i özel okul, 9u ortaokul, 38i ilkokul mezunlarıdır, kalan 3ü ise hiç eğitim görmemiş yani ne molla nede öğretmen. Bütün eğitim ocaklarındaki öğretmenlerin 705i Ortodoks, 661i Müslümanlardan oluşmuş. 1895'e kadar Aktöbe'ye bağlı Terekti ve Aktöbe nahiyesinde Rus okulları açılmıştır.¹⁰⁸

Irgız İlçesinde hiçbir Müslüman Okulu olmamıştı. Bu ilçenin çocukları Kargalı, Orenburg, Troitsk, Orsk Şehirlerine ve Nikolsk, Şebenki istasyonlarına hatta Buhara'ya gidip eğitim aldılar.

Burtinsk nahiyesinde 40 öğrenciyi 3 molla, Tuztöbede 20 öğrenciyi 2 molla, Hobdi'da 15 öğrenciyi 1 molla, Aktöbe'de 30 öğrenciyi 1 molla, Karatorgayda 15 öğrenciyi 1 molla eğitmiştir.¹⁰⁹

1786'da Sivil Okul olarak Ombı Şehrinde Asya Okulu, 1789'da Orenburg şehrinde açılan devlet okullarında tercümanlık, sekreterlik eğitimi verilmiştir.

Eğitim aydınlatma işini misyonerlik çıkarlarına kullanmak için sıkı çalışarak, Çar Hükümeti Arap elifbasından oluşan Kazak elyazmasını Rus alfabesine değiştirme meselesini öne sürer. Bunun üzerine 1876'da Orenburg'a özel ziyaret yapan Halk Aydınlatma Bakanı Graf-Tolstoy Kazaklar için özel meclis kurup, kesin talimat verir. Aynı yıl içerisinde imparator Kazakların asırlar boyu süren Arap el yazısının Kiril Alfabesine değişmesi yönündeki kararnameye imza atar. Bu mesele hakkında I.Altınşarin "Kazakların vilayet okulları hakkında özeti" adlı kitabında: "1876'da Graf-Tolstoy Orenburg şehrine geldiğinde ilk tartışılan mesele - Kazak Diline Rus Alfabesinin kullanılıp- kullanılmayacağı" yönünde idi. Bu toplantıya Orenburg Bölgesinin Eski Genel Valisi Krijanovski, Orenburg Eğitim Müdürlüğünün Müdürü Lavrovski, Kazan Öğretmenler Okulunun Müdürü N.İ.İlminski ve Torgay, Oral

¹⁰⁸ Kiriak Bendrkov, "Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestanе (1865-1917)", Moskva, 1960, s. 333.

¹⁰⁹ Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah, *Predaniya Adaevtsev o Svyatyh Sekty Hanafiya, Jivşih i Umerşih na Mangşlake*, Tiflis, 1973, syı. 6, s. 5.

Vilayetlerinin valileri katıldı. Onların hepsi Rus Alfabeti Kazak dilinde kullanılabildiğini fikrini kolladılar”¹¹⁰ diye yazdı. Yerli halkı yönetim tarafından idare etmeyi sistemleştirdikten sonra, eğitim – öğrenim meselesi de yerine oturmaya başladı. Sonra Hıristiyanlaştırma işine geniş yol açıldı.

1.4. Dini İdare

Çarlık Rusya'nın imparatorluk toprağında yaşayan ulusların, özellikle Müslümanların diniyle ilgili politikası, Kraliçe II. Katerina'nın iktidara gelmesiyle değişmeye başladı. Kraliçe II. Katerina Mayıs 1773'te Sinod'a yönelik emrinde “Yaratıcımız yerdeki tüm dinleri, dilleri bir diye kabul ettiği gibi yüce yönetici de kutsal işarete göre faaliyet göstermeyi tercih etmiş” demiştir. Kraliçe'nin bu emrinden sonra Müslüman halklarının imparatorluk toprağındaki camiler yapmaya izin alması epey kolaylaştı. Cami inşa etmeye izin verme işi bundan sonra yerli Ahuntların (Din adamları) eline verildi. Şartlı şekilde verilen izinden istifade ederek Müslümanlar yaşadıkları bölgelerde (şehirler ile köy yerlerinde) kendi imkânlarıyla camiler inşa edip, okullar açmaya başladı.¹¹¹

Rusya'nın sömürsü olmaya başlayan Kazakistan için Orenburg Müftülüğünün önemi büyüktü. Orenburg Müftülüğünü kurma teklifini ilk önce Ufa ve Simbirsk halifesi O.A.İgelstrom ortaya atıp bu teklifini 1787'de Senatoya sunmuştur. Bu teklifi senato da, II.Katerina da desteklemiştir. 22 Eylül 1788'de kraliçe II.Katerina Orenburg Müftülüğünün kurulmasına yönelik kararı imzalamıştır. Karara göre 18.yüzyılın sonundan 19.yüzyılın ilk yıllarına kadar yarım asırdan fazla süre boyunca Kazakların dini işleri Orenburg Müftülüğünün idaresinde idi.¹¹²

Sömürge politikasını uygulayıp imparatorluk toprağında yaşayan Rus olmayan ulusları hızlı şekilde Hıristiyanlaştırmayı hedefleyen iktidar, Rusya'daki Müslümanlar için merkeze sıkı bağlı olan Dini başkanlıklar-müftülükler kurmayı ele almaya başlamıştır. Çarlık iktidarının bu politikasını iç ve dış faktörler etkili olmuştur.

¹¹⁰ İbray Altınşarin, *Şariat ul-İslam: Musilmandık Tutkası*, Juldız Yay., 1991, № 6, s. 3-25.

¹¹¹ Muhtarova, a.g.t., s. 43.

¹¹² Nalivkin, a.g.m., s. 124.

Dış faktörler olarak XVIII. Yüzyılın sonuna doğru Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin kötüleşerek savaşa dönüşmesini gösterebiliriz. Bu durumda Rus kraliçesi II.Katerina Türkiye'nin Rusya toprağında yaşayan Müslüman halklarına destek çıkma imkanlarını kesmeye yönelik faaliyetlere başladı. Çünkü 1788'de Türkiye'nin Buhara'daki elçisi Türkiye'nin Rusya ile savaşmasının amacı "Müslümanları Rusların sömürgesinden koruma" demiştir. Türk Sultanını destekleyen Buhara Emiri de ırk ve din kardeşliği olan Türkiye'yi desteklemek için Rusya toprağında yaşayan Müslümanların Ruslara karşı mücadele etmesi için çağrıda bulunmuştur. Durumun kötüleşmesinden korkan Rusya, Rus idaresindeki Müslümanların manevi değerlerine sıcak baktığını kanıtlamak amacıyla Müslüman Din işleri Başkanlıkları yani müftülükler kurmayı ele almıştır.

Müftülüğü kurmayı etkileyen iç faktör, Müslümanların sömürge politikasına olan tepkisini azaltmak içindi. Bunu Kazak topraklarındaki Rus yetkililerin Moskova'ya verdiği raporlarında da belirtilmiştir. Dış İşleri Bakanlığının Asya Başkanlığı Müdürüne gönderdiği raporların birinde şöyle denilmiştir: "Moskova bizim bu topraklardaki kuvvetimizi pekiştirme ve siyasi çıkarlarımızı elde etmek için Kazakların ve Orta Asya'daki diğer Müslümanların Dini İşlerine karışılmayacağı hakkında güven sağlamayı istedi. Bu durum Reisleri, Sultanları ve Hanları kendimize çekmek için yapılmıştır. Bunun için iktidar ilk zamanlarda İslam dinine tolerans göstermekle yetinmedi, Müslümanlara yardım da etmiştir".¹¹³

Çarlık yönetimi Müslümanların dini ibadetlerinin devam etmesini sağlamak, camiler ile medreseler yapmayı yönetmek ve bunlara imamlar ile müderrisleri atamak, nikah kıyma işleri gibi dini törenleri yapmaya görevlendirilen müftülükleri daima sıkı kontrolde tutarak onların yaptığı işlerin imparatorluğun çıkarlarına karşı olmaması için özel politika izlemiştir. Böylece Çarlık Rusya'nın yöneticileri, müftülükleri sömürü politikalarının devam etmesi için kullanmaya çalışmıştır.

¹¹³ S. Rustemov, *Orınbor Muftılığı jane Kazaktar*, Kazak Tarihi, Almatı, 2004, № 5, s. 82-85.

Müftülüğün kurulmasına ait yasayı hazırlamaya çaba gösterenler Simirsk ve Ufa bölgelerinin valisi O.A. İgelstrom ve danışmanı D.B. Mertvago olmuştur. 1 Mayıs 1788’de O.A. İgelstrom kraliçeye bölge Ahuntu Muhamedcan Hüseyinov (1756-1824) başta olmak üzere Din İşleri Komisyonu kurulmasını teklif etmiştir.¹¹⁴ Dini İşler Başkanı unvanını M.Hüseyinov’un yerine getirdiği tahmin edilir. M.Hüseyinov’a Rusya Müslümanlarının tarihte ilk başkanı-müftüsü olma şerefi nasip olmuştur. Onun bu makama geçme kararı 22 Eylül 1788’de çıkmıştır, ancak M.Hüseyinov daha öncesinden Rusya yöneticilerinin gözetiminde idi. 18.yüzyılın 70’li yıllarında M.Hüseyinov Buhara ve Kabil’i ziyaret ederek, oralardaki medreselerde dini eğitim almakla beraber Dış İşleri Bakanlığının görevlendirmesiyle gizli belgeler de toplamıştır. Orenburg’a geldikten sonra subay olarak çalışmaya başlamıştır.¹¹⁵ Kazaklarla ilgili politikayı tam zamanında fark edebilen M.Hüseyinov, O.A. İgelstrom’un en yakın yardımcısı olmuştur. Bununla birlikte, M. Hüseyinov Kazak soylularına rüşvet vermek, hediyeler dağıtarak onlarla yakın ilişki kurmak ve dini konularda bilginliği ile hitabiyetiyle Kazak toprağında Çar iktidarını gerçekleştirecek diplomat olarak tanınmıştır.

Müslümanlar Din İşleri Başkanlığı 4 Aralık 1789’da Ufa şehrinde resmi bir törenle açıldı. Din İşleri Başkanlığının açılması neticesinde önce hiç camisi olmayan, sadece kırk-elli kişi ancak Müslüman olan Ufa şehri 18.yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanlarının merkezine dönüşmüştür.

Genel valinin ifadesinde “başiboşlar” diye nitelendirilen göçebe mollalar devlete tehlike doğuran unsurlar olduğu için yönetim dini serbestliği ilan ederek, Müslüman liderler vb. etkili sosyal sınıfların faaliyetlerini kontrolsüz bırakıldığını beyan etti. Yönetimden maddi ve manevi bağımsız olan dini başkanlar toplum içinde toplumsal düşüncenin oluşmasında serbestiyet aldı. Tabi ki genel valinin tehlikeli saydığı “serbestlik” sadece sözdeki serbestlik idi. En otoriter din başkanları da iktidarın sıkı kontrolünde idi. Örneğin, bazı mollalar, imamlar gibi din adamları halka yönelik vaaz-

¹¹⁴ G.F. Gudakov, Z.İ. Gudakova, S.T. Askakov, *Semya i Okrujeniyeye*, Ufa, 1991, s. 29.

¹¹⁵ *Jurnal Orenburgskogo Muftiys*, İstoriçeskii Arhiv, L.- M., 1939, Dergi № 2, s. 27.

nasihatlarında Müslümanların “kâfirlere” karşı baş kaldırması gerektiğini söyledikleri için cezalandırılarak, hapse atılmışlardır. Hapse atılan bu mollalar kısa bir süre içinde serbest bırakıldılar. Onlar iktidarın gözleminden gizlenmek için ikamet ettiği yerleri değiştirmek zorunda kaldılar.

O.A. İgelstrom Orenburg Müslümanları Din İşleri Başkanlığının hakları ile sorumlulukları hakkında yönetmelik oluşturmuştur. Yönetmelik taslağında aşağıdaki dört kısma önem verilmiştir.

1. Yönetmelik taslağının ilk bölümünde nikah-aile ilişkilerine önem verilmiştir.
2. O.A. İgelstrom projesinin ikinci kısmında camiler yapma ve onların görevleri hakkında yazılmıştır.
3. Projenin üçüncü kısmında dine aykırı suçların cezası yazılmıştır (namaz kılmamak, zina yapmak, içki içmek v.s.).
4. O.A. İgelstrom projesinin dördüncü kısmında “Tüm okullar, Müslümanlar Din İşleri Başkanlığı nezaretinde olsun ve orda okutulan dersler her zaman kontrolde tutulsun” diye yazılmıştır.¹¹⁶

XX. yüzyılın başlarında 20 milyon kadar Müslüman sakini olan Rusya imparatorluğu için en önemli meselelerden biri – Din kurumlarının yapısını kökünden tekrar düzenlemek idi. Özellikle, Müslüman Dini idarelerini düzenleme meselesi gündemden düşmedi. Çünkü Hıristiyan dini idarelerin hizmetleri yerine oturmuş, devlet tarafından maddi manevi destek görmüş ve misyonerlik siyasetini sağlam adımla sürdürmekteydi. Müslüman dini idareleri ise eski sistemle, düzensiz olarak kendi gücüyle çalışmaktaydı. Hem onların hizmetine her türlü kanun ve kurallar engel oluyordu. Müslüman Dini İdarelerinin böyle çaresiz durumlarıyla ilgili ve onların yapısına büyük değişiklikler yapma hakkında teklifler XX. asrın başında çokça gelmeye başladı.

¹¹⁶ Rustemov, a.g.e., s. 93.

Rusya imparatorluğu bölgesinde açılan Dini İdareleri şu şekilde sınıflandırıldı.

1. Zakavkazye özel Şeyhul İslam yönetimindeki meclis.
2. Kırım ve Batı vilayetlerindeki Tavriyalı Müslüman Dini İdaresi.
3. Türkistan bölgesindeki genel valiye ve Zakaspi ilinde vilayet idaresine bağlı Dini İdaresi.
4. Akmola, Semey, Oral, Torgay vilayetleri valilik idaresine bağlı Dini İdaresi.
5. Kuzey Kavkaz ve Dağıstan hariç Rusya'nın Avrupa ve Asya bölümünün Dini İdaresi.

Diğer Müslüman Dini İdareleri Orenburg müftülüğüne bağlıydı.¹¹⁷

Dini Başkanlığı kurma işinde yönetimin ana hedefi ve gizli amacı bölgedeki Müslüman Din Başkanlarının faaliyetlerini kontrolde tutmak olduğunu söylememiz gerekir.

19.yüzyılın ikinci yarısında yönetimin Din İşleri Başkanlığı faaliyetlerini kontrol etmesi sıklaşmaya başlamıştır. Bu konudaki faaliyetleri Orenburg genel valisi N.A. Kricanovski yerine getirmiştir. 1866'da genel vali, Din İşleri Başkanlığına sınırsız idare vekâletin tayin etmeyi hükümete teklif etmiştir. 1872'de Ufa valisi Uşakov İç İşleri Bakanlığına Orenburg Müslümanlarının Din İşleri Başkanlığın kapatılmasını ispatlayan mektup göndermiştir. Bu mektupta vali: “Zikredilen Din İşleri Başkanlığının olması bile, Müslüman halklarının milli ve dini birliği ile beraberliği, görüşleri devam edeceğini sağlamlaştırıyor” demiştir. Valinin fikrinde Din İşleri Başkanlığının kapatılması Müslümanlar tarafından engel veya karşılık gösterilmeyecek, fakat Müslüman Din Başkanlarının otoritesini eksiltecektir. 12 Haziran 1875'te bu konu Bakanlar toplantısında tartışılmıştır.¹¹⁸ Meydana gelen olayın daha da kötüleşmesinden korkan Bakanlar Kurumu Din İşleri Başkanlığının kapatılmasını istemediler. Bununla

¹¹⁷ V. Mecov, *Turkestanskyi Sbornik*, Slovo Yay., 1909, c. 508, s. 180.

¹¹⁸ N.M. Kulbahtin, Y.N. Sergeev, *Religioznaya Politika Tsarizma v Başkirii v XVIII v*, Sotsialno-Ekonomičeskoe Razvitiye i Klassovaya Borba na Yujnom Urale, Ufa, 1988, s. 32-43.

birlikte komite kararına göre Din İşleri Başkanlığı faaliyetlerinin sıkı kontrolde tutulması gerektiği belirlenmiştir. Bunun için vilayet yönetiminden özel uzmanlar tayin edilmesi düşünüldü.¹¹⁹

Bakanlar komitesi kararına göre Orenburg genel valisi N.A. Kricanovski, 1875'te Din İşleri Başkanlığı faaliyetlerini kontrolde tutacak özel uzman atadı. Karara uygun zikredilen vekil Din İşleri Başkanlığının tüm kararlarını inceleyerek yılda iki kere teşhis yapmıştır. Halktan dilekçe ve şekvalar kabul edip müftü ile değerlendirici uzman faaliyetlerini takip etmiştir.¹²⁰ Bu vekil unvanı 1881'de Orenburg genel valiliği dağıtıldığı zaman iptal edilmiştir.

19.yüzyılın son yıllarında Orenburg Müslümanlarının Din İşleri Başkanlığını kapatmak için Rus Ortodoks kilisesi büyük çaba göstermiştir. Örneğin, Sinod'un baş savcısı K.P. Pobedonossev'in 1886'da yaptığı raporunda: "Ufa ve Orenburg Ortodoks din adamları müftü unvanı ve Müslüman Din İşleri Başkanlığının gereksiz olduğunu gösteriyor" demiştir. İç İşler Bakanlığı Müslümanları kızdırmamak için K.P. Pobedonossev'e Orenburg Müslümanlarının Din İşleri Başkanlığı ile ilgili projesini gizli tutmasını istemiştir. Çünkü Müslüman devletleri tepki gösterebilirdi.

Müslüman halkları yaşayan bölgelerin Rusya imparatorluğu toprağına mensup olmasından itibaren uzun yıllar geçmesine rağmen Çar yönetiminin Müslümanlarla ilgili politikasında birlik ve beraberlik olmamıştır. Genel olarak baktığımızda Rus devleti ile İslamiyet arasındaki ilişkiler olumlu gelişmeye başladı. 1788'de imparatorluk yönetimi, Orenburg Müslümanları Din İşleri Başkanlığının kurulmasını kabul etmeleri, İslamiyeti Din olarak kabul etmesini gösteriyordu.

Din İşleri Başkanlığını kurduğunda Çar yönetimi birçok amacı planlamıştır. Çar yönetimi Müslüman din başkanlarını kontrolde tutmak ve dış politikada onları Rusya çıkarlarını gerçekleştirme konusunda kullanmak istemiştir. Bununla birlikte Çar yönetimi Başkanlığın Türk halkları arasında fazla önem kazanmaması için önlemler

¹¹⁹ M.M. Kulşaripov, *Otkritiye Duhovnogo Sobraniya Musulman v Ufe*, Ufa, 1994, s. 43-47.

¹²⁰ A.Z. Asfandiyarov, *Religioznaya Politika Tsarizma v Başkirii v Period Feodalizma // Başkirski Kray*, Ufa, 1991, Vıp, I. s. 1-9.

olarak engeller düzenlemiştir. 18.yüzyılın sonu ile 19.yüzyılın başında Orenburg Müslümanlar Din İşleri Başkanlığını sıkı kontrolde tutan mekanizmalar ortaya çıkmıştır.

Bunu Orenburg Müslümanlar Din İşleri Başkanlığının iki tarafa da bağımlı olan durumundan anlayabiliriz. Bu kurum aynı anda Rusya İmparatorluğu İç İşler Bakanlığının ve Yabancı Dinler Özel Başkanlığının sıkı kontrolünde olmuştur.

19.yüzyıl boyunca Orenburg Müslümanlarının Din İşleri Başkanlığı kendi seviyesini yükselterek ilk zamanlar Orenburg, daha sonra Ufa vilayet yönetiminin baskısından kurtulmaya çalışmıştır. Fakat Din İşleri Başkanlığının bütün talep ve isteklerini resmi iktidar sürekli reddetmiştir. Bununla birlikte 19.yüzyılın sonunda Din İşleri Başkanlığı faaliyetlerine olan nezaret güçlenmiştir. Burada söylenmesi gereken durum, bazı devlet yetkililerinin hareketleri hariç Rusya imparatorluğu Orenburg Müslümanlar Din İşleri Başkanlığını kapatmaya cesaretinin olmamasıdır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında müftüleri tayin etmede bazı değişiklikler yapıldı. Müftü adayları belirlemede merkez yönetim ile Yabancı Din İşleri Başkanlığı yardımlaşarak çalışmıştır. S. Tevkelev'i müftü olarak tayin etmede Orenburg genel valisi A.P. Bezak önemli işler yapmıştır, 1886 senesinde Mehammediyar Sultanov'u tayin edilmesinde yerel idare katılmamıştır. Yüksek Müslümanlık görevi sorumluluklarına yeni eklemeler yapılmıştır.

1885-1886 yıllarında müftü tayin etme sürecinde İçişleri Bakanı ilerici diye bilinen ceditçi adaylar belirlendi. Merkezi ve yerel yönetim teşkilatları gelişmekte olan Müslüman halklarından böylece korunmuştur. Orenburg Genel Valisi N.A. Krijanovski 1862-1865 yıllarındaki seçimlere bakarak şöyle der: "Müslümanlar sömürücülük, dilencilik rolünden talep etme rolüne geçmiştir".¹²¹

Böylece müftü görevini dini değil, idari görev olarak ele almıştır. Dini görevliler dış ilişkiler siyasetine karıştırılmamıştır. Din işleri Başkanlığı Başkanının değeri Müslümanların gözünde düşmüştür, bunu hükümet çok iyi biliyordur. Hükümet Müslüman toplumunun müftüsünü seçmesi hakkında kanun hazırlamaktan vazgeçti.

¹²¹ İ.A. Ermakov, *İslam v Kulture Rossii*, Moskva, 2001, s. 280-300.

Bunun sebebi ise Müslüman din işleri başkanlarının seçimi sırasında kargaşa çıkması idi. Rus yönetimi müftü görevine Müslüman halkını iyi anlayan, sadece dini konularda değil, liderlik yeteneği olan şahısları tayin etmekten korkmuştur.

Yüksek yönetim O.A. İgelstrom'un sunduğu projeyi onaylamamasına rağmen Din İşleri Başkanlığı belirli bir yürürlüğü olan tutanak şeklinde yerine getirmeyi devam ettiriyordu. Projenin birçok kuralları yönetimin tüzükleri ile kararlarına esas olmuştur. O.A. İgelstrom kendi projesini şeriata uygun diye saymıştır.

Kamu yönetim kurumları Müslümanlardan gelen şikâyetlerle dolmuştur. Çünkü bu kurumlarda çalışan görevliler Müslüman hukuku ve kurallarını doğru dürüst bilmediğinden meydana gelen problemleri, sorunları çözme konusunda yeterli bilgi sahibi değildi. O.A. İgelstrom'un projesine göre dini daireye istinaf kurumu görevi verilmesi gerekiyordu. O.A. İgelstrom: "Molla veya ahundun kararını benimsemeyen kişi kendi problemini çözme konusunda din işlerine dilekte bulunabilir" diye yazmıştır. Bununla birlikte Din İşleri Başkanlığı mollalar ve Ahuntları kontrolde tutan kuruma dönüşmüştür.¹²²

Orenburg Müslümanları Din İşleri Başkanlığını kurduğunda Çar yönetimi dış politikayı iyi düşünerek kurmuştur. Müftü M.Hüseyinov önceden planlandığı gibi Kazakistan ve Orta Asya'da Rusya İmparatorluğu'nun çıkarlarını sağlayacak siyasi şahıs olarak görevli idi. M.Hüseyinov, Din İşleri Başkanlığını ilk önce diplomasi kurum olarak algılamıştır. Dolayısıyla 12 Kasım 1789'da imparatora yazdığı tebrik mektubunda kendisini "Kırgız-Kaysak Müftüsü" olarak yazmıştır. Müftü M.Hüseyinov birçok Tatar mollayı diplomat ve ajan olarak Çar politikasının çıkarları için kullanmıştır. Bunları da özelliklerine göre iki sınıfa ayırabiliriz. Onların birincisi - Orta Asya medreselerinde dini eğitim alarak kendi ilmi seviyesini arttıranlar, ikincisi ise, ticaret yapmakta olan tüccarlar olarak görünen, aslında Çar yönetimine raporlar gönderip casusluk yapanlar olmuştur. Rusya yönetimi Tatar mollalarının bu faaliyetlerine gereken tüm masrafları karşılamıştır. Örneğin, Abdulfatih Gabdelsalamov,

¹²² Kayırcan Kasenov, Emircan Törehanov, "Kızıl Kırgın", 37'de Apat Bolgandar, Almatı, 1994, s. 27.

Gabdesalam Gabdelnasırov gibi Ahuntlar ve Gubaydulla Fathullin gibi molla Orta Asya'da casusluk yaptığı için pahalı hediyeler alıp, vergisiz ticaret yapma ve yol masraflarının karşılanması gibi imkanların sağlanması hakkı kazanmıştır. Çar yönetimi Buhara Hanlığı başta olmak üzere diğer Orta Asya Hanlıklarına Rusya'ya karşı politika yürütmemesi veya Müslümanlar arasında herhangi bir olumsuz atmosfer yaratılmaması için bu bölgeye özel hazırlanan güvenilir tatar mollaları göndermiştir. Aksine Çar hükümetinin yürüttüğü sömürge politikasını benimsemeyen birçok Başkurt ve Tatar mollaları komşu Küçük Jüz'e giderek Rusya'ya karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin, Oral'dan kaçan Tatar molla Hasan ve onun talebeleri Rus'lara karşı olan nasihatleri ile muhalif Kazak soyluları içinde büyük itibar kazanmıştır. Böylece onların kraliçe II. Katerina'ya verdiği yeminlerini bozmasına sebep olmuştur.¹²³

Din İşleri Başkanlığı kurulduktan sonra müftü M. Hüseyinov dini yetkisini tanıtmaya tüm gücünü sarf etmiştir. Ocak 1788'de Ufa'daki yerli yönetimin yönlendirmesiyle tüm Kazak ulusuna “tüm Kırgız-Kaysak halkının manevi ustası” olarak mektuplar göndermiştir. Mektupların birinde M.Hüseyinov: “Benim vekaletim olmadan mollalar veya halktan biri Kuran'ın herhangi bir yerinde açıklama yapamaz” diye hatırlatmıştır. Müftü İslam dinindeki Müslümanların beraberliği fikrini eleştirmiştir. O, “bizim dinimiz bir olmasına rağmen Türk Sultanları ile bizim saygıdeğer kraliçemizin el altındaki Müslümanlar arasında epey fark vardır. Dolayısıyla her yönetici kendi ulusunu yönetecek ve kimsenin politikası birbirine benzemez” ifadesinde bulunmuştur.¹²⁴ M.Hüseyinov Rusya Müslümanlarını, Osmanlı devletine destek vermeye nasihat eden mollaları halkı ölüme sürükleyenler olarak düşünmüştür. Müftü Müslümanları sabırlı olmaya, Rusya imparatorluğuna itaat etmeye davet etmiştir. O'nun fikrine göre Rusya devleti Müslümanların gelişmesini sağlayabilen ülke olmuştur. Kazak Aksakallarının bir kısmı müftünün bu mektubunu Buhara ve Hive'ye de göndermiştir. Fakat bu topraklardan M.Hüseyinov'un “ikiyüzlü ve hainlik”

¹²³ İstoričeskii Arhiv, *Jurnal Orenburgskogo Muftiya*, L.- Moskva, 1939, № 2, s. 27.

¹²⁴ Alihan Bökeyhanov, *Şığarmalar Jınağı*, Almatı, 2003, 2-kitap, s. 224. Kazak Gazeti, 1915, № 94, s. 78.

nasihatine hiddetli cevap mektupları gelmiştir. Rusya toprağındaki Müslümanların başkanı olan M.Hüseynov'un Osmanlı'yla savaşmakta olan Rusya'yı desteklemesi, Buhara ve Hive ulemalarının sert tepkiler göstermesine neden olmuştur. 1789'un kış aylarında M.Hüseynov Oral şehrine olan iki aylık seferinde Kazak Aksakalları ve din adamlarıyla görüşmeler yapmıştır. Bu ziyaret olumlu neticelenerek Kazak Aksakalları ve mollaları Müftü iktidarını kabul etmiştir.¹²⁵

Orenburg Müslümanları Din İşleri Başkanlığı Rusya imparatorluğunun iktidarına itaat etmiştir. 1803'ten itibaren Orenburg Müslümanlar Din İşleri Başkanlığını Kutsal Sinod'un savcısı A.İ. Golitsin kendi himayesine almıştır. 25 Temmuz 1810'da Yabancı Dinler Manevi İşleri Genel Başkanlığı kurularak bu kuruma Orenburg Din İşleri Başkanlığı da dahil olmuştur. 24 Ekim 1817'den itibaren Orenburg Din İşleri Başkanlığı Rusya imparatorluğu Din İşleri ve Halk Eğitim Bakanlığı idaresine girmiştir. Bu bakanlıkta din işleriyle Hıristiyan olmayan dinlerin dördüncü bölümü ilgilenmiştir. Ortodoks kilisesin formalite olarak diğer dinlerle eşitleştirilmesini Ortodoks din adamları soğuk algıladılar. 2 Şubat 1832'de Yabancı Dinlerin Manevi İşleri Genel Başkanlığı, İç İşler Bakanlığı bünyesine Yabancı Dinlerin Özel Başkanlığı olarak girmiştir. 6 Ağustos 1800'den 16 mart 1881'e kadarki kısa sürede zikredilen başkanlık özel kurum olarak çalışmaya başladı ve daha sonra tekrar İç İşleri Bakanlığı bünyesine girmiştir.

Devlet merkezi yönetim kurumlarına Din İşleri Başkanlığının itaat etmesi malum oldu. Yabancı Dinler Özel Bölümüne sadece dini kurumun kararlarını kontrol etme fonksiyonu belirlenmiştir. Müfettişlik kontrol etme yetkisi ise verilmemiştir. Başkanlık, Müslümanlar içinde çeşitli faaliyetler yürütmenin stratejik planlarını yapmayı Hükümetin bizzat emri ile gerçekleştirmiştir. Din İşleri Başkanlığı faaliyetlerini bölgelerde 1796'ya kadar Ufa yönetimi kontrolde tutmuş ise 1796-1865 yılları arasında ise Orenburg vilayet başkanlığı takip etmiştir. Bununla birlikte dini kurumun çalışmasını genel vali ile Başkurt asker başı da kontrolde tutmuştur. 1865'te

¹²⁵ *Russkoe Pravoslaviye Vehi İstorii*, Moskva, 1989, s. 230-231.

Orenburg vilayetinin, Orenburg ve Ufa olarak iki vilayete ayrılmasından itibaren Din İşleri Başkanlığı Ufa vilayet yönetimine geçmiştir. 1865-1881 yılları arasında Din İşleri Başkanlığını genel vali N.A. Kricanovski kendi idaresine geçirmiştir.¹²⁶

Din İşleri Başkanlığı ve Müslümanların haklarıyla ilgili tüm yasalar St-Petersburg'te merkez yönetimi ile anlaşarak hazırlanmıştır. Bu yasaların lüzumiyetine dair teklifler Orenburg (Ufa) valilerince ortaya atılıyordu. Başkenttekiler bölge idaresinin, Din İşleri Başkanlığı ile Müslümanların durumunu iyi biliyor diye inanmışlardır. Müslümanlar ve Din İşleri Başkanlığı etrafındaki yerli yönetimde çalışanların fikirleri sorunları çözmeye etkili olmuştur.

Din İşleri Başkanlığı ile yerli yönetim ilişkiler 18.yüzyıl boyunca değişmeli olarak devam etmiştir. Din İşleri Başkanlığı vilayet yönetimi idaresinden ayrılma konusunu birçok defa gündeme getirmişti. Bunu ilk defa M.Hüseynov'un kendisi ortaya atmıştır. 19.yüzyılın başında yerli yönetimin, Din İşleri Başkanlığına sınırlı bile olsa bağımsızlık vermeyeceğini anlayan müftü, Çar I.Aleksandr'a dilekçe yazıp vilayet yönetimini "Bizi ve Müslümanların dinini önemsemiyor". diye şikayette bulunmuştur. M.Hüseynov vilayet yönetimi tarafından engellere uğramamak ve kendi görevini yeterince yerine getirmek için başkanlığı diğer bir şehre taşıma konusunda da istekte bulunmuştur. Bu dilekçenin sonucu olarak Orenburg askeri başkanı G.S. Volkonski'nin Rusya Müslümanları Din İşleri Başkanına hediyeler vermesi ve yardımda bulunma konusundaki kararı olmuştur.

Yönetim ile Din İşleri Başkanlığı arasındaki anlaşmazlıklar böylece devam etti. 1804 sonunda müftü imparatorluk toprağındaki Din İşleri Başkanlığının yapısını tamamen değiştirmeye yönelik projesini Senato'ya sunmuştur. M.Hüseynov kendi projesinde şöyle yazmıştır: "Müessese kurulduğundan itibaren yönetim baskısını devam ettirmektedir. Bu durum böyle devam ederse başkanlık sadece sözde kurum olmaya devam edecektir". Bununla birlikte müftü, Müslümanlarla ilgili politikayı tüm devlet çapında yönlendirmek için imparatorluk başkenti St. Petersburg'te Müslümanların

¹²⁶ M.P. Vyatkin, *Sırım Batur*, Kazak Memleket Baspası Yay., Almatı, 1951, s. 396.

merkez komitesini kurmayı ve Müslümanların çoğunluğunu oluşturan bölgelerde onun şubelerini açmayı teklif etmiştir. Onun fikrine göre müftü, ahunt, mollalar ve müezzinlere açılan mahkeme işlerinin ilk önce Din İşleri Başkanlığına bildirilmesi ve başkanlığın da din adamlarının haklarını savunmaya hakkı olması gerekiyordu.

Müftünün sunduğu projeye Orenburg vilayetinin sivil başkanı İ.Frizel karşı çıkmıştır. O vilayet yönetiminin Din İşleri Başkanlığı işlerine müdahale edeceğini beyan etmiştir. Bunun nedeni olarak mahkeme işlerinin yürütme sisteminin gelişmemesinden dolayı diye açıklamıştır. İ.Frizel büyük tartışmalar doğuran mahkeme işleri sürecinde şeriat kanunlarının uygulanmasına tamamen karşı olmuştur. O özel Müslümanlar komitesinin kurulmasına da karşı çıkmıştır. İ. Frizel vilayetin sivil başkanı müftünün imparatorluk başkentinde Müslümanların merkez komitesini kurma teklifini M.Hüseynov'un kendi ambisyonu olarak ve yerli yönetiminin sıkı kontrolünden kurtulma çaresi olarak değerlendirmiştir.¹²⁷

Mollaların nasihatleri neticesini göstermiştir. Saratov vilayetinde yaşayan Müslüman halkın çoğunluğu özel vilayet Dini İşleri Başkanlığı'nı kurma projesini desteklemeye başladılar. Meydana gelen olayları iki tarafın da anlaşmalı şekilde çözmeye çalışan Saratov vilayetinin yönetimi yüksek yönetim kurumlarına Orenburg Din İşleri Başkanlığına bağlı Saratov Müslümanlarının Özel Din İşleri Başkanlığını kurmayı teklif etmiştir. Başkanlıkta üç değerlendirici uzman, iki sekreter ve bir tercüman çalışması lazım olmuştur. Değerlendirici uzmanlardan birisi müftü namını alıyordu. Saratov Müslümanlarının Özel Başkanlığının masrafları mollaların kendi istekleriyle verdiği aidatla karşılanacaktır. Saratov vilayetinin yönetimi "Tatarlar fazla özgürlüğe kavuşmasın" diye yeni kurulan kurumu kendi takip altında tutmak istemiştir. Dolayısıyla radikal düşüncedeki imamlar Şaban Müslimov ile Rafik Süleymenov tutuklanmıştır.

1808'de Kazan vilayetinde Müslüman din işleri başkanları ile tüccarlar yerli yönetimin desteklemesiyle bağımsız Din İşleri Başkanlığı kurmayı talep etmiştir. Uzun

¹²⁷ V.V. Grigoriyev, *Russkaya Politika v Otnoşeni k Sredney Azii*, İstoriçeskie Oçerg, SPb., 1874, s. 75.

zamandır Müslümanları devlet tarafından yönetme konusunda değişmeler yapmaya karşı olan Orenburg vilayet yönetimi 1822’de Müslümanlar çoğunlukta olan bölgelerde Özel Din İşleri Başkanlıkları kurmak gerektiğini anlamıştır. Vilayetteki yöneticilerin fikirlerine göre, yerli Din İşleri Başkanlığının kararlarını yeniden kararlandırmak için, imparatorluğun etkili Ahuntları toplanan Merkezi Din İşleri Başkanlığı St-Petersburg’te olması gerekiyordu.

Bahsettiğimiz projeler ve planların çoğunluğu yerine getirilmemiştir. Buna rağmen Din İşleri Başkanlığı kendi hakları ile görevlerini devam ettirebilmiştir. 1 Aralık 1826’da ilan edilen Senato kararına göre Din İşleri Başkanlığının nikah-evlilik, mülkiyet ve diğer işleri çözme konusundaki hakları yerinde kalmıştır.

Yerli yönetim tarafından yapılan kontrolden ayrılma talebi daha sonra da devam etmiştir.

2. Kazak Bozkırındaki Dini Durum

2.1. Çarlık Rusyası Hakimiyeti Altında Kazaklarda Sosyo-Kültürel Hayat

Kazakların sosyal hayatının kendisine has nitelikleri vardı. Kazakların sahip oldukları konargöçer ve yarı göçebe hayat şekli hem Kazak sosyo-ekonomik yaşamının biçimlenmesinde hem de XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başındaki Kazak aydınlarının programlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Göçebe yaşam tarzının ağır tabiat şartları ile dış tehditlere açık olması, Kazaklar arasındaki akrabalık bağının güçlenmesine ve “avıl, boy, cüz” gibi sosyal-siyasi birlikteliklerin kurulmasına sebep olmuştur.¹²⁸ En küçük topluluklar olan köylerin birleşmesinden boylar, boyların birleşmesinden ise cüzler oluşmakta idi. Kazak Hanlığı döneminde oluşan üç cüzün varlığı Kazak toplumunu derinlemesine sınıflara ayrılmış bir cemiyet haline getirmişti. Hem bizzat cüzlerin arasında hem de onları teşkil eden boylar arasında kıdem esası bulundurulmaktaydı. Mesela Ulu Cüz’ün en alt kolunu oluşturan bir boy, Orta Cüz’ün en üst düzeydeki başka bir boydan üstün sayılırdı. Bu kıdem farkı savaş düzeninde yerin

¹²⁸ Stabol, a.g.e., s. 9-11.

belirlenmesinde, savaş ganimetlerinin paylaşılmasında, toplantılarda oturma sırasının belirlenmesinde önemli idi.¹²⁹

Sosyolojik açıdan toplumsal hayat feodal temele dayanmakta idi. Kazak toplumu biri Ak-Süyek-(Ak Kemik)” diğeri “Kara-Süyek-(Kara Kemik)” olmak üzere bir birine tamamen zıt iki sosyal gruptan oluşmuştu. Ancak bu iki grup arasındaki farklılık ekonomik değil siyasi ve hukuki yöndendi. Sadece sultanlar ve Cengiz Han’ın soyundan gelenlerle, Hz. Muhammed’in ashabının torunları sayılan “Hocalar” “Ak-Süyek” zümresine mensuptular. Toplumun bunlar dışında kalan tüm fertleri “Kara-Süyek” idiler. Toplumun tabaka işaretlerine göre gruplara ayrılması ve işaretlere göre farklı hukuk normları uygulanması prensibine her zaman sıkı bir şekilde dikkat edildi. Hanlık döneminde oluşan sosyal yapıdaki bu statü ayrımı etkisini Kazaklar Rusya’nın hakimiyeti altına girdikten sonra da uzun süre devam ettirmiştir.

Sosyal hayat üzerinde dinin ve bilhassa örf ve adetlerin etkisi de büyüktü. Turgay eyaletinde yapılan bir araştırmaya göre 1830-80 yılları arasında Hanlık dönemine nazaran İslam dininin Kazak sosyal hayatında etkisinin arttığı, halkın arasında beş vakit namaz kılanların sayısının çoğaldığı bildirilmektedir. Kazaklar İslamiyet’ten önceki adet ve örflerini ise İslam inancının bir parçası olarak devam ettirdiler. Özellikle Kazakların eski dinleri olan Şamanizm’in de sosyal hayat üzerinde derin izleri bulunmaktaydı.¹³⁰ Halk arasında tedavi edici özellikleriyle tanınan Şamanların ruhların yardımıyla tabiat olaylarını da etkilediklerine inanılırdı. Kazaklar arasında bu tür Şamanlara “baksı” denilmekte idi. Baksıların giydikleri kıyafetler Şamanları gibi at kuyrugundan dikilmekteydi. Baksılar aynı şekilde şamanlar gibi kopuz çalarak halkı etkileme güçleri yüksekti. Kazak baksılarının en önemli farklılıkları İslam dinine inanmaları, Allah’a ibadet etmeleriydi.¹³¹ Kazakların Müslüman olduktan sonra yaşattıkları adetlerinden birisi de atalarının isimlerinden medet ummalarıdır. Çokan Velihanov bu konuda: “Kazaklar hayatlarının zor dönemlerinde ata babalarının isimlerini zikrederler ve onlar için kurban keserler” demektedir.

¹²⁹ S.G. Klyashtorny - I.T. Sultanov, *Kazakistan; Türkün Üç bin Yılı*, İstanbul, 2003, s. 353.

¹³⁰ E.Elizabeth Bacon, *Central Asians Under Russian Rule*, Newyork, 1966, s. 42.

¹³¹ Adilcan Pirmanov, *Kazak İnteleghentsiyası*, Almatı, 1997, s. 55-58.

Rusya'nın Kazakistan'ı işgaliyle ekonomik hayattaki değişiklikler sosyal hayatı da etkilemiştir. Çarlık Rusya'sının Kazakistan'da kendi otoritesini kurması bey, sultan, han, aksakal gibi Kazak halkı üzerinde etkili olan geleneksel güçlerin etkisini yitirmesine sebep oldu.¹³² Göçebe hayatın kendisine has kültürüyle beslenen Kazakların, Rus idarecilerin de teşvikleriyle yerleşik hayata geçmeleri sosyal hayatlarında hızlı değişimler meydana getirdi. Bu değişimde Kazakistan'a yerleştirilen Rus göçmenlerin de etkisi büyük oldu. Mesela 19. yüzyılın ilk yarısında iç Orda Kazakları arasında önce çay içimi yaygınlaşmaya başlamış daha sonra ise Rusların tesiriyle votka, sigara, enfıye gibi zararlı alışkanlıklar baş göstermiştir.¹³³

Göçebe hayat tarzının gereği olarak Kazak ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturmaktaydı.¹³⁴ Günlük temel tüketim maddelerini hayvancılıktan sağladıkları ürünleri takas ederek sağlayan Kazaklar, genel olarak koyun, at ve deve yetiştirirlerdi. Bütün bir yıl boyunca meralarda otlamaya ve kar altından yem bulmaya alışık olmayan büyük baş hayvanların yetiştiriciliğinden Kazaklar uzak durmuşlardır. Dolayısıyla koyun, ekonomik açıdan en önemli hayvandı. Et ve süt ürünleri gıda maddesi olarak kullanılır, deri ve postlarından giysi, ayakkabı, kap kacak ve diğer birçok ev eşyası yapılırdı. Kazaklar için vazgeçilmez olan diğer bir hayvan ise at idi. Kazaklarda atlar binek, yük ve koşu atları olmak üzere üçe ayrılıyordu. Göçebe Kazaklar için atın günlük yaşamda son derece büyük önemi bulunmaktaydı.¹³⁵

Kazak topraklarının Rusya idaresi altına girmesi ile birlikte Kazaklar arasında hayvancılığın yanında ziraat faaliyetleri de başladı. Rusya'nın iç kısımlarında yaşayan fakir Rus köylülerinin Kazak topraklarına göç ettirilmesiyle birlikte 19. Yüzyıldan itibaren birçok Rus göçmen Kazak topraklarına gelerek yerleştiler. Bu göçmenler daha çok ziraatla uğraştılar. Rusya idaresinin teşvikleri ile yerleşik hayata geçen bir kısım Kazaklar da Ruslardan ziraatçılığı öğrenerek zirai faaliyetlere başladılar. Fakat verimli topraklara Rusların yerleştirilmesinden dolayı Kazaklara verimsiz topraklar kaldı. Bu

¹³² Sabol, a.g.e., s. 51.

¹³³ Uşkiltay Subhanberdina - S.Demirov - K.Sahov, *Kazak*, Almatı, 1998, s. 200.

¹³⁴ Aygul Bokeyeva, "Kazak Göçebe Kültürünün Karakteri", *Türkler*, Vol.19, Çev. Arzu Güler, Ankara, 2002, s. 429.

¹³⁵ Klyashtorny - Sultanov, a.g.e., s. 350.

sebepten Kazaklar hem ziraatçılıkta hem de hayvancılıkta büyük sıkıntılar yaşadılar. Mesela Kazakistan'ın Yedisu hariç diğer bölgelerinde 1880'den 1905'e kadar koyun ve keçi sayısı %24 oranında azaldı. Rusya'nın uygulamış olduğu iskan siyaseti Kazakları daha da yoksullaştırdı.¹³⁶

Rusya'nın Kazakistan'ı işgaliyle birlikte Kazaklarla Ruslar arasındaki ticari faaliyetler de gelişti. Kazakistan'da ticaretin gelişmesinde farklı şehirlerde kurulan panayırların etkisi büyük oldu. Kazakistan'da ilk panayır 1832 yılında Han Ordası'nda açıldı. 1870-90 yılları arası Kazakistan'ın Şortandı, Karkara, Oyl, Temir, Çernoyarsk, Evliyaata, Kökçetav, Akmola, Tayınşagöl, gibi şehirlerinde 50 den fazla küçük ve orta büyüklükte panayır faaliyet gösteriyordu. Panayırlarda asıl ticaret hayvan ürünlerine aitti. Kazakistan'daki panayırlar Rusya'nın Nijegorod, İrbit gibi ünlü ticaret merkezleri ile sıkı bağlantı kurulmasını, Rusya'nın merkez ilçeleriyle alışveriş faaliyetlerinin gelişmesini sağladı. Böylelikle her yaz ve sonbaharda panayırların kurulduğu Petropavl, Semey, Akmola, Kökçetav, gibi Kazak şehirleri Nijegorod gibi birer ticaret merkezi haline geldi.¹³⁷

Kazakistan'da ticaretin gelişmesi Kazakistan'ın sömürülmesini hızlandırmıştır. Kazakistan'dan elde edilen ucuz hammaddenin Rusya'da fabrikalarda işlendikten sonra tekrar Kazakistan pazarında pahalı bir şekilde satılması Kazak halkının fakirleşmesine Rus tüccarların zenginlemesine sebep oldu. Kazak bozkırlarından Rusya'nın içlerine götürülen pek çok mal ve hammadde Ural'daki fabrikalarda işlenip tekrar bozkıra deri ceket, kalpak, kundura, kandil, sabun türünde geri geliyordu. Köylerdeki Kazaklar, ticaretten fazla anlamadıkları için tüccarların getirmiş oldukları bu ürünleri değerlerinin üzerinde satın aldıklarından dolayı yapılan bu ticaretten de zararlı çıkmaktaydılar. Mesela Rusya'da 6-7 rubleye satılan bir semaver Kazak köylerinde 20-25 koyun karşılığında satılmaktaydı. Rusya, Kazakistan'da kendi lehine işleyen ticareti münasebetleri güçlendirmek için demiryolu inşasına büyük önem verdi. Kazakistan'da

¹³⁶ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, İstanbul, 1981, s. 271.

¹³⁷ Sefullah Yalın, *Çarlık İdaresindeki Kazakistan'da Ticari Hayat*, Türkler, Vol.19, Ankara, 2002, s. 402.

1917 yılına kadar döşenen 2793 kilometrelik demiryolunun sadece 236 kilometresinin mahalli önemi olup geri kalan tamamen ticari ve askeri maksatlıydı.¹³⁸

Kazakların ekonomik şartlarının ağırlaşmasının diğer önemli bir sebebi de toplanan vergilerin halkın gelirinin üstünde olmasıdır ki vergilerin para ile ödenme mecburiyeti Kazakistan'da her geçen gün tefeciliğin artmasına sebep oldu. Alınan paranın iki katı faiz alınması ve borcun tefecilere malla ödenmesi Kazakistan'da havyacılığın dolayısıyla ekonomik hayatın günden güne kötüleşmesine yol açtı.¹³⁹

2.2. Kazaklarda Geleneksel Din Eğitimi

XIX. asrın sonunda Kazak diyarındaki mollaların tesiri arttıkça ideoloji hizmetleri farklı boyut aldı.

Kazaklar Müslümanlıktan en ufak bilgisi olan her kişiye molla derdi. “Molla” sözü bilgili, okumuş, Müslüman bilgini, din adamı, dini okul öğretmeni anlamındadır. Bazen mollalara “abız”da derlerdi. Buradaki “abız” sözcüğü, L.Budagov’a göre, Kazan Tatarları dilinde “okumuş”, “bilgin”, “aydın adam” anlamını vermiş ise, “abıstay” kelimesi “hanım öğretmen” anlamına gelir. 1892’de Türkistan şehrinde mollalarla din adamlarının sayısı 1628, onların 67 sini bayanlar, 65 ini erkekler, 752 sini erkek çocukları, 744 ünü kız çocukları ve Türkistan köyünde 3123 din adamı vardı. Onların 729 unu bayanlar, 735 ini erkekler, 841 ini erkek çocuklar, 854 ünü kız çocukları oluşturuyordu. Türkistan şehrindeki hocaların sayısı ise 876, onun 341 i bayan, 305-i erkek, 121 i erkek çocukları, 126 sı kız çocukları idi.¹⁴⁰

Molla görevini Tatarlarla Sartlar görmüş ve sonradan Kazakların arasında kendi mollaları çıkmıştır. Geleceğini düşünen zengin Kazaklar çocuklarını mollalara okumaya gönderdi. Sultanlarla beylerin çocukları eğitim almak için Orenburg, Buhara ve Kazan şehirlerine kadar gitmiştir.

¹³⁸ Seyfullah Yalın, a.g.e., s. 403-405.

¹³⁹ Kazak SRR Tarihi, a.g.e., s. 308.

¹⁴⁰ Adilcan Pirmanov - Aycan Kapeyeva, “Kazak İntelighetsiyası”, Almatı, 1997, s. 68.

Kazak çocukları genelde 7 yaştan itibaren eğitim almaya başlardı.¹⁴¹ Onları Kazak köylüleri ile beraber göçebe hayatını süren mollalar okuturdu. Medresede okuma imkânı olmayan mollalardan ders alan “mollaların” bilimi yetersizdi. Onların bilim düzeyi Arapça okuma yazmayla sınırlıydı.

Ders sabah namazından sonra başlardı, akşama kadar devam ederdi. Mollayla birlikte öğrenciler beş vakit namaz kılarlardı, oruçlarını tutarlardı. Genelde kız erkek karışık okurlardı. Çocukların ebeveynleri “eti senin, kemiği benim” diye mollaya çocuklarını emanet ederlerdi. Buna istinaden mollalar çocuklara sert davranırlardı. Yaş ve cinsiyet ayrımı yapılmadan aynı sorumluluk yüklenirdi. Ş.Babajanov mollaların çocuklara uyguladıkları zülmü: Kan çıkıncaya kadar kulağı, dili çekmek, gözlerinden yaş çıkana kadar kafasını sallamak gibi hareketlerini tenkit etmişti. S.Babajanov Kazaklar arasında çok konuşulan “mollanın kamçısı ve sopasının değdiği yer cehennemde yanmıyormuş”¹⁴² gibi dengesiz sözleri kınar.

Rusya İmparatorluğu Kazakistan’daki iktidarını güçlendirmek için önceleri Tatar mollalarını kullandı. Tatarların medeniyetinin, dininin, dilinin Kazaklarla benzer olması Tatar mollalarının Kazaklarla kolay kaynaşmasını sağladı. Tatar mollaları Rus hükümeti ile Kazak halkı arasında elçi hükmündeydi. Tatar mollaları vali, tercüman, sekreter hizmetlerini yaptılar. İyi arabulucu olmak için mollalar hükümet dairelerinin maksat ve amaçlarını iyi anlamaları lazımdı.

Buhara Müslümanlarından alınan verginin diğer yerlerden düşük olmasından dolayı Rus misyonerleri ve Tatar tüccarları ticarete atılmıştır.¹⁴³ Ticari çıkar için onlar İslam dinini yaymaya başladı. Yerli halkı taklit ederek “Müslüman’ız” diye kandıran Kazaklar şimdi gurup gurup din eğitimi alarak mollaların her sözünü dikkatli dinleyerek, dini bilgilerini ve örflerini öğrenmek için çaba sarfettiler.¹⁴⁴

¹⁴¹ A.E. Asfendiyarov, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 1993, s. 141.

¹⁴² S. Babajanov, *Etnografiyalık Makalalar*, Almatı, 1993, s. 80.

¹⁴³ Asfendiyarov, a.g.e., s. 162.

¹⁴⁴ O. Hasanbayeva - C. Hasanbayev - H. Hamidov, “*Pedagogika Tarihi*”, Taşkent, 1997, s. 114.

Kazaklar arasında mollaların otoritesi gün geçtikçe artmıştır. Halk arasında Tatar mollalarının getirdikleri kitaplar, rüya tabiri kitapları, dualar, Kuran meali kitapları hızla yayılmıştır. “Mollaları her yerde misafir edip, iltifat göstererek söylediklerine inanılmıştır. Kazaklar Arapça okur-yazar mollalara bakarak, toplumda okur-yazar ve bilinçli olmanın insana saygı kazandırdığını anlayıp, her mollayı” “rızik sahibi” zannederek okumanın önemini anlamışlardır. Okur-yazarlığı o derece önemsediler ki evlerine özel molla çağırıp eğitim aldılar”.¹⁴⁵

Ancak İslam’ın itibar kazanması çar hükümetini kaygılandırdı. Rus Kazak halkının yakınlaşmasına kullanan Tatar mollaları hükümetin güvenini sarstı. Kazak halkının Tatarlaşma tehlikesi doğdu. “Dala ualaytı” gazetesinin №42 sayısında yayınlanan hükümetin Orenburg çevresinde 1891’den itibaren Rusça okur-yazarlığı olmayan mollaların görevlerinden alınacağı kararı büyük bir yankı uyandırdı. Daha sonra bu şartlar Kazak mollaları ile halk yöneticileri adaylarında da aranmıştır.¹⁴⁶

Mollaların okuma–yazmada gösterdikleri çaba Kazak gençlerinin okuma–yazmaya ilgisinin uyanmasını sağladı. Tatarca okumak Kazak gençlerinin zihnini değiştirerek okur-yazarlığını artırdı. Kazak gençleri İslam dininin insaniyete, temizliğe alıştıran kaideleriyle tanıştı. Mollalardan ders alan gençler daha sonra kendileri devam ettirdi. Bu gençlerin içinden halkı düşünen Kazak aydınları yetişmiştir.

Devlet kararıyla atanıp, cami idaresine gönderilen mollalarla birlikte Kazak köylerine “cahil mollalar” da akın akın gelmeye başladı. Cahil mollalar arasına, Kazaklar arasında molla görevinin önemini anlayan Tatar tüccarlarıyla asker kaçağı Nogay sahte mollaları doldurdu. Onların arasına yerli mollalarla Kırgız ve Sart mollaları da katılmıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ A.E. Alektorov, *Noviye Teçeniya v Jizni Magometanskikh Şkol*, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya, 1909, № 4, s. 123-128.

¹⁴⁶ *İstoriya Kazahstana (XVIII- Naçalo XX vv.) Sbornik Dokumentov i Materiialaov*, Almatı, Kaz. Univ., 2001, s. 79.

¹⁴⁷ K.M. Allabergen, *Otarlau Sayasatının Oirandarı*, Rauan Yay., Almatı, 1993, s. 90.

Orenburg müftüsü 1858'de hükümet toplantısına katılıp, halkı düzene sokmak için “yönetimli molla” yani devletin dediğinden çıkmayan molla seçilmesi hakkında karar çıkarttı. Mollaların işlerini kontrol etmek için çevre Ahunt'u, vilayet Ahunt'u ve muhasebeciler tayin edilmiştir.

Mollalar kurala uygun olarak kazak köylerinde doğum, ölüm, nikah ve boşanma gibi işleri kaydedecek defteri yanlarında bulundurmıştır.

İlk zamanlarda bu mollalara kendilerini muhtaç hissetseler de daha sonra onların sömürgeci hareketlerinden bıkmış halk, onları toplum içinden kovmaya başladı. Bu cahil mollaları şairler şiirlerinde maskaraladı, gençler ise apaçık alay ettiler. Cahil mollalar dul kadınlara da uygunsuz görgüsüzlükte bulundular. Halkın bu mollalara şikayetlerini Ahunt ve muhasebeciler hiç aldırmadı. Çünkü cahil mollalardan pay alırlardı. Bu yüzden Ahuntlar müftüye mollaları methederlerdi. Hükümet her şeyin farkındaydı ama biz manevi işlere karışmıyoruz diyerek, aksine mollaların halka yaptıklarından zevk alırlardı.

Yerli halkın desteğiyle Kazak ortasından çıkan köy mollaları masraftan kaçınmayarak arka arkaya yazdıkları dilekçeleri ile müftüye ulaşabildi. Böylece on yıla yakın süren cahil mollaların devri bitti. Bu tür olayların yüzünden göçebe Kazaklar asırlar süren örf-adaletlerinden uzak kaldılar. Kazaklar arasından uzaklaştırılan cahil mollalar “halk dinsizleşmeye başladı” diye laf yaymaya başladılar. Halk ise bütün bu olumsuzlukları kenardan seyreden müftüden ümitlerini kesti. Müftüden gelen mollayı istemediler, karşı taraf ise onları dinsizlikle suçladı. Müftü cahil mollaların sınırı aşan, halkın namusuna söz diken, görgüsüz hareketlerini kınayıp, cezalandırmak yerine Kazakları asılsız suçlamalarla ayıpladı.

Kazakların mollalara bakış açısı değişti. Şokan, İbray, Abay gibi aydınlar cahil mollaları tenkit ettiler. Cahil mollaların itibar kaybetmesi dervişlerin itibarının artmasına sebep oldu. Bilgisiz, cahil mollalardan arınmak için hükümet harekete geçti. Mollaların kendi aralarından seçilmesi teklifinde bulunuldu. Fakat Kazakların dini

yöneticileri olmadığından onları kontrol etmek mümkün değildi. Bu yüzden mollaların eğitim derecesini kontrol etmek ve atanmış molların ne derece halka faydalı olabileceğini belirlemek için müftülük, mollaları sınavdan geçirsün - diye çokça dilekçe yazılmıştır.¹⁴⁸

20 Ocak 1887'de müftünün isteği üzerine molla adaylarının mezuniyet belgesi talep etme genelgesi yayınlandı. 1889'da ise "Tercüman" gazetesinde mollaların Rusça bilme zorunluluğu hakkında makale çıktı.¹⁴⁹

Arşiv dokümanlarında XIX. asrın ikinci yarısından itibaren İslam dininin Kazakistan'ın sadece güneyinde değil, kuzeyinde de geniş yer bulduğunu görebiliriz. Kuzey bölgelerinden Akmola vilayetinin Din İşleri Başkanlığının Orenburg müftülüğüne bağlı olması o bölgede dini hayatın gelişmesine sebep oldu. Petropavol'da Kazaklara İslamiyeti öğretme görevini genelde Orenburg, Troitsk gibi şehirlerde eğitim alan mollalar yaptı. Bu şehirdeki dini okullar Petropavl mollalarının gözetimindeydi. Bu yüzden bu bölgelerdeki dini okullar daha güvenilir olup, dini çalışmalar ve eğitimde çok etkili olmuştur.

Petropavol bölgesindeki mollaların itibarını sarsmak için dini örflerle köy onbaşılarının ilgilenmesini istedi. Köy mescitlerini hükümet idaresine geçirip, mollaların faaliyetlerinden haberdar olmak için özel ispiyoncular gönderildi.

Orenburg müftüsü ve müftülüğü, Kazakların dini inancına etkisini göstermeye başladığını fark eden Akmola vilayetinin askeri valisi Müslümanlığın yayılmasına sebep olan esas faktörü belirtmesini ve onların inancını frenlemenin yolunu göstermesini rica etti. Buna yönelik Kokşetau'nun müdürü raporunda Orenburg müftülüğünün Kazaklara etkisini tamamen kaldırmak için, Kokşetau ve Ereymentaudaki Tatar camilerini müftülüğün altına alınıp, hükümet idaresine verilmesini önerdi. Bununla birlikte

¹⁴⁸ Ş.R. Eleukenov- C. Şalgınbaeva, *Kazak Kitabının Tarihi. (Ecelgi dauirden 1917 c.d.)*, Sanat Yay., Almatı, 1999, s. 106.

¹⁴⁹ İ. İbragimov, *Oçerki Byta Kirgizov, Drevnaya i Novaya Rossiya*, 1876, c. III, № 9, s. 45.

Kanstantinopol, Orenburg, Troitsk ve Kazan gibi Müslüman Medeni Merkezlerindeki dini eğitim okullarından mezun olanları, köy mollalığına ve okul öğretmenliğine tayin edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁵⁰

Ombı başkanı 10 Şubat 1900'da verdiği raporunda yönetimindeki köyün Din İşleri'nin Orenburg müftülüğünden bağımsız olduğunu, fakat Petrapavol şehrindeki dini okullar görevlilerinin, Kazak köylerinde rahatlıkla bulunabilen Çerkez, Özbek, Tatar öğretmenlerinin Ombı şehrindeki camileri ve Ahuntları Kazaklar için önemli derecede etkili olduğunu belirtmiştir.

İslam dininin yayılmasına sebep olan faktörleri belirterek, il başkanları onları kısıtlamak için aşağıdaki gibi çözümler önerdi.

- Orenburg müftüsü ile müftülüğünün idare hakkını olabildiğince kısıtlamak, vatandaşlık kurumunun otoritesini yükseltmek için dini görevlileri övmeleri vatandaşlık kurumunun görevi saymak;
- Hükümetin tayin ettiği mollaları açığa almak ve diğer mollaları kontrol için özel görevliler tayin etmek;
- Cami yanındaki okulları hükümet idaresine devretmek ve takibe almak;
- Bir köyde birden fazla cami'in olması, eğer birden fazla ise onların onarımına izin verilmemesi;
- Göçebelere Rus diliyle birlikte Rus medeniyetini anlatacak güvenilir öğretmenlerin yardımıyla Rus-Kazak okullarını açmak;
- Kazak mollalarını hükümet yönetimine bırakmak, diğer millet mensuplarını göndermek ve ahuntların hizmetlerini katı takibe almak;

¹⁵⁰ Gulmira Muhtarova, *Kazaktın Dasturlı Gurıptık Kukık Katınastarı Salasındagı İslamnın Aseri (XIX gasır boınşa). İslam: Tarih jane Kazirgi Kezen. Halıkaralık Konferentsiya Materialdarı*, Almatı, 2001, s. 131-138.

Bu arşiv dokümanlarından İslam dininin kuzey bölgelerde aynı vaziyette olduğu anlaşılır. Akmola vilayetine bağlı Akmola ve Petropavol köylerinde İslam dininin yayılması tatmin edici olmasa bile Atbasar gibi köylerde daha da kötü idi. Bunu Atbasar köy müdürünün 8 Ağustos 1900'da Akmola vilayetinin askeri valisine raporlamıştır. Raporda Atbasar köyüne gelen Tatarların sadece ticaretle uğraştıkları ve onların arasında İslam fanatizmini yayabilecek ilimlilerin olmadığı beyan edilmiştir. Ombı, Akmola, Petrapavol şehirlerinin Orenburg şehrine yakın olması bu bölgedeki Kazak çocuklarının dini okullarda okumasına vesile olmuştur. Orenburg Din İşleri Başkanlığının Kazak aydınlarına tesiri kuvvetliydi, onlar Kazak halkını Rus politikasına karşı yönlendirmeye çalıştı. Yeniden yapılan demir yolundan istifade ederek gizli nasihatçiler her geçen gün arttı. Din adamlarının halk arasında itibar sahibi olduğundan halk onları Çar hükümetinden korumaya çalışmıştır.

Jetisu bölgesindeki İslami eğitim sisteminin sıkıntılı döneminde XIX. asrın sonuna doğru ani gelişen cedit ayaklanması yeni ve iyi gelişmelere sebep oldu. Bu ayaklanmanın mimarı Müslüman halkına medeniyet getirmeyi amaç edinen İ.Gasprinski idi. Bu okul, medreselerde dini derslerle beraber dünya görüşü ilimleri – matematik, coğrafi tarih, biyoloji ve bunun gibi dallarda eğitim alma zamanı olduğunu anlattı. Çocukların eğitim aldığı eğitim kurumlarını yeniden düzenleyip, milliyetçilikle terbiyeye okuldan başlamak gerektiğini belirtti. İ.Gasprinski bu maksada ulaşmak için en önce Arap elifbasını Türk halkları diline uygun olarak düzenlemeyi “yeni usul cedit”e geçmeyi teklif etmiştir.¹⁵¹

Zaman talebini karşılamayan eski yazıyla devam eden eğitim kurumunu yeni düzeyde eğitim vermesini sağlamak gibi İ.Gasprinski fikri Türkistan bölgesine de ulaştı. Yeni ceditli eğitim yerleri Jetisu çevresinde 20. yüzyılın başında oluşmaya başladı. Jetisu çevresindeki cedit eğitim yerleri, halk tarafından destek gördü. Yerli hükümet idareleri bu kadar ilgiyi beklememişti. Hükümet idari kurumlarının bu değişikliklerden haberleri yoktu. Mesela Jetisu vilayetinin halk meslek okullarının müfettişi Verny

¹⁵¹ Gulmira Muhatarova, a.g.t., s. 133-136.

şehrindeki, 1904'te cedit olarak işe başlayan İskak Gabduvaliyev medresesini 1912'de tesadüfen öğrendiğini, gizli olarak Türkistan bölgesinin eğitim müfettişliği başkanlığına haber etmiştir.

Jetisu çevresinde kadimlikten ceditliğe geçen ilk eğitim ocağı 1883'te Vernidaki Tatar camisine bağlı İskak Gabduvaliyev medresesi oldu. Bu medrese yukarıda bahsettiğimiz gibi 1904'te cedit olarak değişimini yapmıştı. Bundan dolayı "Tercüman" gazetesi 1904'teki sayısında: "İskak Gabduvaliyev kendi medresesine yeni okuma sistemini getirdi. Bu olay yerli halkın desteğini gördü. Halk memnuniyetle ilgisini gösterdi. Halk gerici düşüncelerden sıyrılmaktadır",¹⁵² diye bildirmiştir.

Verniydaki zikredilen medrese şehirdeki "Gabduvaliyev ve öğrencileri" adlı ticaret merkezi hesabından finanse ediliyordu. Medreseye ayrılan parayı harcamak ve medresedeki eğitim sistemini organize etmek işiyle Z.Tazetdinov ilgilendi.¹⁵³

Jetisu bölgesindeki cedit eğitim kurumlarını organize için Tatar aydınlarıyla beraber bilgili Kazak vatandaşları da emek harcadılar. Bunun açık örneği Kapal ilçesi Karagaş kasabasındaki Mamanov ve Turusbekov kardeşlerin açtığı okuldur. Bu okulu halk "Mamanya" medresesi olarak adlandırmıştı. "Mamanya" medresesi zamanının en şöhretli okulu olduğunu yerli Rus idaresi de kabul etmişlerdir. Arşiv belgelerine göre "Mamanya" medresesi 1909'da izinsiz açıldığı belirtilmiş olup, ancak 1912'den itibaren eğitimini kanun çerçevesinde devam ettirmiştir.

"Mamanya" medresesi cedit eğitim okuluna Kazak bilginlerinden Gabdolgaziz Musagaliyev öncülük etmiştir. Jetisu bölgesinde açılan cedit okullarının çoğu Jarkent kasabasında idi. 1912'ye doğru oradaki cedit okullarının sayısı 13'e ulaştı. Her öğrenim yılında 579 civarında öğrenci eğitim alırlardı.

¹⁵² A. Frank, *Tatarskie Mully Sredi Kazahov İ Kirgizof V Xyiii-Xix Vv*, Kultura, İskusstvo Tatarskogo Naroda, Kazan, 1993, s. 125-128.

¹⁵³ Frank, a.g.t., s. 130-131.

Cedit eğitim kurumlarının sistemi Avrupa ortaokullarının sistemine göre yapıldı. Müslüman okullarındaki bu değişikliklerinden tehlike hissederek valilik polisine ceditlerin hareketi hakkında “Rusya Müslümanları milliyetçilik hissi uyandırarak, milli okulları ele geçirmek ve hükümetin Ruslaştırma politikasına karşı gelmek istiyor”, diye şikayet dilekçeleri yazdı. Bu tür dilekçeler merkez idaresinin ceditlere karşı hızlı çözüm kullanmasına vesile oldu.

Türkistan genel valisi Samsonov 14 Mart 1909’da Halk Eğitim Bakanlığına yolladığı gizli bildirisinde yeni istikametteki Müslüman okullarında vatandaşlık derslerinden başka dini derslerin de okutulduğunu belirterek, şöyle yazar: “Dini derslerin öğretilmesiyle beraber, gençlerin şuuruna taraftarlık, milliyetçilik ideolojisi yerleştirmekte. Böyle devam ederse, Müslüman okulları sadece Panislamizm değil Pantürkizm merkezine dönüşebilir”.

1909’da Türkistan bölgesi, halk meslek okullarının başmüfettişi F.Kerenski hükümet kurumlarının cedit okullarına bakışını değiştirmeyi teklif etti. Müslüman okulların gelişmesini engelleyecek hiç bir sebep yok, onlara karşı yapılan her hangi olumsuz hareket kaçak okulların açılmasına sebep olur. O tür okullarda ise devlete karşı eğitim yapılır, diye fikir beyan eder.¹⁵⁴

Çar hükümetinin cedit okullara ilgisini belirlemede 1908’de Türkistan bölgesinde bulunan Graf-Palen komitesinin fikri de etkili oldu. Palen raporunda cedit okullarının yayılması sebebinin, İslam âleminin modern hayatı öğütleyerek eski otoritesini kazanmayı hayal eden öncü “İslamlar” hareketiyle bağdaştırmasını anlatmaya çalıştı. Müslümanlar arasında yavaş yavaş büyüyen siyasi ve dini ittifakı daha da pekiştirmek için “İslamcılar” cahilliği yok etme meselesini asıl amaç olarak benimsediğini isbat etmek istemiştir.¹⁵⁵

¹⁵⁴ G.Ceksenbayeva: “*Orıs-Kazak cene Otarlav Sayasatı*”, Kazak Tarihi, Nu.1, 1996 s. 53.

¹⁵⁵ A.İ. Dobromislov, *Zabotu İmperatritsi Ekaterini II o Prosveşeni Kirgizov. // Tr. Orenburg. Uçonoy Arzıvnoy Komissii*, 1915, Vıp. 32, s. 170-173.

Böylece, bizim incelediğimiz devirde Kazak topluluğunda İslam dininin tesirinin artması Rus İmparatorluğunun sömürgeci siyasetiyle birbirine sıkı bir şekilde bağlıydı ve İslam dininin tesirinin artmaya başladığını resmi daireler de kabul etmeye mecbur oldu. Çar hükümetinin sömürgeci siyaseti Kazak halkının milli şuuruna büyük değişiklikler getirerek, bozkır medeniyetindeki İslam dininin yerini esaslı bir şekilde kesinleştirdi.

Kısaca çar hükümetinin Kazakların Din İşleri Başkanlığını Orenburg müftülüğünden alıp, yerli idarelere vermesinin amacı Kazakları gelecekte Hıristiyanlaştırmak idi. Arşiv malumatları çar hükümetinin sömürgeci siyasetinin nasıl olduğunu ispatlamaktan öte, resmi dairelerin Kazaklar arasında İslam adetlerini durdurmaya çalışmasının faydasız kaldığının haberini verdi. Böylece, bu kurnaz siyasetinden netice çıkmadığını gördükten sonra çar sömürgecileri, adımlarını dikkatli basarak, Kazakları Ruslaştırma meselesinde geliştirilmiş, ciddi siyaset izlemeye mecbur oldular. Bu mesele ile ilgili Türkistan bölgesinin genel valisi S. Duhovski şöyle demiştir: Yüzyıllar sonra bizim 14 milyon Müslüman halkının Hıristiyanlığı kabul etmesini ümit etmemeliyiz, ama biz Hıristiyan kilisesi tarafından kucaklanmaya hazırlanan tek kalmış insanları elden geldiği kadar sıcak karşılamamız gerekir. Bunun için de vakti gelip temeli atılıncaya kadar misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmamızın hiçbir önemi yok. Misyonerlerin faaliyetlerine karşı Müslümanlar kendi aralarında birleşmeleri, gayrete gelmeleri mümkündür.¹⁵⁶

Çar hükümetinin Kazakları Hıristiyanlaştırmakla Ruslaştırma siyasetini XX. yüzyılın başına doğru hızlandırmaya başladı. Şubat ihtilalından sonra bu siyaseti Sovyetler Birliği canlandırdı. Çar idaresinin yapamadığını Sovyetler birliği fazlaca yaptı. Bunun neticesinde Kazak halkı ata dininden, dilinden, adetlerinden uzaklaşarak yavaş yavaş Ruslaşmaya başladı.

¹⁵⁶ F. Tuhvatullin, *Materiyalı k İstorii Başkir*, Başgosizdat Yay., Ufa, 1928, s. 110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKLARIN DİNİ ve SOSYAL DÜŞÜNÇESİNE YÖN VEREN AYDINLAR

1. Eğitimci Aydınlar

Bu dönem aydınlarının en büyük özelliği Çarlık Rusya rejimi altında modern bilim ve eğitim yoksun, karanlık bir devir geçirmekte olan Kazak halkının uyanışı ve gelişmesinin tek yolunu eğitim olduğunu düşünmesidir. Rus eğitim kurumlarında veya kendi çabaları ile Rusça öğrenen bu aydınlar Kazak geleneksel hayat görüşü ile Batı'nın modern düşüncelerini birleştirmeye çalışmışlardır.

1.1. Çokan Velihanov (Muhammed Hanafiya) (1835- 1865)

Orta Cüz Han'ı Abılay Han'ın üçüncü kuşaktan torunu olan Çokan Velihanov Kazakların seküler dünya görüşünü sistemli bir şekilde ortaya koymuştur.¹⁵⁷ 1835 yılında Amankaray kasabasında doğan Çokan'ın gerçek adı Muhammed Hanafiye'dir. Çokan'ın küçüklük yıllarından beri etkisini üzerinde hissettiren büyükannesi Ayganım Rus ilerigelenler, ticaret adamları ve doğu bilimcileri ile ilişkileri sayesinde bölgesinde Avrupai tarzda binalar inşa ettirmiştir. İleri görüşlü olan Ayganım, Çokan'ın fikir dünyasında en önemli kişilerdendir.¹⁵⁸

Çokan'ın üzerinde etkili olan bir diğer kişi de babası Cengiz Sultan'dır. Cengiz Sultan Omsk'taki askeri okullarda öğrenim görerek Sibiry sınırlarında memurluk yapmıştır. Cengiz, Rus bürokrat ve memurlarıyla iyi ilişkilerde bulunup dekabrist olarak adlandırılan V.İ Şteygel, S.M.Semenov, N.İ. Basargin gibi Rus devrimcileriyle iyi dostluklar kurmuştur.¹⁵⁹ Cengiz Sultan Kazak efsane ve menkıbelerini toparlamış,

¹⁵⁷ Allabergen Kırıkbayev, Carılıkasın Nuskabayılı, Fezolla Orazev, "Kazak Curnalistikasının Tarihi". (1870-1995 cıldar), Almatı,1996, s. 123.

¹⁵⁸ E.Mckenzie Kermit, "Chokan Velikhanov; Kazakh Princeling and Scholar", Central Asian Survey, Vol.8, Nu.3, 1989, s. 9.

¹⁵⁹ Asanbay Aksar: a.g.e., s. 132-133.

Kazak tarihi ve edebiyatını iyi bilen Sibiryâ'daki toplulukların edebiyat, sosyal hayat, giyim kuşam ve folklorik hayatını araştırmıştır.¹⁶⁰ Cengiz'in görüşleri oğlu Çokan üzerinde etkili olmuştur.

Çokan ilk eğitimini Kusmurun kasabasında babasının açtığı ve yönettiği modern eğitim programına sahip okulda aldı. Okulda okutulan dersler arasında matematik, coğrafya ve tarih dersleri de bulunmaktaydı. Çokan burada Arapça okuma yazmayı öğrendi. Aynı zamanda Kazak dili ve edebiyatı üzerinde etkisi olan Çağatayca'ya çalıştı. Fakat o sözlü halk edebiyat ürünlerine daha fazla ilgi duymuştur. Çokan öncelikle geleneksel Türk kültürü ve İslam düşüncesinin hâkim olduğu bir çevrede büyümüştü. Bu dönemde Avrupai düşüncelerin onun üzerinde henüz etkisi yoktu.¹⁶¹ Çokan eğitimine 1847 yılında Omsk'ta açılan askeri akademide devam etti. Bu dönemde Omsk şehri askeri ve ticari merkez durumdaydı.¹⁶² Döneminin en iyi akademik merkezi olan askeri okul Cengiz Sultan'ın gayretleriyle açılmıştı. Çokan okula başladığı dönemde tecrübeli pedagoğ Cdan Puskin¹⁶³ okul müdürü idi. Çokan askeri akademide keskin zekâsıyla arkadaşlarının ve öğretmenlerinin özel ilgisini çekmiş bazı ayrıcalıklar kazanmıştır. Bunların başında okul kütüphanesini limitsizce kullanmasına izin verilmesi gelmektedir. Onun okul hayatında ona tesir edenlerin başında okul arkadaşı ve aslen bir Sibiryâ Kazağı olan Potanin önde gelir. Çokan, ömrünün sonuna kadar Potanin ile olan ilişkisini devam ettirmiştir.¹⁶⁴

Potanin'e göre Çokan'ı, askeri akademide okuduğu yıllarda üç öğretmen etkilemiştir. Bunlardan birincisi Rusya'da sosyalist edebiyatın kurucusu Belinsky'nin¹⁶⁵

¹⁶⁰ Karakas Alpısbayeva, "Velihanovtar Avleti cene Kazaktın Halık Mirası", Kazak Tarihi, Nu.1 Almatı, 1994, s. 26.

¹⁶¹ Kermit. a.g.m., s. 3-4.

¹⁶² Samat Öteniyazov, "Kazakistan'ın XIX. Gasırdagı Aleumettik Hal-Ahuah", Kazak Tarihi, Nu.1. 1994, s. 43.

¹⁶³ Reformist düşüncelere sahip olan Cdan Puskin, İngilizce, Fransızca ve Almanca'ya hâkimdi o dönem Avrupada gelişen ihtilalci düşüncelerden etkilenmiştir. Samat Öteniyazov, "Çokan Öşken Orta", Almatı, 1995, s. 22.

¹⁶⁴ Mirjakıp Dulatov, "Çokan Şıngısulı Velihan", Kazak Tarihi, Nu.6 (1994), s. 28. (Kazak gazetesi, 1914 yılı, 71-73-76-77. sayılarından toplanmıştır)

¹⁶⁵ Vissarion Belinski, (1811-1848), Döneminde Rusya'da Batıcı aydınların içinde en önde gelenlerindedir. Belinski'nin yazıları Rus edebiyatının kendine has bir yol almasında ve gelişmesinde

gizli bir taraftarı olan Rus Dili ve Edebiyatı öğretmeni N.F.Kostylerskiy'dir. Kostylerskiy sayesinde Çokan, Rus klasik, edebiyatının temsilcileri olan Puşkin, Gogol ve Lermantov'un eserlerini tanıma imkanı bulmuştur.¹⁶⁶ Çokan üzerinde etkili olan diğer bir öğretmen ise öğrencilik yıllarında Polonya'da inkılâpçı hareketlere katılmasından dolayı sürgün edilen P.V.Gonsevski'dir. Tarih öğretmenliği yapan Gonsevski Fransız ihtilalı, insanlığın bağımsızlık mücadelesi, sınıf mücadeleleri hakkında dersler verdi. Çokan'ın Gonsevski ile yakın diyalogu onun politik görüşlerinden derin bir şekilde etkilenmesine sebep oldu.¹⁶⁷ Çokan üzerinde etkili olan diğer bir öğretmende genel hükümet ofisinde yönetici olan ve askeri akademiye coğrafya öğretmenliği yapan K.K.Gutkovskiy'dir. Gutkovskiy daha sonra Çokan'ın memurluk yıllarında onun müdürü olmuş Çokan'ı ilmi araştırmalarında desteklemiştir. Potanin'in verdiği bilgilere göre: "Askeri akademinin öğretmenleri muhafazakâr Rus düşünce yapısından uzak olup Çokan'ın nihilist düşüncenin temsilcisi N.Çernişevski'nin ¹⁶⁸ "Sovremennik" adlı eserini okumaya teşvik etmişlerdi". Çokan ayrıca okul yıllarında J.J.Russo, Dickens ve Tolstoy gibi Rus ve Avrupa klasikleri ile tanışmış onun fikri dünyasının gelişmesinde bu eserlerin derin tesiri olmuştur.¹⁶⁹

Çokan gelişen fikirlerinde tesiriyle kendisini Rus resmi makamlarının ve zengin Kazakların halkına karşı yaptığı haksızlıkları önlemeye adanmıştı. Kazakların geri kalmışlığını kabile hayatı düzenine ve İslam kültürünün etkisine bağlayan Çokan'a göre halkın kötü gidişatı ekonomi ve eğitim seviyesini yükseltmekle, Rus ve Avrupa kültürlerini benimsemekle durdurulabilirdi. Ona göre: "Cehalet ve fakirlik Maver'a'un-Nehr'e hâkimdi. Semerkand, Taşkent, Hive ve Buhara'nın kütüphaneleri ve dersaneleri Tatarların tahripkârlığı ve dinden başka her şeyi yok sayan Buhara engizisyonu ile tahrip edilmişti. Hatta büyük abideler Allah'ın yaratıcılığına karşı

mühim tesiri olmuştur.; Belinski, aynı zamanda, Rus radikal sosyalist edebiyatında ilk temsilcisi sayılmaktadır. Kurat: a.g.e., s. 460.

¹⁶⁶ Öteniyazov, a.g.e., s. 24.

¹⁶⁷ Kermit, a.g.m., s. 11.

¹⁶⁸ Rusya'da mevcut olan her şeyi; idare sistemini, ahlak telakkilerinin tamamını reddeden Nihilizm düşüncesinin temsilcisidir. Rusya'da aşırı sol düşünceleri tesis etmek için uğraşmışlardır.Bkz; A.N.Kurat, a.g.e., s. 343.

¹⁶⁹ Öteniyazov, a.g.e., s. 31.

olduğu için yok edilmişlerdi.” Bu sebeplerden dolayı Çokan Kazak steplerini İslam dininin etkisinden kurtarmak için Tatar mollalarının Kazakistan’a tayinine engel olmak istedi. Hükümet Çokan’a kulak vermiş ve Kazak dini hayatının Ufa Müslüman İdaresi’nin etkisinden kurtarmak için gerekli önlemler almıştır. Çokan dini taassubun düşmanı olduğu kadar Şamanizm’in din konusunda gösterdiği hoşgörünün de hayranıydı. Ona göre yeri, göğü ve suyu kutsal kabul eden eski Türkler, doğaya tapmışlardı. Bu sebepten Şamanizm Kazaklar için en mükemmel dindi.¹⁷⁰ Doğayla iç içe yaşayan Kazaklar, eski Türklerin inanç ve geleneklerini en iyi biçimde korumuşlardı.¹⁷¹ Çokan ideal din olarak gördüğü Şamanizm’i materyalizmin nihai şekli olarak tanımlamıştır.¹⁷²

Çokan Müslüman okullar yerine göçebelerin aydınlatılması için Rus-Kazak okulları kurulmasını istiyordu. O Rusya’nın yardımı ile Kazakların gelişmiş batı medeniyetini öğreneceklerine inanıyordu. Onun düşüncesine göre kendi kendine gelişme kendi kendine idare, kendi kendine savunma ve kendi kendine adalet ile gerçekleşebilirdi. Köklü Rus aydınlarından Çernicevski, Pisarev ve Beliski, Çokan’ın seküler anlayışı üzerinde etkili olmuşlardır. Çokan’ın fikirleri de kendisinden sonra gelen Kazak aydınlar üzerinde tesirli olacaktır.¹⁷³

1865 yılında ölen Çokan kısa ömrüne tarih, coğrafya, folklor ve etnografya alanında birçok eser sığdırdı. 1856 yılında Güney Doğu Kazakistan’a giderek burada Manas destanının farklı bir nüshasını derleyip Rusça’ya çevirerek Avrupalı şarkiyatçıların istifadesine sundu. Doğu Türkistan’a yapılan bilimsel seyahatleri sırasında Kaşkar ve Kulca’da bulundu. Marco Polo’dan sonra Kaşgar’a gidip orada araştırmalar yapan ilk coğrafyacı Çokandır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Togan, a.g.e., s. 544-543.

¹⁷¹ Konıratbayev: a.g.e., s. 120, G. Bruce Privratsky, “Muslim Turkistan”, (Kazak Religion and Collective Memory), London, 2001, s. 17.

¹⁷² Togan, a.g.e., s. 545.

¹⁷³ A.g.e., s. 54.

¹⁷⁴ Konıratbayev, a.g.e., s. 116.

Rus hükümeti Velihanov'un devam ettiği okul dışında 1850'de Orenburg Kazak Okulu, 1857'de Sibirya Kazakları Okulu gibi başka okullar da açtı. Rus-Kazak okulları Rusça eğitimini geliştirmenin yanı sıra matematik, Tatarca, Arapça derslerinin yanında pratik konularda derslere de yer veriyordu. Giderek eğitim Rus sömürgeciliğinin daha önemli bir parçası olmaya başladı. Rus yönetiminin daha fazla eğitilmiş Kazaklara ihtiyacı vardı ama belki daha önemlisi Kazak aileleri eğitimi çocuklarının geleceği için güvence olarak görmeye başlamışlardı. Bozkırda XX. yüzyılın ilk on yılında 121 medresede 1800'den fazla Kazak öğrenci okuyordu. Kazaklar arasında eğitimi özellikle de okur-yazarlığı artırmak için hükümet özel olarak Kazak gençleri için hazırlanmış eğitim malzemesi basılmasını teşvik ediyordu. 1861'de ilk Kazakça (ve Rusça) pedagojik eser uyarlanmış Kiril alfabesiyle yayımlandı. Sonraki 40 yılda ise Kiril ve Arap harfleriyle eğitsel malzeme dışında seküler ve dinî eserler basıldı. Rus hükümeti Tatar dinî görüşlerinin genç Kazaklar üzerinde olumsuz etkisi olduğu kaygısıyla Kazak dilinde dersler hazırlanmasına çaba harcıyordu.

Derslerde kullanılacak malzemenin hazırlanma işi İbray Altınсарin'a verildi. Eğitimciler yalnız Kazakça değil Rusça okur-yazarlığı da artırmak için değiştirilmiş Kiril alfabesi kullanıyorlardı. Yazı tartışması XX. yüzyıla kadar sürdü, Aykap ve Kazak'ın yayımlanmasıyla değiştirilmiş Arap alfabesi hâkim oldu. Kazak eğitimcilerin tüm çabalarına rağmen devrim öncesinde standart bir Kazak imla ve alfabesi geliştirilemedi.¹⁷⁵

1.2. İbray (İbrahim) Altınсарin (1841-1889)

İbray Altınсарin, 20 Ekim 1841 tarihinde Kazak halkının Orta Cüz'ünün Kıpçak boyunda¹⁷⁶, eski adıyla Torgay şehri Amankaragay bölgesinde, şimdiki adıyla Kostanay şehri, Zatobol ilçesinde doğmuştur. İbray Altınсарin'in babası, Orta Cüz'ün Kıpçak boyundan Altınсарı, annesi ise Arğın boyundan Şegen beyin kızı Ayman'dır¹⁷⁷. İbray

¹⁷⁵ İ. Strelkova, "Şokan", Almatı, 1985.

¹⁷⁶ Begejan Süleymenov, *İbray Altınсарinniñ Ömir Joljäne Qızmeti, İbray Altınсарin Tağlımı*, Jazuvşı Yay., Almatı, 1991, s. 32.

¹⁷⁷ Sultanğali Sadırbayev, *İbray Altınсарin, Qazaq Hrestomatiyası*, Bilim Yay., s. 108, Almatı, 2003.

Altınsarin, Kazak halkının hem toplumsal hem de ekonomik olarak çok büyük zorluklarının olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir. Bu dönem, Kazakların Orta ve Küçük Cüzlerinin Rusya'ya katılmalarının tamamlanıp, Rus yönetimine girdiği dönemdir. Büyük Cüz ise hala Hokand hanlığının yönetimi içerisindeydi ¹⁷⁸.

Babası, Kenesarı¹⁷⁹ isyanında ölür ve İbray Altınsarin, üç-dört yaşındayken yetim kalır. İsyân sırasında I. Altınsarin'i Jetibay Ötemisuli adlı birisi ölümden kurtarmış ve dedesi Balgoja Janbırşılı'na teslim etmiştir. I. Altınsarin, dedesi Balgoja'nın terbiyesinde yetişmiştir¹⁸⁰. Balgoja Bey, Kazakların tanınmış beylerindendir. Kendi zamanındaki beylere hatiplik eden, söz üstadı ve dile hâkim, etraftakilere hükmeden birisiydi ¹⁸¹. Balgoja Bey, Kazak halkının huzura kavuşmasını ve bütünlüğünün sağlanmasını, Rusya ile birlik olmakta görmüş ve Orta Cüz'ün Rusya'ya katılmasında çok çaba sarf etmiştir. XIX. yüzyılın tanınmış doğu bilimcisi V.V. Grigoryev, Balgoja Bey'i N. İ. İliminski'ye anlatmış ve ona çok değer verdiğini söylemiştir ¹⁸².

Altınsarin, 31 Ağustos 1857 tarihinde okuldan mezun olduktan sonra üç yıl kadar (1857-1859) Orenburg Sınır Komisyonuna tayin olan dedesi Balgoja Bey'e tercümanlık görevinde bulunmuştur. 1 Ağustos 1859 tarihinden itibaren Orenburg bölgesel idaresinde tercümanlık görevine başlamıştır.¹⁸³

1860 yılında Kazak çocuklarının okuyacağı okulların açılmasına izin verilmesiyle birlikte İbray Altınsarin, Torgay şehrinde bu okulu açmak için bütün

¹⁷⁸ Süleymenov, a.g.m., s. 30.

¹⁷⁹ Kenesarı, bütün Kazak boylarının iştirak ettiği bir toplantıda müstakil Kazak Han'ı seçilmişti. Sarı Su boyundan her üç Orda'ya mensup Kazak boylarının Temsilcileri olan Sultanlar ve beyler tarafından, ata geleneğine göre ak çadıra oturtulup dualarla Kazakların Han'ı olarak ilan edilmişti. Abılar Han'ın torunu ve varisi idi. Kazak halkının yeninden yapılanması için büyük gayretler sarf etmiş ve bu yönde sürekli Rus yönetimiyle mücadele içinde olmuştur. Kenesarı, Kazakistan'ı Rusya'dan ayırmaya ve Orta Asya feodal devlet tipinde bir Kazak Hanlığı kurmaya çalıştı. (Mehmet Saray; *"Kazakların Uyanışı"*, TİKA Yay. Ankara 2004, s.78) Rusların mağlup edemediği Kenesarı, anlaşmazlığa düştüğü iki Kırgız reisinin ani baskını neticesinde öldürüldü. (Sadettin Gömeç; *"Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri"*, Akçağ Yay. Ankara, 2002, s. 48.

¹⁸⁰ Sadırbayev, a.g.e., s. 108.

¹⁸¹ Hangali Süyınşaliyev, *"Kazak Adebietiniñ Tariyhı"*, Sanat Yay., Almatı, 1997, s. 839.

¹⁸² Anvar Derbisâlin, *"Adebiet Turalı Tolğanıstar"*, Ğılım Yay., Almatı, 1990, s. 185-186.

¹⁸³ Süleymenov, a.g.m., s. 35-36.

gayretiyle işe koyulur. Okul binasının inşa edilmesi, eşyaların alınması ve okuma kitaplarının temin edilmesi o dönemki halkın maddi durumu bakımından büyük bir külfetti. Halktan ve yöneticilerden yeterince destek alamayan İbray Altınsarin, eğitimin önemini anlatmak için köy köy dolaşır insanlarla konuşur. Onlara okuma-yazmanın, ilim öğrenmenin sağlayacağı faydaları anlatır. Bunun üzerine destek veren halk, okul binasını yapmak için yardım toplayıp çok uzamadan okulun inşasını bitirir. Bu süreç içerisinde İbray Altınsarin, tercümanlık görevine devam eder ve köyünden getirdiği dört çocuğa kendi evinde ders verir. 8 Ocak 1864 tarihinde okul açılır. Altınsarin Kazakların Ruslarla baş edebilmelerinin ancak iyi bir eğitimden geçmeleri ile mümkün olacağını, bu sebeple eğitime çok önem verilmesi gerektiğini söylemiştir. O, modern ilimlerle manevi ilimlerin bir arada okutulması gerektiğini her vesilede dile getirmiştir. Kazak edebiyatında realizm akımının da öncüsü olarak kabul edilmektedir. Altınsarin modern eğitim taraftarı olmakla beraber Rus misyonerlerinin okullardaki Hıristiyanlık propagandalarını ve Kazak çocuklarına İncil okutma teşebbüslerini çok şiddetli bir şekilde tenkit etmiş ve yerleşik İslam geleneklerine rencide edici (Kazaklara domuz eti yedirme ve domuz bakıcılığı yaptırma gibi) tutumlarını protesto etmiştir. Büyük coşkuyla açılan okula 14 çocuk kayıt olur. Kısa bir süre sonra iki çocuk daha kayıt olur.

Halktan toplanan yardımlarla okulun yanına öğrenciler için yurt yapılır¹⁸⁴. Uzak memleketlerden okumaya gelen Kazak çocuklarına halk tarafından birer hazine gözüyle bakılır ve ona göre değer verilir. Bütün çocuklar yurda yerleştirilir.¹⁸⁵

Ezberciliğe dayalı geleneksel eğitim sistemine karşı olan Altınsarin, Kazakistan'da din etkisinden uzak modern eğitim sistemini uygulamak istedi. Bu amaçla 1864 yılında Torgay eyaletindeki Kazak-Rus okulunu açtı. Kazak kızlarının okutulması gerektiğine inanan Altınsarin, kızlar için 1888 yılında İrgız'da yatılı bir kız okulunun açılmasını sağladı. Altınsarin'a göre Kazakların varlıklarını devam ettirebilmeleri ve Ruslarla eşit şartlara sahip olmanın yolu bu tür okullar açmaktan

¹⁸⁴ Süleymenov, a.g.m., s. 36.

¹⁸⁵ Sadırbayev, a.g.m., s. 109.

geçmekteydi.¹⁸⁶ 1874 yılında Torgay şehrinde müfettiş olarak atanmasından sonra Kazak dilinin eğitim dili olması için uğraşmış bu amaçla Kazakça gramer kitabı yazmıştır. Kazakların Rusçayı daha kolay öğrenmeleri için Kazakça-Rusça sözlük hazırlamıştır.¹⁸⁷

Modern sistemle eğitim veren Rus okullarının Kazaklar için faydalı olacağına inanan Altınсарin, Kazakların Ruslaştırılması hareketinde rol oynayan İlminski'ye yakın bir kişi olduğu halde Kazaklar arasında Hıristiyanlık propagandası yapılmasına şiddetle karşı çıktı. İlminski'ye yazdığı mektuplarında Kazaklar arasında Hıristiyanlık propagandasının zararlı olduğunu samimi olarak anlatmaya çalıştı. 1889 yılında İlminski'ye yazdığı mektubunda Bezsonov adlı bir Rus öğretmeni şikâyet ederek “O çıldırdı. Kazak çocuklarına Hıristiyanlık öğretiyor. Böyle olursa bizim medeniyet ve kültür sahasındaki çalışmalarımız boşa gidecek. Millet okullardan kaçmaya başlayacak” demiştir.¹⁸⁸ Altınсарin Rusların Kazak bozkırlarında yaptığı Hıristiyanlaştırma hareketine karşı halka İslam dininin prensiplerini öğretmek amacıyla Kazan'da Tatarların bastırıldığı ilmihali taklit ederek “Şeriat-ül İslam”, “Musılmandık Tutkası” adlı Kazakça ilmihali yazdı. Altınсарin eserinin mukaddimesinde ilmihali bastırma amacını şu şekilde açıklamıştır: “Komşumuz olan Tatar Türkleri Kur'an ve hadisin lüzumlu olan emirlerini kendi dillerine çevirerek halka anlayacağı bir lisanda kitaplar neşrederek dini ilimleri kendi yurtlarında yaydılar. Fakat bizim Kazak dilinde avam halkın anlayacağı sadelikte bir kitap bu güne kadar basılmadı.” Altınсарin eserinde “Müslüman kişi Müslüman kıyafetleri giyerek Müslümanlar arasında dolaşan kişi değildir. Müslüman kişi, önce imanlı olup imanın şartlarını yerine getiren kişidir”¹⁸⁹ diyerek benimsediği din anlayışının esaslarını ortaya koydu. Altınсарin Kazak bozkırlarına Rus göçmenlerin yerleştirilmesine karşı “Orenburski Listok” gazetesine makaleler göndererek tepkisini dile getirdi.¹⁹⁰ Eğitim alanında yapmış olduğu çalışmalarla XIX. yüzyıl Kazak kültürel

¹⁸⁶ Olcott, a.g.e., s. 106.

¹⁸⁷ Adilbayeva, a.g.m., s. 106.

¹⁸⁸ Togan, a.g.e., s. 491.

¹⁸⁹ İbray Altınсарin, “Musılmanşılıktın Tutkası” Almatı, 1991, s. 7-10.

¹⁹⁰ Ceksenbayeva, a.g.m., s. 491.

hayatında önemli bir yere sahip olan Altınsarin, seküler eğitimin güçlü bir savunucusuydu. Onun seküler anlayışı XX. yüzyıl Kazak aydınları özellikle yine bir eğitimci olan Ahmet Baytursunov üzerinde etkili olmuştur.¹⁹¹

Ibray Altınsarin'in yaşadığı dönemde Ruslar tarafından Kazak topraklarında pek çok okullar açılmıştır. Bu okulların amacı Kazak çocuklarını Hıristiyan misyoneri olarak yetiştirmektir. Bunu Kazak Sovyet Ansiklopedisi de doğrulamaktadır: “Çar hükümetinin amacı bu okullarla yerli yönetim kurumlarına Kazakların içinden misyoner idareciler hazırlamaktır. Bunun için talebelerin Çarlık Rusya'nın sömürgecilik siyaseti altında yetiştirilmesi gerekirdi”¹⁹².

Kazak aydınlarından Ibray Altınsarin buna şöyle dikkat çekmektedir: “...Çar Hükümeti'nin sömürgecilik siyaseti Kazak çocuklarına Hıristiyan Dini'nin temellerini okutmayı amaçlayan misyonerlik siyaseti idi.

İşte Rusların asıl amacını iyi bilen Ibray, Kazak gençlerinin İslam'ı daha iyi öğrenmeleri için bir kitap yazmıştır. Bu kitap Şeriat-ül-İslam adıyla 1884 yılında Kazan şehrinde yayınlanmıştır. Sonradan yapılmış baskılarında kitabın ismi Musılmandık Tutkası (Müslümanlık Tokmağı) olarak değiştirilmiştir. Kitabın önsözünde müellif kendi amacını şöyle açıklamıştır: “...Kazak gençlerinin din hakkındaki bilgilerinde yanlışlıklara düşmemesi için... Bu ders kitabını yazdım.”¹⁹³ Burada dikkat edecek bir husus Altınsarin'in bu kitabı bir ders kitabı olarak yazmasıdır. Demek ki o, okullarda böyle bir kitabın okutulmasını gençlerimiz açısından faydalı görmüştür. Nitekim buna edebiyatçı Velihan Kalıcanoğlu da işaret etmektedir: “Ibray Altınsarin'in Allah diye yazdığı Musılmandık Tutkası Sovyet döneminde okutmadı, kapalı bir şekilde demir sandığın dibine konuldu, eğer bu eser okullarda okutulmuş olsaydı günümüzün gençleri şimdiki gibi dinlerinden uzaklaşmazlardı.”¹⁹⁴

¹⁹¹ Steven Sabol, “*Russian Colonization and The Genesis of Kazak National Consciousness*” London, 2003, s. 59.

¹⁹² *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*, I, Almatı, 1972, s. 304.

¹⁹³ Ibray Altınsarin, *Tandamalı Pedagogikalık Muralar*, Almatı, 1991, s. 5.

¹⁹⁴ Velihan Kalıcanoğlu, “*Kazak Adebîyatındaki Dini Agartuşluk Ağım*”, Almatı, 1998, s. 139.

Ibray Altınsarin'in İslam Dini'nin esaslarını anlatan Musılmandık Tutkası kitabını incelediğimizde hadislerden de örnekler verdiğini görmekteyiz. Ibray hadisin önce Arapça metnini, sonra Kazakça tercümesini veriyor. Kitabında kullandığı hadisler şunlardır:

1. *“İki şey gerçek Müslüman’da bulunmaz: birisi cimrilik, diğeri ise kötü huydur.”*
“İki haslet Müslüman’da bulunmaz: cimrilik ve kötü ahlak.”
2. *“İbadet ettiğin zaman Allah’ı görüyormuş gibi ibadet et, sen Onu görmezsen de O seni görür.”*
“Allah’a O’nu görüyormuş gibi kulluk yap, sen O’nu görmezsen de O seni görür.”
3. *“Eğer birisi Müslüman kardeşinin yardımında bulursa ona Allah yolunda savaşanları gibi sevap yazılır.”* Tam bu şekilde olan hadis metnini bulamadık, ancak hadis kitaplarında buna benzer hadisler olduğunu gördük:
“Kim Müslüman kardeşinin ihtiyacını karşılırsa Allah da onun ihtiyacını karşılar.”
“Kul Müslüman kardeşinin yardımında buldukça Allah da o kulunun yardımında bulunur.”
4. *“Allah bid’at sahibinin orucunu, haccını, cihadını, zekâtını, sadakasını, adaletini kabul etmez. O kılın yağdan çıktığı gibi İslam’dan çıkar.”*
“Allah bid’at sahibinin orucunu, namazını, sadakasını, haccını, umresini, cihadını, sarfını (maddi yardım), şehadetini kabul etmez. O, kılın yağdan çıktığı gibi İslam’dan çıkar.” Ancak bu hadis uydurma bir hadistir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde bid’at terimi yoktu.
5. *“Kalbinde bir miskal kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.”*
“Kalbinde miskal kadar kibirlenme isteği bulunan kimse cennete girmez.”
6. *“Hased eden kimse cennete giremez. Ateşin odunu yemesi gibi, hased etmekte ibadetleri yer bitirir.”*

“Hased etmek, ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer bitirir.”

7. *“Cömertlik cennette bir ağaçtır. Kim ki cömert olsa, o ağacın bir dalını tutmuş olur, tuttuğu o dalla mutlaka cennete girer.”*

“Cömertlik cennetteki ağaçlardan bir ağaçtır, dalları dünyaya sarkmıştır. Kim onun bir dalını tatarsa, o dal onu cennete götürür.”

Bu hadisleri zikrederek İbray, yaşadığı dönemdeki insanların, özellikle de geleceğin temsilcileri olan gençlerin ahlak yapılarına, dinî hayatlarına yön vermeye çalışmıştır. İbadet ederken Allah’ı görüyormuşçasına ibadet edilmesi gerektiğini, topluma zarar veren hasetlik, cimrilik ve kibir gibi kötü huylardan arınmalarını, toplumda kardeşliğin güçlenmesini bu hadislerle ifade etmiştir.¹⁹⁵

1.3. Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904)

Kazakların Argun boyundan gelen Abay’ın babası Kunanbay Öskenbayoğlu’dur. Kunanbay’ın dört eşi vardı. İlk esinden Hüdaverdi (Kudayberdi) ikinci hanımı Ulcan’dan Tanrıverdi (Tanirberdi) İbrahim (Abay) İshak ve Osman üçüncü hanımı Aykiz’dan Halilullah ve İsmail isimli çocukları dünyaya geldi. Kunanbay’ın dördüncü hanımı olan Nurhanım’dan hiç çocuğu olmadı. Bu yüzden Abay bir şiirinde “atadan altau anadan törteu” yani “babadan altı anadan dört kardeşiz” demektedir.

22 Ağustos 1845’te dünyaya gözlerini açan Abay annesi Ulcan’dan ziyade babaannesi Zere’nin elinde büyüdü. Abay’ın dedesi Öskenbay (1778-1850) zeki ve adil bir Kazak Beyi idi. Adaletli yönetimi dolayısıyla halk arasında “haklıysan Öskenbay Bey’e haksiz isen Eralı Bey’e git” şeklinde bir deyim oluşmuştu. Öskenbay Bey orta yaşlara geldiğinde beylik yetkilerini ikinci oğlu Kunanbay’a devretti. Kendisi ise sadece oğluna zaman zaman tecrübelerini aktarmakla yetindi. Dedesi Öskenbay 1850’de öldüğünde Abay beş yaşındaydı. Babaannesi Zere ile birlikte dedesinin cenaze merasimine katıldığı tarihi kayıtlardan öğreniyoruz.

¹⁹⁵ Şamşat Adilbayeva, “Kazakistan Toplumunu Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü”, Doktora Tezi, Ankara, 2001, s. 112-114.

Abay'ın babaannesi Zere çok akıllı iyi huylu kalp kırmaktan çekinen bir kimseydi. Ayrıca edebiyata ve şiire düşkündü. Abay'ı hikâye, masal ve destanlar anlatarak büyüttü. İşte Abay'daki edebiyat aşkı bu şekilde yerleşmiş olmalıdır. Çünkü Abay daha çocuk yaşlarda hikâye ve destanlara ilgi duymaktaydı. Eve gelen misafirlerin bu konulardaki konuşmalarını can kulağıyla dinlemekteydi. Zere torunları içinde en çok Abay'i sever ve şımartırdı. Hatta torununu İbrahim diye adıyla değil şımartarak Abay diye çağırmaktan haz alırdı. Böylece zamanla İbrahim isminin yerini Abay aldı. Zere kocası Öskenbay'dan çok sonra 1873 yılında öldü.

Abay'ın annesi Ulcan'da (1810-1887) Zere gibi kültürlü ve iyi mizaçlı bir kimseydi. Şefkatli ve alçakgönüllü bir karaktere sahip olan Ulcan aynı zamanda hazır cevap ve hatipti. Annesinin bu özellikleri Abay'a da geçmiştir.

Abay ilk eğitimini köyün imamı Gabithan Molla'dan aldı. 10 yaşına geldiğinde babası Kunanbay onu Semey'deki Ahmet Rıza medresesine yatılı verdi. Abay burada dini bilgilerin yanı sıra Arapça ve Farsça öğrendi. Çok zeki olan Abay dersleri hocalarının ilk anlatışında kavırdı. Böylece ders çalışmak için ayrıca bir zaman harcamazdı. Bu da onun boş vakitlerini arttırıyordu. Abay ders dışı saatlerini edebi eserler okumakla değerlendirdi. Medrese kütüphanesindeki Doğu'nun klasikleri olan Nizami Nevai Saidi Hafız ve Fuzuli'nin eserlerinden ne bulursa okudu. Gençlik döneminde yazdığı şiirlerinden birinde söyle demektedir: “Fuzuli Şemsi Seyhali /Nevai Saidi Firdevsi /Hoca Hafız – bu hemmesi /Medet ber ya sairı feryad.” Medresedeki üçüncü senesinde Abay şehirdeki bir Rus okuluna devam ederek Rusça öğrenmeye başladı. Ancak bu fazla sürmedi. O sene babası Kunanbay Abay'i kendisine yardımcı olması için yanına aldırdı. Kunanbay Bey oğulları içinde kendisinin beylik işlerine en yakın olanınının Abay olduğunu fark etmişti. Böylece Abay daha 13 yaşındayken Kazak halkının idari işlerine karışmış oldu.

Abay babasının yanında Kazak halkının birçok meselesine aşına oldu. Kazak halkının ileri gelenleriyle tanıştı. Onların sohbetinde bulundu. Özellikle Kazak sair ve ozanlarının çalıp söylediği eserleri zevkle dinledi. Böylece Abay Kazak halkının edebi

eserlerini örf-adetlerini sosyal olaylarını geçim kaynaklarını yakından öğrenmek fırsatını buldu.

Abay duyduğu bir şeyi hiç unutmazdı. Ozanlardan ve tecrübeli aksakallardan duyduğu ilginç ve ibretli hadiseleri kendi konuşmalarında ustalıkla kullanmasını bildi. Böylece genç yaşlarda bölgede iyi bir hatip ve sair olarak tanınmaya başladı.¹⁹⁶

Rus düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte İslam kültürüne de aşina idi. Rusların baskıcı politikalarına karşı çıktı. Birçok XX. yüzyıl Kazak aydını için Abay Kunanbayev çok önemli bir şahsiyettir. Batı Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş olan Abay, Kazak kültürüne yönelik eleştirilerini özellikle “Kara Sözler” adlı eserinde dile getirdi. Abay, Rusya’nın sömürgeci politikalarına da aynı şekilde eleştirel yaklaştı; sömürgeci baskısından kurtulmaları için Kazakların eğitime önem vermeleri gerektiğini vurguladı. Abay, Kazakları çocuklarını eğitmesi, Rusça okuma yazma öğretmeleri için teşvik etti.

XIX. yüzyıl sonunda, Tatar eğitiminin Kazaklar üzerinde büyük etkisi vardı. Bu durum, Kazak okumuşları arasında Tatarlara karşı olumsuz duygular uyandırıyor. Onlar Kazakların Tatarlaşmasından korkuyorlardı. Gerçekten de, yalnız Tatar medreselerinde değil, Rus-Kazak mekteplerinde de Kazakça öğretilmiyordu. Kazak çocukları için Orenburg Sınır Komisyonu tarafından 1850’de kurulan mektep, Kazaklar arasında Tatar kültürünün nasıl girdiğinin açık örneğidir. Bu mektebin birinci müfettişi, öğretmenleri ve hatta açıcıları Tatarlardı. Din dersini Tatar mollası okutuyordu; dersler de Tatar dilinde veriliyordu. Kazaklar arasında Tatar etkisini azaltma hakkındaki resmi bildirgeler de bu dilde yazılmıştır. İlminskiy ve Rus misyonerlerin yardımıyla Kazak pedagoğu Altınсарin birinci milli mektebin temelini attı. Ama bu mektepte bile pek çok Tatar öğretmen ders verdi.

¹⁹⁶ Zafer Kibar, *Abay Kunanbayev*, Ankara, 2014, s. 12-13.

Ibray Altınсарın, Kazak dilini “tatarizmler” dediği yabancı sözcüklerden ve Tatar ve Buhara mollaları tarafından kullanıma sokulan Arapça ve Farsça kelimelerden arındırmaya çalıştı. O, İslam dini bayrağı altında öğrenim gören Kazakların kendi dillerinden yavaş yavaş Tatar ve Arap dilleri lehine vazgeçmelerinin amacını anlıyor, Kazak aksüyeklerinin (soylularının) “Tatarlaşmasını” kaçınılmaz olarak görüyordu. Bu şartlarda Kazak hanlarının savunduğu Tatar mollalarının etkisinin gittikçe artacağı sonucuna varıyordu. Ayrıca, Tatar ve Buhara mollalarının kullandığı kitapların Tatarca yazılmış olmasından da hoşlanmıyor, bu ders kitaplarını bozkıra sokmamak için uğraşıyor.

Yukarıda anlatılanlar Tatarların Kazaklar arasında din ve eğitim alanında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Çeşitli açılardan eleştirilerini dile getiren Abay’ın kendisi de Petropavlovsk’da bir Tatar medresesinde okumuştur. Tatar mollalar konusunda en acımasız eleştirileri dile getiren Çokan Velihanov’un babası Sultan Şıngıs Velihanov, Omsk şehir medresesinde okumuştur. Bu aydınlar Kazak olsun, Tatar olsun Rus sisteminde bir yere sahip ve halklarının da Rus ve Avrupa kültürüne yakınlaşmasıyla ilerleyeceğine inanmış ilk kuşak Ceditçiler arasında sayılabilirler. Tatar veya Kazak, her ne kadar Ruslarla eşit ilişkiler kursalar da, bu insanların esas amacı halklarını ileriye götürmek ve “cehaletten” kurtarmaktır.

Kazak aydınlarının karşı olduğu da aslında “Tatar” kültürü değil, cahil mollalardı; bu Mollaların çoğu Tatardı. Bir de bu aydınlar bir kısım Tatar aydını gibi, kendi edebî dillerini oluşturma amacındaydılar. Dostlukları bu Kazak aydınlarının Tatar halkına değil, Tatar mollaların temsil ettiği geriliğe düşmanlık duyduklarını gösterir.

Toplumların temel taşı insan ve aile, Abay’ın ideal, model toplumunun da yapı taşıdır. Abay’a göre insan madde ve ruhtan müteşekkil varlıktır. Varoluş özü takip eder. Öz, kalûbelada aşkın varlık tarafından yaratılmıştır. Allah formları bu özlerden sonra var etti. Abay’a göre varlık anlamlı belli bir gayeye göre dünyaya gönderilmiştir. Bugün deriliş ve yaradılış bir takdire, ölçüye göre belirlenmiştir. Yine Abay’a göre evrende

tesadüfler zinciri değil tevafuklar zinciri (uygunluk) caridir, bu uygunluk sonsuz irade ve güç sahibi müteal varlık tarafından meydana getirilir.

Evrendeki düzeni ve güzelliklere yaratan Allah, muhatap olarak en mükemmel yarattığı insanı, yeryüzünün mirasçısı seçmiştir. Canlı cansız bütün varlıklar insanın emrine amade kılmıştır. İnsan israf etmeden bu yapıyı değerlendirmek zorundadır. Abay: “Ölse ölür tabiat, adam ölmez”¹⁹⁷. Sözleriyle insanın madde ve ruhtan müteşekkil doğal bir yapıya sahip olduğunu anlatıyor. Yani insanın maddesi ölür, çürür, ruhu baki kalır, yaptıkları-ettikleri ruhla birlikte mana olarak baki kalır.

Abay’a göre insan meselesi dendiğinde, insanın dünyayla olan alaka-ilişkisi birlikteliği dünyada sürdüğü ömür ve ömrünün manası gibi meseleleri akla getirmektedir. İnsan kendini bildiği ölçüde model varlık haline gelebilir. Kendini tanıyamamış, mahiyetini anlayamamış insan tipi, nötr bir varlıktır. Oysa kendini bilen model insan kendini toplumun birlikteliği, egemenliği için gayret sarf edendir.

Model insan (parasattı) üstün insan ve idrak sahibidir. Gayesizlik ve başıbozuk insanın en amansız düşmanıdır. Yaşadığı her anı değerlendirebilen insan model olmaya namzettir. Herkes kendi oto kontrolünü yapabilmeli, başkasını beninde kendini aramamalı, insan kendi benini kendi kendinde aramalıdır.

Abay’ın etik prensiplerinden biri de “adam ol” prensibidir. Şiirlerinde “*Nadanlığalarga boy berme, şın sözbenen ölseniz*”,¹⁹⁸ sözleriyle insanın kendini tanıyıp adam olmalı, akıllı hareket edip insanlığa faydalı olmalıdır. Birinci şart; nadanlıktan (cahillikten) kurtulmaktır. İkinci şartı insanın kendi yaratıcısını tanımasıdır. Yaratıcıyı tanımayan cehaletten kurtulamamıştır.

Abay’a göre adam olmaya adım atan kendini bilmiş, tanımış daha sonra da Rabbini tanımıştır. Üçüncü: kategoride insan, insanlık boyasıyla boyanmalı, hem bu nadanlıktan kurtulmak için şarttır. Bu ayırım yapmadan bütün canlıları sevmektir. İnanç,

¹⁹⁷ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Steplerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s. 102.

¹⁹⁸ A.g.m., s. 103.

dil, din, ırk ayrımı, mezhep ayrımı yapmadan sevmektir. Karşılıksız menfaat duygusuna (pragmaya) kapılmadan sevebilmektir. Abay buna “Adamgerşilik” (İnsanlık) der.

İnsanlığa faydalı olma yönünde Abay ufak bir kerpiçle de olsa yararlı olmayı önerir. İnsanın bir eseri olmalı, en önemli eserse gençliktir. Gençliğe yapılan en önemli yatırım sevgi ve hoşgörü payandalı olmalıdır. İnsan yaratılış itibariyle en güzel şekilde yaratıldığından onu yaratandan dolayı saygıya layıktır. Bu saygı insanın sadece formuna değil, aynı zamanda ruhunadır da. Abay bu konuda anlaşılmadığı ifade eder; “Kalbimin ta derinliklerinde dal ve benim gizli anlaşılmayan halimi düşün”¹⁹⁹ der.

İnsanı insan yapan, mahiyetindeki güzellik hamurudur. İnsanı baştan çıkaran yine mayasındaki kuvve-i gadabiyye ve şeheviyedir. Mahiyetindeki güzelliği, akliliği işleten varlık sırrına ermiş, istemeyen kadavralaşmıştır. İnsan fitratı yalan söylemez, içindikileri dışına sızdırır. Faydalı ve aydınlatıcı fikirler saf ve temiz nurlu kalplerden çıkar. Baykuşlar harabelerde, bülbüller gül bahçelerinde yaşarlar.

Abay’a göre güzel, tabii olandır. İnsanın tabiatına uygun olandır (asemi, ademi, sulu) sevmek tabii halde ve tabii olanı sevmektir. (Ademlik) Güzelin ölçüsü insanla tabiat arasındaki perdeleri kaldırmaktır. İnsan yapmacık sun’i olana yaklaştıkça güzellikten ve iyilikten uzaklaşır. Sadelik, iktisat, tabii olma yapay davranışlardan uzaklaşma, estetik açıdan çok önemlidir.

Güzelliğe kavuşmak insana doğuştan verilmiş değildir. İnsan doğarken istidatlı doğar, fakat her terbiye ile bu istidatlarının geliştirir. İnsan ömür boyu, öğrenmeye muhtaç bir varlıktır. Hayvan terbiye edilmiş olarak doğar, hayvan doğar doğmaz, uçar, yürür, koşar kendine öğretilenleri tatbik eder. Arı doğuştan bal yapmayı, inek süt yapmayı vs. bilir ve uygular. Sevk-i tabii ile hareket ederler. İnsan çocukluktan mezara kadar öğrenir, tekâmül eder, iyiyi de öğrenir, kötüyü de, güzeli de, çirkini de. Abay’a göre bütün öğrencilerin terbiye süzgecinden geçirilmesi gerek. İyinin, güzelin

¹⁹⁹ Hopaç, a.g.m., s. 103.

ölçüsü nedir? İnsanlığa faydalı olandır. Kötülük, çirkinlik, tatbik edilmemelidir. Toplum kötülüğün öğretilmemesi için önlem alınmalıdır. En güzel önlem eğitimidir.

Abay'ın etik ve estetik prensiplerinin temelini dayatan diğer bir husus reform, yenilik, değişiktir. O bunu şöyle ifade eder:

“Dünya koskoca bir göl
Zaman ızdırıp veren yel
Daha önce göçüp giden Ağalar
Sonra gelecek çocuklar, yeğenler
Hepsi Kezek Kezek gelir giderler”

“Abay sadece (ağartıcı) aydın düşünür değil, geçmiş ve geleceği sentezleyen bir düşünürdür”.²⁰⁰ Evet, Abay, doğunun bilimi ve ruhani hazzını tatmış, içine sindirmiş yenilik çığırını açarak batıdaki yenilikleri doğuyla mecz etmiş, kaynaştırmıştır. Bu yüzden Kazak halkının ufkunu açan ışık insanlardan birisi olarak anılmaktadır. Sadece kendini düşünen bencil insan, insanlar ve Allah tarafından sevilmezler. Toplum için, başkaları için emek sarf eden insan, Allah ve insanlar tarafından sevilir.

Abay için insan problemleri meselesi felsefenin birinci meselesi olmalıdır. Çünkü bütün evren ve içindeki var olanlar insan emrine ama dedir. İnsan olmazsa evrenin manası olmazdı. Her şey insan ve insanlık için var edilmiş, insan var oluşun anahtarıdır.

Kazak düşünürlerine göre Abay, teist bir aksiyon adamıydı. Analarından hür doğan insana esaret yakışmazdı. Bunun için düşüncelerin harekete dönüşümü özgürlük zorunluydu. Yıllarca sömürge altında kalmış Kazak toplumu er geç hürriyetine kavuşacaktı. Buna Abay gibi diğer düşünürler de inanıyorlardı.

²⁰⁰ Hopaç, a.g.m., s. 105.

Kendi dillerini konuşmak, yazmak yıllarca yasaktı. Dini düşünceleri söylemek ve yaşamak yasaktı. Bütün bu yasakları Kazak toplumunun aksiyonuyla ortadan kaldırıldı.

Abay ontolojik problemleri teistik formlarda çözüme kavuşturdu. Çünkü O, “hem manı yaratkan Kудay бар” her şeyi yaratan Allah var sözüyle varlığın, varoluşun ilk sebebi Allah’ı kabul ediyor. “Birinin hikmeti var birinin sebebi var”²⁰¹ sözüyle de varlığın hikmetsiz ve başıboş yaratılmadığını anlatıyor. Abay’a göre Allah, ezeli ve ebedi varlıktır. Mutlak hürriyet ve ilim sahibidir. Mutlak işitici ve görücüdür.

Kader meselesinde iyiliği ve kötülüğü yaratan Allah’tır. Fakat işlettiren değildir. Allah ateşi, suyu, güneşi yarattı. Ateşin, suyun zararları ve faydaları var. İnsanlığın hizmetine kullanılırsa faydalı, zararına kullanılırsa zararlıdır. Şeytanı da yaratan Allah, melekleri de yaratan Allah’tır. Fakat insan hangisine tabi olursa ona göre ceza ve mükâfat görür. Abay din felsefesiyle alakalı görüşlerini, “Kara Sözlerinde” izah ediyor.

1.4. Şekerim Kудayberdiulı (1858-1931)

Şekerim Kудayberdiulı, sanatın birçok dalında, nazım, nesir, çeviri, gazetecilik alanlarında zengin bir miras bırakmıştır. Onun eserleri, muhteva bakımından çok derin ve araştırmacıların dikkatini çekebilecek derecede ilginç ve değerlidir.

Şekerim’in eski devirlerdeki Kazak hayatını canlandıran ve yaşadığı dönemin sosyal görüntülerini anlatan muazzam eserlerinde, farklı kültürlerin çeşitli tipteki düşünceleri ve onların karşılıklı ilişkilerinin ortak yönleri ele alınmıştır. Onun kendi kendini yetiştirip, Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmesinde ve devrinin tanınmış Kazak aydınlarından birisi olmasında, Kazak halkının büyük şairi, aydın, filozof Abay Kunanbay’nın büyük tesiri vardır. 11 Temmuz 1858 tarihinde Şingıs dağı eteklerinde yer alan şimdiki Doğu Kazakistan’ın Abay ilçesinde dünyaya gelen ve genç yaşta babasını kaybeder Şekerim’i, amcası Abay, kendi rehberliğinde yetiştirmiştir. Abay’ın genç yaşta ölen ağabeyi Kудayberdi’nin oğlu olan Şekerim, Abay’ın “İnsan ol!”

²⁰¹ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Steplerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s. 106

prensibini kendi eklediği katkı ve arayışlarla geliştirmiş, yaşadığı devrin Kazak toplumunun olumsuz yönlerini sert bir dille eleştirerek, eksiklerini anlatmış, fikir ve görüşlerini, döneminde yayımlanan Aykap, Dala Valayatinin Gazete, Qazaq gibi dergi ve gazetelerde dile getirmiştir.²⁰² Şekerim Kудayberdiұlı, 1903-1907 yıllarında imparatorluk Rus Coğrafya Kurumu'nun Batı Sibiryа bölümünün Semey şehrindeki şubesine üye olmuştur. 1905-1906 yıllarında yaptığı Hac yolculuğu sırasında İstanbul'da da bulunmuştur. 1918'de Kazakistan'da millî düşüncelerin gelişmesinde önemli rol oynayan Alaş Orda hükümetinin Semey şehrindeki faaliyetlerine katılmıştır. Stalin rejimi döneminde vurularak öldürülen Şekerim Kудayberdiұlı'nın eserlerine okuma yasağı konmuş, şairin şeref ve hakkının 1958 yılında iade edilmesine rağmen, eserlerinin yasağı 1988 yılına kadar devam etmiştir. Şekerim'in tarih, edebiyat ve din alanlarında çeşitli eserleri bulunmaktadır.

Abay okulunda ruhanî dünyası gelişen Şekerim'in dünyaya ve İslâm dinine bakış açısı ve hayatı nasıl filozofça karşıladığı, sadece lirik şiirlerinde değil, 1991 yılına kadar yayımlanmadan halk arasında saklı kalan "Uç Gerçek" ("Üş Anık") ile 1911 yılında Orenburg'da yayımlanan "Müslümanlık Şartı" ("Musılmandık Şartı") adlı eserlerinde de dikkati çekmektedir.

Şekerim, Batı ve Doğu filozoflarının çalışmalarını inceledikten sonra ortaya koyduğu, fakat yıllardır okuyucusundan uzak kalan çalışması "Uç Gerçek"te şeref ilminin temeli sayılan vicdanla ilgili kendi görüşlerini belirtirken, "Müslümanlık Şartı"nda Kazak halkının yaşamında yer almaya başlayan İslâm dininin kurallarını, dinî inanç, nasihat ve öğütlerin anlamını herkesin kolayca anlayabileceği bir şekilde anlatmıştır.

"Uç Gerçeği yazarken Şekerim, dünyaca ünlü filozofların kitaplarını ve din tarihini eleştirel gözle incelemiş ve kendi yol seçimini belirlemiştir. Şekerim, birinci

²⁰² Kazak Aydın Şekerim Kудайberdiұlı, "Hayat ve Eserleri" (1858-1931)

gerçeği ilim, ikinci gerçeği din yolundaki teologların dünyevî görüşleri olarak tanımlayıp kendi görüşünü şöyle ortaya koymuştur

İzdedim, taptım anığın, Aradım, buldum hakikati,

Tastadım eski tanığın, Bıraktım eski düşünceyi,

(Qudayberdiulı 1991b: 4)

Şekerim, üçüncü gerçeği ise Abay'ın şiirlerinde geçen ahlâkî felsefesindeki vicdan problemi olarak sunar. Yıllar süren incelemelerinin sonucunu ise şu şekilde tanımlamıştır:

Enbekpenen, örnekpenen, Çalışma ve örneklerle,

Öner oyğa toqılsa, Sanat akla yerleşirse.

Jaynar könil, qaynar ömir, Neşelenir gönül, canlanır ömür,

Ar ilimi oqısa. Namus ilmi okunursa

Şekerim Kудayberdiulı (1858-1931) İslâm'ı halkına anlatmak için bir kitap yazmıştır. Kitap “Müslümanlık Şartı” (Müslümanlık Şartı) adı altında 1911'de Orenburg şehrinde yayınlanmıştır. Kitabı yazma amacını Şekerim (1993:7) şöyle anlatmaktadır: “Bizim Kazak halkında kendi dilinde yazılmış kitabın olmamasından dolayı ve Arapça, Farsça kitapları, hatta Tatarca yazılmış kitapları anlayamadıkları için iman ve ibadet konusunda elimden geldiği kadar Kazakça yazmaya karar verdim. Bu kitap hem Kazaklara okumak için kolaylık sağlar ve faydalı olur, hem bana da sevap kazandırır diye Allah Teâlâ'nın rahmetinden ümit ediyorum.” Prof. Mekemtas Mirzahmetov (edebiyatçı) kitabın takdiminde İ. Altınсарın'ın Şeriatü'l-İslâm'ı ve Şekerim'in Müslümanlık Şartı'nı yazmalarını Rusya'nın Kazak halkını Hıristiyanlaştırmak amacıyla yürüttüğü misyonerlik hareketine karşı bir faaliyet olarak değerlendirmiştir. Yani Kazak aydınları Rusların Kazakları İslâm Dini'nden uzaklaştırma çabaları sonucu doğabilecek bir tehlikenin önünü almak için bu kitaplarını yazma ihtiyacını hissetmişlerdir. Çünkü o dönemde Kazakların kullandığı İslâm'la ilgili kaynak kitaplar Arapça veya Tatarca idi. Rusların İslâm'ı Kazakların arasında

zayıflatmak için bu iki dilin de Kazak okullarında kullanılmasını yasaklaması, gelecek nesil adına bir tehlike oluştuyordu. Müslümanlık Şartı ilmihal niteliğinde yazılmıştır ve bu kitap Kazakların ilmihali olarak da değerlendirilmiştir. Kitap genel ilmihallerde bulunan konulardan kısaca bahsetmiştir. Bu kitapta bahsedilen konular şunlardır: itikat, İslâm ahlakı, taharet, namaz, oruç, zekât, hac, kurban ve ay, nikâh ve boşanma, ticaret, istikraz (ödünç alma) meselesi, emanet, insan ve hayvan hakları. Yazar konuların çoğunu anlatırken ayet ve hadisleri delil olarak kullanmıştır. Kitabında doksana yakın ayet, otuzdan fazla hadis kullanmıştır. Kitabının bazı yerlerinde bu konuda yazılmış diğer kitaplara da atıfta bulunmuştur. Bu durum Şekerimin konuyu iyice araştırdıktan sonra yazmış olduğunu göstermektedir. Kitabın mahiyeti hakkında ayrıca bir çalışma yapmayı düşündüğümüzden burada bununla yetinmek istiyoruz.²⁰³

“Bir dikenin insanların yolundan kaldıranın Allah geçmiş gelecek günahlarını affeder.”

Aslında Şekerim, Kazaklar arasında daha çok şairliğiyle tanınır. Onun şiirlerinde de dinden bahsettiği görülür. Mesela bir şiirinde şöyle demektedir: “Eğer Musa peygamberle (A.S.) karşılaşırsam Yahudilerin onun dininden saptıklarını ve Tevrat’ı bozduklarını, kendisinin tekrar gelip Tevrat’ı düzeltmesini söyledim. Eğer İsa peygamberle (A.S.) karşılaşırsam onun ümmetinin kendisini ilah ilan ederek sapıtıklarını söyledim. Eğer Muhammed (S.A.S.)’i görseydim, mollaların yoldan çıktıklarını ve kendisinin gelip Kuran’ı tekrar öğretmesini söyledim.”²⁰⁴

Şekerim’in de kullandığı hadislerin içerisinde yukarıda belirttiğimiz gibi zayıf veya mevzu hadisler de mevcuttur. Dinî eserlerde böyle hadislerin kullanılması bize o dönem Kazak toplumunun hadis bilgisinin yeterli olmadığını göstermektedir.

²⁰³ Şamşat Adilbayeva, “Kazak Kültüründe İslam”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Araştırma Görevlisi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığı tarafından yayımlanmaktadır.

²⁰⁴ Adilbayeva, a.g.t., s. 116-123.

2. Siyasi Aydınlar Sınıfı (1905-1922)

Bu dönem 1905 Devrimi'nden Bolşevik Partisi'nin tüm eski Çarlık topraklarında hâkimiyet tesis ettiği ve Kazak Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1922 yılları arasındaki siyasi ve kültürel faaliyetleri kapsar.

Bu dönem aydınlarının bazılarının milliyetçi, bazılarının da sosyalist fikirler taşıdığı görülmektedir. Rusya'da 1905 İhtilalinden sonra fikir, basın ve siyasi toplantılar özgürlükleri tanındı. 1904 yılına kadar yayın imkânları kısıtlı olan Çarlık Rusya'daki diğer Türk toplulukları gibi Kazaklar arasında da gazete ve dergiler yayınlanmaya başladı. Ayrıca 1905 ihtilaliyle parlamentonun açılması dolayısıyla siyasi faaliyetlere de izin verilmesiyle Kazak aydınları arasında siyasi akımlar da ortaya çıktı. İsmail Gaspıralı'nın 1884'te açtığı Usul-i Cedit okulları Kazaklar arasında da etkili oldu. Bu dönemde İsmail Gaspıralı'nın çizgisinden gidenler milliyetçi aydınları, Rusya'daki sosyalist akımların etkisinde kalanlar ise sosyalist aydınları oluşturdu.

Bu aydınların birçoğunun XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'nın Petersburg, Kazan, Orenburg ve Omsk gibi şehirlerde yüksek tahsil yaptıkları görüldü.²⁰⁵

2.1. Alihan Bökeyhanov (1866-1837)

Soyu Kazak hanlarına dayanan Alihan Bökeyhanov 1866 yılında Semey eyaleti Karkaralı şehrinde Tokıraun Nehri kenarındaki bir köyde dünyaya geldi. İlk eğitimini Kazak mollalardan aldı. Aldığı eğitimden tatmin olmadığı için 3 sınıflı Kazak-Rus ilkokuluna kendi isteği ile kaydoldu. İlkokulu bitirdikten sonra Karkaralıdaki 3 yıllık okulu kazandı. Bu okulu da başarı ile bitirdikten sonra 1879 yılında Karkaralı şehrinde Kazak öğrenciler için açılan okula kaydoldu. 1879 yılından 1886 yılına kadar eğitimine bu okulda devam etti. Bitirme imtihanında yüksek not alarak okuldan mezun oldu. 1882 yılında Sibir demiryolunun teknik altyapısı için açılan teknik okulu kazandı. Bu okuldan fen dersleri ve teknik derslerin yanında Rus tarihi ve Rus dili alanında da başarılı bir eğitim aldı. 1890 yılında Orman Enstitüsü profesörü Borodin'e yazdığı dilekçe karşılık

²⁰⁵ <http://abdulvahapka.com/> Türk Dünyasının Aydınlatılmasında Kazak Aydınlarının Üstlendiği Görev.

gördü. 200 ruble burs almaya hak kazanarak Petersburg Üniversitesi Orman-Teknik Enstitüsü'nde yüksek öğrenime başladı.²⁰⁶ Onun Petersburg'daki yılları Marksizm'in, Avrupa'da en ateşli yılları olup Rusya'da da yayılmaya başladığı döneme rastlamaktadır. Bu dönemde Bökeyhanov ihtilalci ve sosyalist düşüncelere sahip öğrenci hareketlerine katılmıştır.²⁰⁷

Üniversiteden mezun olduktan sonra 1895 yılında Rusya'dan Orta Asya'ya göç eden Rus köylülerinin sosyal ekonomik durumlarının araştırılması için kurulan ekibe katılmak için başvurdu. Ama başvurusu kabul edilmedi. Bunun üzerine Ombı şehrindeki ziraat okulunda matematik dersleri vermeye başladı. Bu dönemde sosyalist düşüncelere sahip “Stepnoy Kray” gazetesinde de makaleleri yayınlanmıştır.²⁰⁸

Alihan Bökeyhanov 1896 yılında Akmola, Semey ve Turgay eyaletlerindeki yer altı ve yer üstü kaynaklarının tespiti için kurulan F.A. Şerbina'nın yönettiği araştırma ekibinin çalışmalarına katıldı. Ekibin başka bir amacı ise Kazakların yerleşik hayata geçirilmesi için gerekli olan altyapının hazırlanması ve bu bölgelerin sosyal ve kültürel yapısının tespitiydi. Bu çalışmalar 1903 yılına kadar devam etti. Elde edilen sonuçlar 13 ciltlik bir eser olarak yayımlandı. Bökeyhanov'un “Pavlodorskii Uyezd” ve “Karkaralinski Uyezd” adlı çalışmalarında bu eserin içinde yer aldı. Buradaki çalışmalarının onun açısından en önemli sonucu Rusya'nın Kazakistan siyasetini yakından görmüş olmasıdır.

Bu dönemde ayrıca Rusya Coğrafya Kurumu'nun Batı Sibirya bölümüne üye seçilen Bökeyhanov'un 1898-99 yıllarında “Dala Vilayeti” gazetesinde altı tane makalesi yayınlanmıştır. Onun Şerbina araştırma ekibinde yaptığı başarılı çalışmalar diğer araştırma ekiplerine katılmasına imkân hazırladı. Rusya hükümetinin sponsorluğunda Kuzey Kazakistan'daki ekonomik ve demografik yapıyı araştırmak üzere kurulan ekibe kabul edildi. Bökeyhanov, bu ekiple birlikte Turgay, Semey ve

²⁰⁶ Alihan Bökeyhan: *Tandamalı*, Haz. R.N. Nurgaliyev, Almatı, 1995, s. 6.

²⁰⁷ Bökeyhan, a.g.e., s. 10.

²⁰⁸ Alihan Bökeyhan, *Şıgarmalar*, Haz. Mambet Koygeldiyev, Almatı, 1994, s. 10-11.

Akmola eyaletlerindeki at ve keçi besiciliği üzerine incelemeler yaptı.²⁰⁹ Bu çalışmalarını döneminde ayrıca tarihi araştırmalar da yapma fırsatı bulmuştur. Orta Cüz hanı Abılay Han'ın Rusya memurlarına gönderdiği mektupların tercümelerini içeren çalışmasını Coğrafya Kurumu dergisinde yayınlattı.²¹⁰

Bilimsel araştırmalar amacıyla yaptığı bu seyahatleri sırasında Kazak tarihi, etnografyası ve edebiyatı üzerinde de çalışma fırsatı buldu. Tarih alandaki çalışmaları onun siyasi alandaki mücadelesinde takip edeceği yolu belirlemesinde önemli rol oynadı. Bökeykanov, Kazak ülkesinin tarihini derinlemesine araştırdı. Küçük Cüz'ün, Orta Cüz'ün ve Ulu Cüz'ün Rusya'ya katılmasının sebepleri ve XIX. yüzyılın başlarında Kazakistan'daki Kenesarı ve Navrızbay ayaklanmaları üzerine yoğunlaştı. Rusya'nın baskıları sonucu ortaya çıkan milli hareketlerin başarısızlığa uğramasının sebeplerini inceleyerek kendisine dersler çıkardı. Rusya'ya karşı verilecek olan mücadelenin ancak halkın tamamının desteği ve kültürel seviyenin yükseltilmesi ile başarıya ulaşabileceğini anladı.²¹¹

Petersburg Üniversitesi'nde eğitim aldığı dönemde Rusya'da ve Avrupa'da gelişen fikir hareketlerini yakından takip eden Bökeyhanov'un üzerinde bu fikirlerinde derin tesirleri olmuştur. Bu tesiri daha sonraki dönemlerde Fransız ihtilaliyle ilgili yazdığı makalelerde görmek mümkündür. O Fransız ihtilalinin sonunda ortaya çıkan özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi ilkeleri insanlığın kurtuluşu için yegâne çözüm yolu olarak görmüştür.²¹²

Semey bölgesinde yaptığı çalışmalar onun Abay'a olan ilgisini artırmıştır. Onun düşünce yapısının oluşmasını, Abay'ın Kazak dili ve edebiyatıyla alakalı düşünceleri²¹³ ile Rus istilasına karşı halk ozanlarının yazmış olduğu şiirler de etkilemiştir.²¹⁴ Abay'ın fikir dünyası ile alakalı yazdığı makale 1907 yılında Semey şehrinde Coğrafya Kurumu

²⁰⁹ Bökeyhan, a.g.e., s. 153-92.

²¹⁰ Sabol, a.g.e., s. 76.

²¹¹ Bökeyhan, a.g.e., s. 15.

²¹² Bökeyhan, a.g.e., s. 8.

²¹³ A.g.e., s. 8.

²¹⁴ Bökeyhan, a.g.e., s. 6.

tarafından bastırıldı. 1910 yılında Petersburg’da A. I. Kostayanski’nin “Milli Hareket Türleri” adlı kitabında Bökeyhanov’un “Kazaklar” adlı makalesi de yer aldı. Bu makalede Bökeyhanov Kazakların yerleştikleri bölgelerin özellikleri hakkında bilgiler vermiştir.²¹⁵

1905 yılında Çarlık sömürsünü protesto etmek amacıyla yapılan mitinglerde ve dilekçelerin yazılmasında önemli rol oynayan Bökeyhanov’un faaliyetleri Rus Polis Teşkilat’ının dikkatini çekmiş ve kara listeye alınmıştır.²¹⁶ Bundan sonraki dönemde Kazakların haklarını siyasi yoldan korumak için Rusya Anayasal Demokrat Partisi (Kadet)’ne üye oldu. 1906 yılında açılan I.Rusya Devlet Duma’sına Semey’den vekil seçildi. Semey’de yapılması planlanan bölge toplantısına giderken Ombı Valisi tarafından Nisan 1906’da tutuklandığı için Duma toplantısına katılmakta gecikmiştir.²¹⁷ Petersburg’a geldiğinde Duma’nın Rus Çar’ı tarafından kapatılmasını protesto eden Viborg bildirisine imza koyduğu için yargılandı. 1908 yılında Semey şehrinde 3 ay hapis yattı. II. Duma seçimleri onun hapiste olduğu dönemde yapıldığı için bu seçimlere katılmadı. Hapisten çıktıktan sonra 1908’den 1915 yılına kadar fikri ve siyasi faaliyetleri sürdüreceği Samara guberniyasına sürgün edildi. Bu dönemde önce Aykap dergisinde daha sonra ise Kazak gazetesinde yazdığı makalelerle Rusya’nın Kazakistan’da yaptığı haksızlıkları ve Kazak halkının problemlerini dile getirdi. Aynı zamanda Kadet Partisi çatısı altında siyasi mücadelesini devam ettirdi.²¹⁸ 1914 yılında gerçekleşen IV. Rusya Türkleri Kongresi’ne katılan Bökeyhanov, bu kongre sonrasında Duma’da Müslümanlar Fraksiyonu çatısı altında çalışan büroda Kazakların haklarını korumak için görev aldı.²¹⁹ 1916 yılında Bökeyhanov, Samar’da ki sürgün süresi bittikten sonra Orunburg’a geldi. Siyasi faaliyetlerine burada devam etti. Kadet Partisi’nin ve Geçici Hükümetin Kazaklara otonomi vermemesi üzerine Kadet Partisi’nden ayrıldı. Tom şehrinde gerçekleşen Sibir Otonomistlerinin kongresine

²¹⁵ Kırıkbay Allabergen, Carılkasın Nuskabayulı, “*Altı Alaştın Ardaktıları*”, Almatı, 1994, s. 40.

²¹⁶ Mambet Koygeldiyev, “*Alaş Kozgalısı*”, Almatı, 1996, s. 102.

²¹⁷ Galım Ahmetov, “*AlaşAlaş Bolganda*”, Almatı, 1996, s. 204.

²¹⁸ Bökeyhan, a.g.e., s. 22.

²¹⁹ Tilşilerden, “*Büroga Kisi Ciberü*”, Kazak, Nu.177, 1916.

katıldı. Tom'daki bu siyasi faaliyetler Alaş Partisi'nin kurulmasıyla neticelenmiştir. 1917 yılı Aralık ayında Kazak Otonomisi ilan edildiğinde Alihan Bökeyhanov'da bu otonominin başkanı seçildi. Kazakistan'a Komünistler hâkim olduktan sonra diğer Alaş Orda liderleri gibi suçlu muamelesi gördü. 1920-22 yılları arasında hapiste yattı. Daha sonra ise Moskava'ya sürgün edildi.²²⁰ Sürgün yıllarında da boş durmayan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Mırcakıp Dulatov ve Mağcan Cumabayev, gibi Kazak aydınlarıyla birlikte "Alka" adındaki cemiyeti kurdu. Mücadelesini bu cemiyet vasıtasıyla sürdürmeye çalıştı. Bu dönemde hem S.S.C.B.'nin merkezi basım hanesinin Kazak bölümünde yazar olarak ilmi ve edebi çalışmalarına devam etti hem de birçok Batı klasiğinin Kazakça çevirisini yaptı. Gazetecilik faaliyetlerine de devam eden Bökeyhanov, sadece üç sayısı çıkacak olan "Temir kazık" gazetesini yayınladı. 1927 yılında merkez basım hanedeki görevine son verildi. Pantürkist ve Panislamist düşüncelere sahip olduğu iddiasıyla hapsedilen Bökeyhanov, 1927-37 yılları arasında Petersburg'da hapis yattı. 1937 yılında Sovyet yönetimi tarafından idam edildi.²²¹

2.2. Ahmet Baytursinov (1872-1937)

Kazakların tanınmış ilim ve siyaset adamlarından birisi olan Ahmet Baytursunov, 1873'te Kazakistan'ın Turgay eyaletinin Sartübek kasabasında doğdu. Kazakların önde gelen bir ailesine mensup olan babası Kazak beylerinden Ümbetey Batır'ın torunudur.²²² Baytursunov, ilk eğitimini köyünde okuma yazma bilen kişilerden ve Buhara'da eğitim almış bir mollanın ders verdiği köy mektebinden aldı.²²³ Geleneksel eğitim veren bu mektebi beğenmediğinden babası onu 2 sınıflı Kazak-Rus okuluna yazdırdı. 13 yaşına geldiğinde babası Rusya hükümetine göre sakıncalı adam olarak görüldüğü için Sibirya'ya sürüldü. Babasının haksız yere sürülmesi

²²⁰ Bökeyhan, a.g.e., s. 23.

²²¹ A.g.e., s. 24-27.

²²² Ferhat Tamir, "Ahmet Baytursunov ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi" 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, Ankara, 1999, s. 115.

²²³ Mağcan Cumabayev, "Şigarmaları", c.2-3, Haz. M. Bazarbay, Almatı, 1996, s. 324.

Baytursunov'u derinden etkiledi. Yaşadıkları bu üzüntüyü daha sonraki dönemlerinde girdiği hapisanede yazdığı "Anama Mektup" adlı şiirinde dile getirdi.²²⁴

Ahmet Baytursunov'un eğitim hayatını devam ettirmesinde babasının vasiyet niteliğindeki şu sözleri çok etkili olmuştur: "Oğlum, işte biz 25 yılı hüküm giyip Sibiryaya gönderiliyoruz. Yukarıdaki hükümet yetkililerine dilekçe veremedik. Eğer dilekçe verebilseydik verilen cezayı azaltırlar mıydı yoksa tamamen kaldırırlar mıydı kim bilir? Bu nedenle zorluk görsen de aç kalsan da ne kadar horlansan da oku. Senden istediğim budur. Bizim evde bana mektup yazacak oğlum olsun."²²⁵

Babasının vasiyetini gerçekleştirmek isteyen Baytursunov, Turgay'daki okulu bitirdikten sonra okumaya devam etmek için Orenburg'daki öğretmen okuluna yazıldı. Bu okulu başarılı bir şekilde bitirdikten sonra önceden düşündüğü gibi halk arasında Kazak çocuklarını okutmak maksadıyla Aktöbe ve Kostanay gibi şehirlerde köy okullarında daha sonra Kazak-Rus okulunda görev yaptı. 1896 yılında Omsk'da Akmola ve Semey okullarını yöneten Alekterov ile haberleşerek Omsk'a gitti. Baytursunov'un Alekterov ile görüşmesi onun sonraki hayatını derinden etkilemiştir. Bu görüşmeler sayesinde Rusya hükümetinin Kazaklara yönelik sömürge ve asimilasyon siyasetini fark eden Baytursunov, Kazakların Rus asimilasyonundan ancak eğitim yoluyla korunabileceğini anladı. Bu sebeple Kazaklar arasında eğitim faaliyetlerinin gelişmesi için ilk çalışmalarını yapmaya başladı. Omsk'tan sonra Kalkaralı'ya giden Baytursunov, bu şehirde 1896 yılından 1907 yılına kadar eğitim faaliyetlerini sürdürdü. Kalkaralı'da önce öğretmen okulunda sonra Rus- Kazak okulunda görev yaptı. Kalkaralı'da ki son dört yılında siyasetle de uğraşmaya başladı. O yıllarda 1905 ihtilali olmuş Kazan ve Moskova ve diğer şehirlerde okumakta olan gençler arasında değişim ruhu yayılmış, milliyetçilikten bahsedilmeye başlamıştı.²²⁶

²²⁴ Muhtar Avezov, "Ahmet Baytursunov'un Ellinci Yaş Günü", Çev. İbrahim Kalkan, Türklük Araştırma Dergisi (Mart, 2001), s. 171.

²²⁵ Vahit Türk, "Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursunov ve Çalışmaları", Türkler, Vol.18, Ankara, 2002, s. 665.

²²⁶ Avezov, a.g.e., s. 172.

Baytursunov Karkaralı'da görev yaptığı yıllarda Çarlık hükümetinin sömürge siyasetine karşı protesto mitinglerinin düzenlenmesinde ve şikâyet dilekçelerinin yazılmasında görev aldığından Karkaralı hapisanesinde bir müddet hapis yattı. Bu dönemde edebi çalışmalarına hız verdi. 1909 yılında İ.Krılov'un "Kırk Misal" adlı eserinin Kazakça çevirisini yaptı. Abay Kunanbayev'den etkilen Baytursunov bu eserin çevirisinde Kazak kültürel hayatına uygun hikâyeleri tercih etmiştir.²²⁷ Aynı yıl Semey'de tekrar tutuklandı. 1910 yılında sürgün cezasına çarptırılarak Orenburg'a gönderildi. Baytursunov sürgün yıllarında ilmi ve edebi çalışmalarına devam etti. 1911 yılında şiirlerinden oluşan "Masa-(Sivrisinek)" adındaki şiir kitabını yayınladı. Kazak halkının bağımsızlık yolunda vereceği mücadelenin edebi manifestosu niteliğinde olan bu eser, Mirjakıp Dulatov'un yazdığı "Uyan Kazak" kitabından sonra Kazakistan'da en çok ses getiren eser oldu.²²⁸ "Elippe-(Alfabe)" ve "Oku Kuralı-(Okuma Kuralı)" adlı pedagojik eserleri ise onun öğretmenlik yıllarında kazandığı tecrübenin ürünleridir.²²⁹ 1917 Şubat ihtilali döneminde Alaş Partisi'nin kurulmasında diğer Kazak aydınları ile birlikte görev aldı.²³⁰

Baytursunov Alaş Partisi'nin 1919 yılı Mart ayında Bolşeviklerle anlaşmasından sonra ülkesinin eğitim-öğretim işlerinde görev aldı. Bu çalışmalarını 1929 yılına kadar devam ettirdi. 1929 yılında Sovyet rejimine karşı olduğu gerekçesi ile tutuklanarak hapse atıldı. 1934 yılında serbest bırakıldıysa da 1937 yılında tekrar tutuklandı ve öldürüldü.²³¹

XX. yüzyılın başında Kazakların geri kalmışlıktan ve içine düştükleri cehaletten ancak eğitim yoluyla kurtulabileceklerine inanan ve geleneksel eğitim metoduna karşı olan Ahmet Baytursunov, eğitimci kimliğinin de tesiriyle Aykap dergisi ve Kazak gazetesinde dil ve eğitimle alakalı birçok makale yayınladı. Döneminde gelişen

²²⁷Sabol Steven, "The Creation of Soviet Central Asia; the 1924 National delimitation", Cenral Asian Survey, 14(2) (1995), s. 98.

²²⁸Ahmet Baytursunov, *Ak col*, s. 6, Samırat Kekişev, *Ahan Turalı Akikat*, Almatı, 1992, s. 12.

²²⁹Türk Vahit. "Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları", Türkler, XVIII 2002, s. 665.

²³⁰ Elmira Dosimbekova, "Ahmet Baturunov", Kazak Tarihi, 2. 2004, s. 123.

²³¹ Tamir, a.g.m., s. 115.

ceditçilik akımından etkilenen Baytursunov, Usul-i Cedid ile eğitim veren Aliye ve Hüseyniye medreselerinden mezun olan öğrencilerin her türlü ilime sahip olduklarını ve onların Kazak ilkokullarında öğretmen olarak çalışmaya layık olduklarını dile getirdi. Bununla beraber Usul-i Cedid ile birlikte geliştirilen Usul-i Savtiye'nin üzerinde değişiklikler yapılması gerektiğini, düzenleme yapılmadan uygulandığı takdirde başarısız olacağını ileri sürdü.²³² Bu amaçla 1912 yılında yazdığı 40 sayfadan oluşan Usul-i Savtiye ile tertip edilen Kazakça alfabe kitabı olan "Oku Kuralı" adlı eserini yayınladı. Bu eserinde daha önce alfabede olmayan seslileri gösteren işaretler kullandı. Kazak dilinin fonetiğine uymayan bazı Arap harflerini çıkararak yumuşak ünlüler için bazı işaretlere yer verdi. "Oku Kuralı" adlı bu eseri, Arap alfabesine göre düzenlenmiş bir Kazakça okuma kitabı niteliğindedir.²³³ XIX. yüzyılın sonlarında alfabe ile ilgili çalışmalar yapan İbrahim Altınsarin'den etkilenen Baytursunov'un düşünceleri bazı yönleriyle ondan ayrılmaktadır. Arap alfabesinin Kazakça için yetersiz olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini düşünen Altınsarin'nin tersine o bu alfabenin, Kazakların kültürel ve tarihi mirasının bir parçası olduğunu, basit değişikliklerle Kazakça yazı diline uyarlanabileceğini savundu.²³⁴ Ahmet Baytursunov, kitabın sonraki baskılarında alfabeyi pek çok kez geliştirmiştir. 1912-1915 yılları arasında kitap yedi kez baskı yaptı ve Kazak okullarında başarı ile uygulandı. 1915 yılında Ahmet Baytursunov üç kısımdan oluşan ve Kazak dilinin morfolojisi ve Sentaksını incelediği "Til Kuralı" adlı eserini yayınladı.²³⁵

Kazak dilinin gelişmesi için yaptığı çalışmaların yanında Ahmet Baytursunov bir pedagoğ olarak Kazakistan'da eğitimin modernleştirilmesi için çalışmalar yaptı. Eğitimi olarak çalıştığı yıllarda kazanmış olduğu tecrübe onun bu konudaki düşüncelerinin gelişmesinde en büyük etken oldu. Kazanmış olduğu tecrübe, ona eğitim konusundaki çarpıklıkları görme fırsatı verdi. Bu çarpıklıkları 1913 yılında Kazak gazetesinde yayınladığı "Nadanlık-(Cehalet)" adlı makalesinde şöyle özetledi:

²³² Baytursunov, a.g.e., s. 253.

²³³ Türk, a.g.m., s. 670.

²³⁴ Sabol, a.g.e., s. 104.

²³⁵ Kendirbayeva, a.g.m., s. 656.

“Kazakistan’ın bütün bölgelerinde verilen eğitimin seviyesi bir biriyle aynı değil. Mesela, 1912 yılında 510 bin Kazak’ın yaşadığı Turgay eyaletinde sadece 132 Kazak çocuğu okullardan eğitim alabilmekteydi. 1909 yılında 112 bin Kazak’ın yaşadığı Kostanay eyaletinde ise 6025 yetişkin Kazakça, 379 yetişkin ise Rusça okuma yazma bilmekteydi. Bunlar arasında sadece 379 kadın Kazakça, 29 kadın ise Rusça okuma yazma bilmekte.”²³⁶

Eğitimin gelişmesini “para, program ve öğretmen” olmak üzere üç unsura bağlayan Baytursun’a göre eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli mali desteğin Kazak zenginlerince karşılanabileceğini ama bu meselede zengin Kazakların gönülsüz olduklarını dile getirdi. Buna Orenburgta’ki öğretmen okulunu kazanıp da parasızlıktan dolayı okuyamayan öğrencileri örnek olarak verdi. Ona göre bu tür öğrenciler Kazak zenginleri tarafından desteklenirlerse onlar da borçlarını yurduna hizmet ederek ödeyeceklerdir.²³⁷

Baytursunov, Kazak eğitim sistemine uygun yeni kitaplar ve programlar hazırlanıncaya kadar Tatarların geliştirdiği programların Kazak eğitim sistemine uyarlanarak kullanılabileceğini dile getirdi.²³⁸ Ona göre bu öğretmenler Usul-i Savtiye ile eğitimi öğrendikleri için Kazak okullarında zorlanabilirlerdi. Bundan dolayı bu öğretmenlerin 15 günlük seminerden geçmeleri gerekmekteydi.²³⁹

Baytursunov eğitimin yeniden yapılandırılmasına inanmış ve bu konudaki çalışmalarına ilk önce Kazak ilkokullarından başlamıştır. Ona göre Kazak ilkokullarının hükümet tarafından desteklenmesi ve uygun yaştaki bütün çocukların bu okullara gitmesi gerekmekteydi. Bu amaçla Kazak gazetesinde yayınladığı “Bastauş Mektep-(İlkokul)” adlı makalesinde Rus dilinin öğrenilmesinin Rusya’nın hâkimiyeti altında yaşayan milletler için önemli olduğunu ama okullarda ilk üç yıl anadilde eğitim

²³⁶ Ahmet Baytursunov, “*Oku Cayı*”, s. 254.

²³⁷ Ahmet Baytursunov, “*Oruşa Okuşular*”, Kazak, Nu.2, 1913.

²³⁸ Ahmet Baytursunov, “*Okutu Cayıman*”, s. 262.

²³⁹ Ahmet Baytursunov, “*Kazakşa Oku Cayıman*”, s. 253.

verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Baytursunov makalesinde İlkokullarda verilecek eğitimin nasıl olacağını şu şekilde açıklamıştır:

“İlk üç yılda öğrenciler Arap alfabesini kullanarak Kazak dilini öğrenmeli. Sonraki iki yılda ise çocuklar Rusçayı öğrenmeli ve Kril alfabesine iyice hâkim olmalı. Köy okullarında öğretim Kazak dilinde yapılmalı. İlçelerdeki mahalle okullarında ise Rus dili kullanılmalı. İlkokulların programı okuma-yazma, din, anadil, milli tarih, aritmetik, coğrafya, imla ve biyoloji derslerini içermeli. Bu dersler Kazak dilinde öğretilmeli. Öğretimin diğer safhası Rusça yürütülmeliydi ki bu da Rus ortaokul ve teknik liselerinin ilk sınıflarıyla uyum sağlamak içindir. Bu tür okulları bitirdikten sonra Kazak öğrencileri hem Müslüman hem de Rus okullarında eğitimlerine devam edebilirler.”²⁴⁰

Hayatının uzun bir dönemini farklı Kazak şehirlerinde eğitimci olarak geçirmiş olan Baytursunov, sadece eğitimle alakalı değil sosyal, ekonomik ve dini alanlarda da tahliller yapabilme imkânı buldu. Rusya'nın sömürü siyaseti sonucu halkın içine düştüğü ağır ekonomik durumu ve Kazak toplumunun her bakımdan geri kaldığını yakından müşahede etti. Ona göre halkın içinde bulunduğu iptidai durum sadece Rus politikalarından değil aynı zamanda halkın içine düştüğü tembellikten kaynaklanmaktaydı. Aykap dergisinde yayınlanan “Kazak Öfkesi” adlı özeleştiri niteliğindeki makalesinde topraklarını kaybeden halkın hükümete olan öfkesini anlamsız bulup asıl sorumlunun bizzat kendilerinin olduğunu kinayeli olarak şu şekilde anlattı:

“Hareketsiz yatan Kazakların gönlüne son zamanda yeni bir kaygı girmeye başladı. Hükümetin Kazak topraklarını Rus göçmenlere dağıtmasından dolayı endişelenmekte. Başlarına gelen musibetin neden geldiğini anlamadan hükümete öfkelenmekte. Her bakımdan geri kalmış olan ve tembellikten kurtulamayan Kazakların öfkelenmeye hakları var mı? Kazakların içine düştükleri tembellik geçmişten bize miras kalan bir adet. Geçmişte de topraklarını kullanmayıp para

²⁴⁰ Ahmet Baytursunov, “*BastavişMektep*”, Kazak Nu. 61, 1914.

karşılığında Rus göçmenlere kiralayan Kazaklar yok mu idi? Ata yoldaşı olan tembellik ve cehalet günümüzde de bizi bırakmamakta.”²⁴¹

Baytursunov’un dikkat çektiği bir başka konu din adamların üstlendikleri misyonu kötüye kullanmalarıydı. Ona göre din adamlarının asıl görevi halkı doğru yola sevk etmek ve aydınlatmaktı. Kazak mollaların, cennet ve cehennem gibi ancak yaratıcının tasarrufunda olan kavramları kullanarak kendilerine maddi çıkar sağlamalarını eleştirel dille yazdığı şiirlerine yansıttı.

Yaptığı çalışmalarla Kazak eğitim sistemine ve edebiyatına sağladığı katkılar Baytursunov’u kendisinden sonra gelen kazak aydınları arasında sembol haline getirmiştir. Sovyet döneminde onun Kazak aydınları üzerinde etkisini bilen Komünist yöneticilerin sosyalist enternasyonalizmi desteklemesi yönünde yaptıkları baskılara rağmen Baytursunov, kendi düşüncelerini dile getirmekten çekinmemiştir.

²⁴¹ Ahmet Baytursinov, “Kazak Ökpesi”, Aykap Yay., Nu.2, 1911.

SONUÇ

XIV-XV. yüzyıllara kadar uzanan uzun dönemde tarihe baktığımızda Kazakistan'ın topraklarında ilk olarak M. Ö. IV-VII. yüzyıllarda göçebe milletler sıfatıyla Sakalar ve Massagetleri görüyoruz. Ondan sonra Hunlar ve Usunlar ortaya çıkmıştır. Z.V. Togan bu kavimlerin Türk kavimlerinin ecdatları olduklarını söylemektedir.

Kazaklar XV. yüzyılda Kazak Hanlığının kurulmasıyla birlikte tarih sahnesine çıktılar. XVII. yüzyılın başında Moğol kabilesi Kalmukların saldırıları ve iç çekişmeler sonucu Kazak Hanlığı'nın zayıflaması bu yüzyılın başında I. Petro'nun yaptığı reformlarda güçlenen Çarlık Rusya'sının dikkatini çekti. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Kazak toprakları Rus istilasına karşı karşıya kalmıştı. 1853'ten 1865'e kadar Kazakistan'ın en önemli merkezleri olan Akmescit, Tokmak, Bişkek, Jumğol, Kurtka, Türkistan, Şimkent ve Taşkent şehirleri Rusların eline geçer. Ruslar bütün kaleleri, tarihî ve dinî mekânları yerle bir ederek mal varlığını aralarında paylaşmaya kalkışır. Bu olaydan sonra, Çarlıklılar zamanında 26.379 cami ve 24.321 dinî kuruluş varken 1942 yılına gelindiğinde ibadete açık 1.342 cami kalır. Bu vakitten itibaren vatandaşların dilin "Rusça", dinin "Ortodoks-Hıristiyan" olarak resmi ilan edilmiştir.

XIX. yüz yılın ortalarından itibaren ise Panslavistlerin baskısı neticesinde Rus kültür politikalarında değişme olmuştur. Bunların başında da kazakların Ruslaştırılmaktı. Bu amacı XIX. yüzyılın ortalarında oluşmaya başlayan Kazak aydın sınıfı üzerinde etkili oldu. Bu dönemde yetişen Çokan Velihanov, İbray Altınсарın ve Abay Kunanbayev gibi aydınlar Rus ve Avrupalı aydınların düşüncelerinin tesiri altında kaldılar.

Bu dönemde yetişen Kazak aydınları Kazakların içine düştüğü iptidai durumdan eğitim seviyesi yükseltilerek, Rus ve Batı medeniyeti öğrenilerek kurtulabileceğini savundular. XIX. Yüz yıl Kazak aydınları düşünceleriyle kendilerinden sonra gelen Kazak aydınları etkilediler.

Rusya İmparatorluğu, asırlarca yönetim altındaki Müslüman halklarına, İslam ve kurumlarıyla ilgili siyasetini aktif şekilde geliştirerek canlı tuttu. XVIII. yüzyılın ortasında başlayan fakat başarısızlıkla sonuçlanan zorlama ve kuvvet kullanma yöntemlerinin yerine Çarlık hâkimiyeti zamana uygun yeni yönetsel uygulamaya geçerek Müslüman halklarının ve Kazakların önderlerine hediye verme, aldatma gibi sinsi siyaset kullanarak sömürge işgalini gerçekleştirmeye başladı. Böyle siyasetin sonucunda ortaya çıkan kurumlardan biri, Rusya İmparatorluğu bölgesindeki Müslüman din işleri görevlileri işlerini kontrol etmek için Din İdaresi Başkanlığı kuruldu. Dini siyasetteki böyle değişim Müslüman halklarının Rusya'ya tepkisini zayıflattı, bu siyasetlerini gerçekleştirmede Ahun, İmam ve Müezzinler büyük çaba sarf ederek devletin toplumsal işlerde güvenilir memuru haline geldiler. Müftülük organize eden Rusya, Orta Asya Müslümanlarına siyasi propaganda yapma imkan sağlamıştır. Bununla beraber Müslüman halkı bulunan bölgelerin, Rus devleti idaresi altına geçmesi üzerinden aradan yıllar geçmesine rağmen Çarlık hakimiyeti İslam dini için tek yönlü siyaset yürütmediği açıktır.

Genel olarak ele aldığımızda Rus devleti ile İslam arasındaki ilişki aşamalı yönde değişerek ters davranmaktan karşılıklı dostluğa doğru gelişti. Müslüman Dini İdare Başkanlığını kurduğunda Çarlık yönetimi birçok amaçlar beklemiştir: 1. Müslüman dini başkanlarını kendi kontrolüne almak; 2. Onları Rusya'daki ve diğer ülkelerdeki Müslüman topluluklarına Rusya siyasetini uygulamak için kullanmak. Devlet, Dini İdarenin otoritesinin Türk topluluklarında yükselmemesi için denetimi elde tutarak engel oluyordu. XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başında Orenburg Müftülüğünü sert bir şekilde denetleyecek güvenilir araçlar yerleşti. Bu Orenburg Müftülüğünün iki tarafa da tabi olmasından görünebilir, yani müftülük aynı zamanda Rusya İmparatorluğunun İç İşleri Bakanlığı ve özellikle Dini inaçlar denetleyen kurumlar tarafından takip edilmiştir.

Kazak toprakları XVIII. yüzyıldan itibaren Rus işgaline uğramış ve sömürge siyaseti sonucu baskı ve acılar uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Geniş Kazak

toprakları ve coğrafyasına olan Rus Çarlığının iştahı bu stratejik toprakların sadece Rus hâkimiyeti altına girmesi ve siyasal değişim haricinde ekonomik, sosyal-kültürel ve dini açıdan önemli sonuçlara zemin hazırlamıştır. Kazakların kültürel ve dini hayatının kendisine özgü nitelikleri vardı. Kazaklar Rus hâkimiyeti ve sömürge siyaseti sonucu kültürel hayatı dış etkilere maruz kaldı.

Bu araştırmada, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk başlarında Rus imparatorluğu Kazak topraklarındaki Müslüman halkına, İslam ve kurumlarıyla ilgili siyasetini sürdürmüştür. Orta Asya'daki Müslümanları ve Kazak toplumunun dini yapısını derinden etkilenmesi ile ilgili bilgiler verilmiştir Bununla birlikte, Rusya'nın Kazak halkına karşı yürüttüğü politikaları ele alarak, iki yüzyıl Kazaklara karşı Rus sömürge siyasetinde dine yönelik politika izlenimleri tezimizin temel konusudur.

XVIII. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başı adındaki bu çalışma Rusya'nın Kazak halkına karşı yürüttüğü politikaları ele alarak, iki yüzyıl Kazaklara karşı Rus sömürge siyasetinde dine yönelik politika izlenimlerini tespit etmeye çalışmaktadır. Çalışmanın kaynakları genelde Rusça ve Kazakça edebiyatlara dayalı bir araştırmadır.

Günümüzde bağımsızlığını kazanan Kazakistan'ın tekrar ata kültürünü devam ettirme çalışmaları ve çabaları neticesinde yukarıda bahsettiğimiz Kazak aydınlarının da eserleri tekrar okuyucularıyla kavuşmaktadır. Bu da Kazak kültürünün tekrar canlanması açısından bizim için ümit ve sevinç verici bir olaydır. Bu bilgiler ışığında Çarlık zamanında Kazakların toplumsal manevi yaşamında derin iz bırakıldığı anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

- ABDAKİMOV, A.**, *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney)*, Almatı, 1994.
- ABDİLDABEKOVA, A.**, *İstoriya Kazahstana*, Almata, 1994.
- ABENOVA, B.S.**, *1868 Jılǵı Akimşilik Baskaru Reformasının Orınbor Ölkesine Engizilu jane Zardaptarı, Tar. ğıl. kand. ... avtoref*, Almatı, 2000.
- ABİŞEVA, C.**, *XIX g. Patşalık Reseidin Kazakstandaǵı Missionerlik Sayasatı*, İzdenis-Poisk, 1999.
- ADİLBAYEVA, Şamşat**, “*Kazak Kültüründe İslam*”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Araştırma Görevlisi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından yayımlanmaktadır. Bilig Yay., 2002.
- ADİLBAYEVA, Şamşat**, “*Kazakistan Toplumunu Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*”, Doktora Tezi, Ankara, 2001.
- AHMETOV, Galım**, “*Alaş Alaş Bolganda*”, Almatı, 1996.
- ALEKTOROV, A.E.**, *Çem i kak Sposobstvuyem Ukreplenyu Musulmanstve v Kirgizah, İstoriı i Bıta Kirgizov: Materiyalıy Dlya İzuçeniya Stranıy*, Orenburg, 1892.
- ALEKTOROV, A.E.**, *Novıye Teçeniya v Jizni Magometanskih Şkol*, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya, 1909.
- ALLABERGEN, K.M.**, *Otarlau Sayasatının Oirandarı*, Rauan Yay., Almatı, 1993.
- ALLABERGEN, Kırıkbay – NUSKABAYULI**, Carılkasın, “*Altı Alaştın Ardaktıları*”, Almatı, 1994,
- ALPARGU, Mehmet**, “*Nogaylar*” DİA, İstanbul, 2007.
- ALPISBAYEVA, Karakas**, “*Velihanovtar Avleti cene Kazaktın Halık Mirası*”, Kazak Tarihi, Nu.1 Almatı, 1994.
- ALTINSARİN, İbray**, “*Musulmanşılıqtın Tutkası*”, Juldız Yay., Almatı, 1991.
- ALTINSARİN, İbray**, *Tandamalı Pedagogikalık Muralar*, Rauan Yay., Almatı, 1991.
- ASFANDİYAROV, A.Z.**, *Religioznaya Politika Tsarizma v Başkirii v Period Feodalizma // Başkirski Kray*, Ufa, 1991.

- ASFENDİYAROV, A.E.**, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 1993.
- AVEZOV, Muhtar**, “*Ahmet Baytursinov’un Ellinci Yaş Günü*”, Çev. İbrahim Kalkan, Türklük Araştırma Dergisi, Mart, 2001.
- BABAJANOV, S.**, *Etnografyalık Makalalar*, Almatı, 1993.
- BACON, Elizabeth. E.**, *Central Asians Under Russian Rule*, Newyork, 1966.
- BARTOLD, V. V.**, *Raboti Po İstoriyi Filologiyi Türskih İ Mongolskih Narodov*, Moskva, 2002.
- BAYPAKOV, K. – KOMEKOV, B. - PUÇULİNA, K.**, *Orta Gasırlardağı Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2001.
- BAYTURSINOV, Ahmet**, “*Bastavış Mektep*”, Kazak Nu.61 1914.
- BAYTURSINOV, Ahmet**, “*Kazak Ökpesi*”, Aykap, Nu.2 1911.
- BAYTURSINOV, Ahmet**, “*Kazakşa Oku Cayınan*”, Almatı, 1911.
- BAYTURSINOV, Ahmet**, “*Oku Cayı*”, Akcol, Almatı, 1911.
- BAYTURSINOV, Ahmet**, “*Orusşa Okuşular*”, Kazak, Nu.2 1913.
- BEKMAHAMBETOV, Ö.**, *Otarlau Sayasatındağı Tatar Moldalarının Kızmeti*, İzdenis-Poyisk Yay., Almatı, 1999.
- BENDRKOV, Kiriak**, “*Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkeстане (1865-1917)*”, Moskva, 1960.
- BOKAYEVA, Aygul**, “*Kazak Göçeve Kültürünün Karakteri*”, çev: Çınarlı Özgür, Türkler, Ankara, 2002.
- BÖKEYHAN, Alihan**, *Şığarmalar Jinağı*, Almatı, 2003, 2-kitap, s. 224. Kazak Gazeti, 1915.
- BÖKEYHAN, Alihan**, *Tandamalı Şığarmalar*, Hazırlayan. Mambet Koygeldiyev, Almatı, 1994.
- BUDAK, Feyzullah**, *Kazakistan Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara, 1999.
- CANUZAKOV, T.**, “*Kazak Degen Söz Kaydan Şıkkın*”, Culdız Yay., Almatı, 1983.
- CEKSENBAYEVA, G.**, “*Orıs-Kazak cene Otarlav Sayasatı*”, Kazak Tarihi, Yay., Almatı, 1996.

- COLDASBAYULI, S.**, *Cetisu Tarihi (XVI-XVIII). Tarihi jane Paleoetnologiyalik Zertteu*, Almatı, 1996.
- CUMABAYEV**, Mağcan, “*Şıgarmaları*”, Haz. M. Bazarbay, Almatı, 1996.
- DERBISALIN**, Anvar, *Adebiyet Turalı Tolğanıstar*, Almatı, 1990
- DOBROMISLOV, A.İ.**, *Zaboti İmperatritsi Ekaterini II o Prosveşeni Kirgizov. // Tr. Orenburg. Uçonoy Arzivnoy Komissii*, 1915.
- DOBROMISLOV, A.İ.**, *Turgayskaya Oblast İstoriçeskii Oçerk*, Orenburg, 1898.
- DOĞAN**, Orhan, “*Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları*”, Türkler, Ankara, 2002.
- DOSIMBEKOVA**, Elmira, “*Ahmet Batursunov*”, Kazak Tarihi, Almatı, 2004.
- DUGLATI**, Muhammed Haydar, *Tarihi Raşidi*.
- DULATOV**, Mirjakıp, “*Çokan Şıngısulı Velihan*”, Kazak Tarihi, Nu.6, Almatı, 1994.
- ELEUKENOV, Ş.R. - ŞALGINBAEVA, C.**, *Kazak Kitabının Tarihi. (Ecelgi dauirden 1917 c.d.)*, Sanat Yay., Almatı, 1999.
- ERMAKOV, İ.A.**, *İslam v Kulture Rossii*, Moskva, 2001.
- ESMAGANBETOV, K.**, *Kazaktar Şet El Adebietinde*, Almatı, 1994.
- FRANK, A.**, *Tatarskie Mully Sredi Kazahov İ Kirgizof V Xyiii-Xix Vv*, Kultura, İskusstvo Tatarskogo Naroda, Kazan, 1993.
- GRİGORİYEV, V.V.**, *Russkaya Politika v Otnoşeni κ Sredney Azii*, İstoriçeskii Oçerg, SPb., 1874.
- GUDAKOV, G.F - GUDAKOVA, Z.İ - ASKAKOV, S.T.**, *Semya i Okrujeniyeye*, Ufa, 1991.
- HAMİDULLAH**, Muhammed, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı Ve Türkler*, Konya, 1988.
- HASANBAYEVA, O.- HASANBAYEV, C.- HAMİDOV, H.**, “*Pedagogika Tarihi*”, Taşkent, 1997.
- Haziretter Karsılığı*, Akikat Yay., Almatı, 1997.
- HOPAÇ**, Mustafa, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Steplerde ışık kaynakları, Abay (İbrahim) Kunanbayev.

<http://abdulvahapkara.com/> Türk Dünyasının Aydınlatılmasında Kazak Aydınlarının Üstlendiği Görev

[http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/perepis?sayfa=28,\(05.04.2019\).](http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/perepis?sayfa=28,(05.04.2019).)

İBRAGİMOV, İ., *Oçerki Byta Kirgizov*, Drevnaya i Novaya Rossiya, 1876.

İBRAHİMOV, D., *XV-XVII. Gasırlarda Kazak Handığına Katisti Materalдар*, Almatı, 1962.

İLMİNSKİ, N., *Sbornik Statiei*, Kazan, 1916.

İSFAHANI, Fazlallah İbn Ruzbihan, *Mikhman-name-yi Buhara*, Moskova, 1976.

İSMAİL, Zeyneş, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye yay, Ankara, 2002.

İSTORİÇESKİİ ARHİV, *Jurnal Orenburgskogo Muftiya*, Moskva, 1939.

İstoriya Tatarskoi ASSR s Drevneişih Vremen Do Naşih Dnei, Kazan, 1968.

İstoriya Kazahstana (XVIII- Naçalo XX vv.) Sbornik Dokumentov i Materiialaov, Almatı, Kaz. Üniv., 2001.

İŞMUHAMETOV, Z.A., *Sotsialnaya Rol i Evolyutsiya İslama v Tatarii*, Kazan, 1979.

JAKIPPEK, S.K., *Kazak Kalay Şokındırıldı*, Akikat Yay., Almatı, 1997.

KALİJANOĞLU, Velihan, “*Kazak Adebıyatindeki Dini Agartuşılık Ağım*”, Almatı, 1998.

KALKAN, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul, 2006.

KARA, Abdulvahap, *Bir söz sanatı ustası Kazak milli şairi Abay Kunanbayev*, Arman Yay., Almatı, 2004.

KARİBAEV, B., “*Kazak Handığının Kurılıu*”, Kazak Tarihi Dergisi, 1995.

KARİBAEV, B., “*Kazak Handığının Sayasi Jağdayı*”, Kazak Tarihi Jurnalı, Almatı, 1991.

KASENOV, Kayırcan - TÖREHANOV, Emircan, “*Kızıl Kırgın*”, 37’de *Apat Bolgandar*, Almatı, 1994.

KASIMBAYEV, C., *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 2004.

Kazak Aydın Şekerim Kudaiberdiuli, “Hayat ve Eserleri” (1858-1931)

Kazak gazetesi, 71-73-76-77. Say., 1914.

Kazak Sovet Antsiklopediyası, Almatı, 1975.

Kazak SSR Kısaşa Antsiklopediyası, Almatı, 1984.

Kazak SSR Tarihi, “*Köne Zamannan Bügünge Deyin*”, c.III, Almatı, 1982.

Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi, (Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği Türkiye), Artus Basım, Ankara, 2011. Öner Kabasakal, Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA), Ülke Profilleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, 24-25 Kasım 2000, Ankara.

Kazakistan Tarihi, “*Oçerkter*”, Rauan Yay., Almatı, 1994.

Kazakistan Tarihi, Atamura Yay., Almatı 1998.

KEKİŞEV, Samırat, *Ahan Turalı Akikat*, Almatı, 1992.

KERENSKIY, F. M., “*Naşi Uçebnaya Zavedaniya Medrese Turkestanskaya Kraya*”, Kasım, 1892.

KERMİT, E., Mckenzie - **VALİHANOV**, Chokan, “*Kazakh Princeling and Scholar*”, Central Asian Survey, Vol.8, Nu.3, 1989.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*.

KLİMOVİÇ, L, *İslam v Tsarskoy Rossii*, Moskva, 1936.

KLYASHTORNY, S.G. - **SULTANOV**, I.T., *Kazakistan; Türkün Üç bin Yılı*, İstanbul, 2003.

KONIRATBAYEV, A. - **PRİVRATSKY**, Bruce, “*Muslim Turkistan*”, (*Kazak Religion and Collective Memory*), London, 2001.

KONRATBAYEV, Alihan, “*Kazak Adebietinin Tarihi*”, Almatı, 1994.

KOŞEKOV, B. A., *Nogaysko-Ruskiye Otneşeniya B XV-XVIII bb.*, Almatı, 1988.

KOYGELDIYEV, Mambet, “*AlaşKozgalısı*”, Almatı, 1996.

KOYGELDIYEV, Mambet, *Jetisudağı Resey Biligi*, Almatı, 2004.

KR OMM. 4-k. *Orınborlu Kırgızların il Yönetimi*.

- KUDAYBERDİYEV**, Şekerim, “*Kazaktın Kaydan Şıkkanı*”, Kazak Tarihi, Nu. 1, 1993.
- KULBAHTİN**, N.M. - **SERGEEV**, Y.N., *Religioznaya Politika Tsarizma v Başkirii v XVIII v*, Sotsialno-Ekonomiçeskoe Razvitiye i Klassovaya Borba na Yujnom Urale, Ufa, 1988.
- KUL-MUHAMED**, Muhtar, *Orıs Ensiklopediasındaǵı Kazak Şeciresi*, Atamura Yay., Almatı, 1994.
- KULŞARİPOV**, M.M., *Otkritiye Duhovnogo Sobraniya Musulman v Ufe*, Ufa, 1994.
- MAGAUİN**, Muhtar, *Kazak Tarihina Kırıspe*, Almatı, 1995.
- MAGAUİN**, Muhtar, *Kazak Tarihinin Alppesi*, Almatı, 1995.
- MASEEVİÇ**, M.G., *O Şkolah v Stepi. Materialy Po İstoriy Politiçeskogo Stroya Kazahstana*, Almatı, 1960..
- MECOV**, V., *Turkestanskyi Sbornik*, Slovo Yay., Moskova, 1909.
- MINJAN**, Nıgmet, *Kazaktın Kıskaşa Tarihi*, Jalın Yay., Almatı, 1994.
- MIRZAHMETOV**, Mekemtas, *Kazak Kalai Orıstandırıldı?*, Almatı, 1993.
- MOLDABAEVA**, Dana, “*Kazak Hanlıǵı ’nın Kuruluşu*”, Türkler, Ankara, VIII, 2002.
- MUHTAROVA**, Gulmira, *Duhovnoe Upravlenie Kazahstana: İstoriya Stanovleniya i Sovremennoe Sostoyanie // Materialy Mecdunarodnoi Nauçno-teoretıçeskoi Konferentsyi «Fundamentalnye i İnnovatsionnye Problemy Vostokovednogo Obrazovanie i Nauki»*, Posvyaşennoe 75 – letyu KazNU im. Al-Farabi, Almatı, 2009.
- MUHTAROVA**, Gulmira, *Kazakstandaǵı İslam Dini: Kacılık (XIX-XX gg.)*, Kaynaklar Toplantısı, Almatı Yay., 2009.
- MUHTAROVA**, Gulmira, *Kazaktın Dasturli Gurıptık Kukık Katınastarı Salasındaǵı İslamnın Aseri (XIX gasır boınşa)*, *İslam: Tarih jane Kazirgi Kezen. Halıkaralık Konferentsiya Materialdarı*, Almatı, 2001.
- NALIVKIN**, V. P., “*Şkola U Tuzemtsev...*”.
- NURTAZİNA**, Nazira, “*Reseydin KöpulttıTurkistanda Curgizgen Syasatı*”, Kazak Tarihi, 1994.
- OLCOTT**, Martha Brill, *Materialı po İstorii Kazakhskhikh Khanstv XV-XVIII Vekov*, Almatı, 1969.

ORALTAY, Hasan, *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, 1. Baskı, İzmir, 1961.

OSTROUMOV, N.P., *Sposobny li Koçevye Narody Azii k Usloviyu Hristiyanskoi Very i Hristiyanskoi Kultury*, Moskva, 1864.

ÖTENİYAZOV, Samat, “Çokan Öşken Orta”, Almatı, 1995.

ÖTENİYAZOV, Samat, “Kazakistan’ın XIX. Gasırdagı Aleumettik Hal-Ahualı”, Kazak Tarihi, Nu.1, 1994.

PİRMANOV, Adilcan – **KAPEYEVA**, Aycan, “Kazak İnteligetsiyası”, Almatı, 1997.

Prava Pozemelnoi Sobstvennosti v Turkestanskom Krae, Turkestanskije Vedomosti, 1891.

RISGALI, Nurcan, “Avezov cane Alaş”, Almatı, 1997.

RISPAYEV, K, *İstoriya Respubliki Kazahstan*, Almatı, 2002.

ROJDESTVİNA, A.N., *İlminskiyi i Ego Sistema İnorodçeskogo Obrazovaniya v Kazanskom Krae*, Kazan, 1900.

Russkoe Pravoslaviye Vehi İstorii, Moskva, 1989.

RUSTEMOV, S., *Orınbor Muftiligi jane Kazaktar*, Kazak Tarihi, Almatı, 2004.

SABOL, Steven, “*Russian Colonization and The Genesis of Kazak National Consciousness*” London, 2003.

SABOL, Steven, “*The Creation of Soviet Central Asia; the 1924 National dalimitation*”, Cenral Asian Survey, 14(2), 1995.

SADIKOV, T. - **COLDASBAEV**, S., *Orta Gasırlardağı Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2007.

SADIRBAYEV, Sultanğali, *Ibray Altınсарin, Qazaq Hrestomatiyası*, Bilim Yay., Almatı, 2003.

SARAY, Mehmet, “Kazakistan”, DİA, Ankara, 2002.

Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah, *Predaniya Adaevtsev o Svyatyh Sekty Hanafiya, Jivşih i Umerşih na Mangyşlake*, Tiflis, 1973.

SIZDIKOVA, R. - **KOYGELDİYEV**, M., *Kadırgalı Kosımulu jane Onıng “Cılnamalar Jinagı”*, Almatı, 1991.

Sovremennoe Upravlenie Azii, Russkiy Vestnik Yay., 1886.

STRELKOVA, İ., “*Şokan*”, Almatı, 1985.

SÜLEYMENOV, Begejan, *Ibray Altınсаринниң Ömir Joljäne Qızmeti, Ibray Altınсарin Tağlını*, Jazuvşı Yay., Almatı, 1991.

SÜYİNŞALİYEV, Hañgali, “*Kazak Adebietiniñ Tariyhı*”, Sanat Yay., Almatı, 1997.

TACİBAEV, T., *Şkolıy Vnutrenney ordy vo vtoroy polovine XIX v.- Voprosy İstoriy Kazahstana XIX – naç. XX vv*, Almatı, 1973.

TAMIR, Ferhat, “*Ahmet Baytursunov ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi*” Bakü, 1926. Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, Ankara, 1999.

TILŞILERDEN, “*Büroga Kişi Civerü*”, Kazak, Nu.177, (1916).

TINIŞBAEV, M., *İstoriya Kazahskogo Naroda*, Almatı.

TOLBASIYEVA, S., “*Altın Ordanın İdirauı jane Kazak Handığının Kurılıu*”, Kazak Tarihi Dergisi, Almatı, 2003.

TSALİKOV, A., *K Sovremennomu Poloceniyu Magometanskikh Duhovnyh Pravleniy*, Slovo Yay., 1909.

TUHVATULLİN, F., *Materiyalı k İstorii Başkir*, Başgosizdat Yay., Ufa, 1928.

TÜRK, Vahit, “*Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları*”, Türkler, XVIII. 2002.

Ukazı Orenburgskim Voennim Gubernatorom İmperatritsı Ekaterini, II-y (1764 g), i İmperatora Pavla I (1797-1800), Orenburgskoy Uçennoy Arhivnoy Komissii.

VALİHANOV, Çokan, *O Musulmanstve v Stepi*, Sob. Soç., Glav red. Kaz. Sov. Ents. Yay., Almatı, 1985.

VOLKOV, D.V., *Zapiski Ob Orenburgskom Kraye*, Orenburgskiye Guberniskiye Vedomosti, Orenburg, 1839.

VYATKİN, M.P., *Sırım Batır*, Kazak Memleket Baspası Yay., Almatı, 1951.

ZAITSEV, İ. V., “*Sibir Hanlığı*” Genel Türk Tarihi, Ankara, 2002.